

DIRECTORY OF
OPEN ACCESS
JOURNALS

"IN THE WORLD OF SCIENCE AND EDUCATION"

international scientific-practical journal

ALMATY, KAZAKHSTAN

ISSN: 3007-8946

15 JANUARY 2025

els.education23@mail.ru

irc-els.com

**МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
«IN THE WORLD OF SCIENCE AND EDUCATION»**

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL
«IN THE WORLD OF SCIENCE AND EDUCATION»**

Main editor: G. Shulenbaev

Editorial colleague:

B. Kuspanova
Sh Abyhanova

International editorial board:

R. Stepanov (Russia)
T. Khushruz (Uzbekistan)
A. Azizbek (Uzbekistan)
F. Doflat (Azerbaijan)

International scientific journal «IN THE WORLD OF SCIENCE AND EDUCATION», includes reports of scientists, students, undergraduates and school teachers from different countries (Kazakhstan, Tajikistan, Azerbaijan, Russia, Uzbekistan, China, Turkey, Belarus, Kyrgyzstan, Moldova, Turkmenistan, Georgia, Bulgaria, Mongolia). The materials in the collection will be of interest to the scientific community for further integration of science and education.

Международный научный журнал «IN THE WORLD OF SCIENCE AND EDUCATION», включают доклады учёных, студентов, магистрантов и учителей школ из разных стран (Казахстан, Таджикистан, Азербайджан, Россия, Узбекистан, Китай, Турция, Беларусь, Кыргызстан, Молдавия, Туркменистан, Грузия, Болгария, Монголия). Материалы сборника будут интересны научной общественности для дальнейшей интеграции науки и образования.

15 января 2025 г.
Almaty, Kazakhstan

DOI 10.24412/3007-8946-2025-15-3-5
ӘОЖ 47. 776

ЗАМАНАУИ ИНТЕРЬЕРДЕГІ СӘНДІ КЕСКІНДЕМЕЛІК СТИЛЬДІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

МЕЙРБЕКОВА ФАТИМА ЛЯСБЕКОВНА
ҚОНЫС МАЛИКА АСҚАРҚЫЗЫ, ҚАЛҒАПБАР ЛЕЙЛА ЖЕҢІСБЕКҚЫЗЫ
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

Аннотация: Кескіндеме тек декор элементі ғана емес, ол кеңістіктің визуалды қабылдауын өзгерте алады және ерекше стиль жасай алады. Бұл мақалада біз заманауи интерьерде суреттерді қалай таңдауға және орналастыруға болатынын қарастырамыз. Суреттерді таңдамас бұрын, сіз қандай интерьер стилін таңдағаныңызды түсінуіңіз керек. Заманауи стиль қарапайым сызықтармен және жарқын екіпінмен минималистік немесе дәстүрлі пішіндер мен материалдарды қолдана отырып классикалық болуы мүмкін.

Кілттік сөздер: интерьер, картина, пейзаж

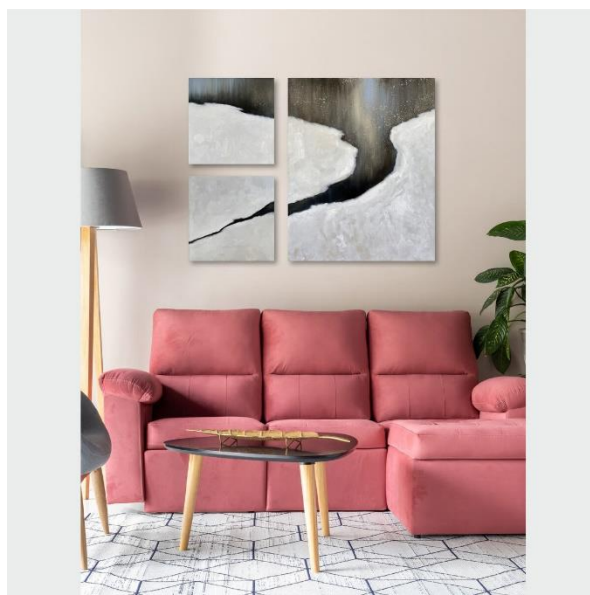
Суретші Анастасия Попованың интерьер дизайнындағы "Косьва" картинасы. Суреттің түс схемасы интерьердің түс палитрасына сәйкес келуі керек. Егер сіздің бөлмеңізде жылы түстер басым болса, онда сурет жылы түстерде болуы керек. Егер интерьер суық тондарда жасалса, онда суретті негізінен Суық тондарда таңдаңыз. Кескіндеме интерьердің барлық басқа элементтерін "айқайламауы" маңызды. Суреттің өлшемі мен пропорциясы бөлме мен жиһаздың өлшеміне сәйкес келуі керек. Егер сізде биік төбелері бар үлкен бөлме болса, онда үлкен сурет жарқын екіпін болуы мүмкін. Кішкентай бөлмеде кішкене суретті немесе бірнеше суреттер жиынтығын таңдаған дұрыс.

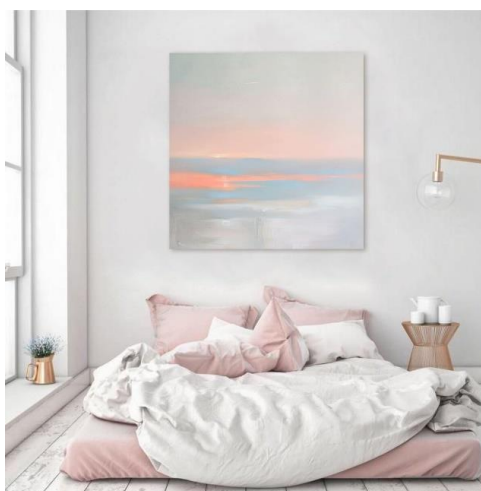
ОФ "Международный научно-исследовательский центр "Endless Light in Science"

"Күзгі шөптер", кенеп, май. Суретші Анастасия Попова. Қонақ бөлмесінің интерьеріндегі сурет. Сурет ең тиімді көрінетін орынды таңдаңыз. Әдетте, бұл басқа декор элементтері жоқ бос қабырға. Егер сіздің үйіңізде басқа декор элементтері болса, онда суретті осы элементтерді баса көрсету үшін немесе керісінше контраст жасау үшін пайдалануға болады.

Суретті дұрыс жарықтандыру-бұл суретті қабылдауға әсер ететін маңызды фактор. Көркем суреттер үшін сіз суреттің сұлулығын арттырып қана қоймай, бөлмеде қосымша жарық көзін жасайтын бағытталған жарықтандыруды пайдалана аласыз. Суреттерді бөлек қана емес, топқа да орналастыруға болады. Суреттер тобы әртүрлі өлшемдер мен стильдердегі суреттерден тұруы мүмкін, бірақ үйлесімді болуы керек. Суреттер тобының интерьерді шамадан тыс жүктемеуі маңызды.

"Кама жағалауы" триптихі, кенеп, май. Суретші Анастасия Попова. Интерьер дизайнындағы суреттер. Жатын бөлмеге арналған суреттер жайлы және босаңсытатын атмосфераны құруы керек. Суреттерді тыныш тондарда, мысалы, бежевый, көк немесе жасыл реңктерде таңдаған дұрыс. Пейзаждары немесе гүлдері бар картиналар жатын бөлмеге де жақсы сәйкес келеді.

"Нәзік күн батуы", кенеп, май. Суретші Анастасия Попова. Жатын бөлменің интерьеріндегі сурет. Кескіндеме жақтауы интерьер стиліне және кескіндеменің түс схемасына сәйкес келуі керек. Егер сурет минималистік стильде жасалса, онда қарапайым дизайн жақтауын таңдаған дұрыс. Егер сурет классикалық стильде жасалса, онда жақтау сәйкес болуы керек.

Кескіндеме декордың маңызды элементі болып табылады, ол интерьерді визуалды қабылдауды өзгерте алады және ерекше стиль жасай алады. Суретті таңдағанда интерьер стилін, түс схемасын, суреттің өлшемі мен пропорциясын ескеру қажет. Суреттерді бөлек және топқа орналастыруға болады. Кескіндеме орналастырылатын орынды ескеру және дұрыс жарықтандыруды таңдау маңызды. Суреттерді контраст жасау немесе басқа декор элементтерін ерекшелеу үшін пайдалануға болады. Жатын бөлмеде тыныш тоналды граммдағы суреттерді таңдаған дұрыс, ал жақтау кескіндеме мен интерьер стиліне сәйкес келуі керек.

Есіңізде болсын, суретті таңдау - бұл сіздің жеке қалауыңызға байланысты жеке процесс. Тәжірибе жасаудан және интерьеріңізді жандандыратын арнайы шешімдерді іздеуден қорықпаңыз. Ең бастысы-сіз өзіңізді жайлы сезінетін үйлесімді және жайлы кеңістік құру. Қазіргі интерьердегі кескіндеменің рөлі орасан зор. Көркем суреттер назар аударатын және ерекше стиль жасайтын декордың орталық бөлігі бола алады. Дұрыс таңдалған суреттер интерьерді визуалды қабылдауды өзгертуге және жайлы атмосфераны құруға көмектеседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ахремко, В. А. өзі үшін интерьер дизайнері. Суреттелген қадамдық нұсқаулық / В. А. Ахремко. - М.: Эксмо, 2018. - 96 с.
2. Bone, E. интерьер дизайнері / E. Bone. - М.: Махаон, 2018. - 288 с.
3. Герасимов, д. Б. Arcon Home 2-де компьютердегі пәтер мен саяжайдың интерьер дизайны / д. Б. Герасимов. - Санкт-Петербург.: Ғылым және технология, 2008. - 256 с.
4. Джил, М. интерьер дизайнындағы түс үйлесімі / М. Джил. - М.: АСТ, 2005. - 160 с.
5. Косо, Й. Пәтер.Саяжай үйі.Орналасу және интерьер дизайны / у. Қиғаш. - М.: Мазмұн, 2011. - 214 с.
6. Лежнева, т. н. интерьер Биодизайны: оқу құралы / Т. Н. Лежнева. - М.: ІС академиясы, 2011. - 64 с.
7. Макарова, В. В. үй-жайлардың дизайны: мысалдардағы интерьер стильдері. / В.В. Макарова. - Санкт-Петербург.: BHV, 2011. - 160 с.
8. Митина, Н. интерьер дизайны: өз ісіңізді қалай ашуға болады / Н. Митина. - М. : Альпина Паблишер, 2016. - 302 с.
9. Митина, Н. интерьер дизайны: өз ісіңізді қалай ашуға болады / Н. Митина. - М. : Альпина Паблишер, 2015. - 302 с.
10. Митина, Н. интерьер дизайнерлеріне арналған Маркетинг: клиенттерді тартудың 57 тәсілі / Н. Митина. - М. : Альпина Паблишер, 2015. - 168 с.
11. Митина, Н. интерьер дизайнерлеріне арналған Маркетинг.Клиенттерді тартудың 57 тәсілі / Н. Митина, Горск . - М.: Альпина Паблишер, 2018. - 168 с.
12. Митина, Н. интерьер дизайны / Н. Митина. - М.: Альпина Пабл., 2013. - 302 с.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-15-6-9

ШЫҢЖАҢ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ МУЗЫКАСЫ ҚЫТАЙ ҒАЛЫМДАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕ

ИГІЛІК БАЯН ҚАЛДЫБЕКҚЫЗЫ

Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы, Домбыра кафедрасының доценті
Алматы, Қазақстан

ЖҰМАҒАЛИ ҚУАНЫШ ІЗІМҰЛЫ

Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы, Домбыра кафедрасының доценті
Алматы, Қазақстан

Түйіндеме: Шыңжаң қазақтары дегенде Қытай Халық Республикасының (ҚХР) Алтай, Тарбағатай, Іле аймақтарында (барлығы Іле Қазақ автономиялы облысқа кіреді, ІҚАО), немесе ШҰАР (Шыңжаң -Ұйғыр Автономиялық районында) орналасқан қазақ диаспорасын айтамыз. Аталған аймақта бүгінгі таңда 1,5 миллионға жуық қазақ қандастары тұрады. Ол жерде сақталған музыкалық қазынаның бір қатары әлі күнге дейін беймәлім қалуының басты себептерінің бірі шекарадан тыс орналасуы және тіл мәселесінің кейбір зерттермендер үшін тосқауыл болуы.

Бұл мақалада авторлар 2007, 2010 жылдары аталған Шыңжаң аймағына барып, фольклорлы-этнографиялық экспедиция кезінде жинақталған деректерге сараптама жасау арқылы жергілікті қытай және қазақ ғалымдарының зерттелуіне назар аударады. Көптеген мәліметтерді қарастыру барысында қытай ғалымдарының Шыңжаң қазақ халқының дәстүрлі музыка өнерін ел ішінен жиып, оларды жинақ етіп баспадан шығарғаны байқалады.

Мақаланың басты мақсаты – осы еңбектерді жыл-кезеңдеріне бөліп қарастырып, баспа беттеріне жарияланған жұмыстардың нәтижесін көрсету, сондай-ақ қытай ғалымдарының жаңа есімдерімен таныстыру.

Кілт сөздері: Шыңжаң, қазақ, музыка, домбыра, зерттеушілер.

Аннотация: Говоря о казахах Синьцзяня мы подразумеваем казахскую диаспору проживающую на территории Китайской Народной Республики (КНР), а именно на Алтайском, Тарбагатайском и Илийском (всё вместе Или-Казахская автономная область, ИКАО), либо СУАР (Синьцзян-Уйгурский автономный район). В этом регионе проживает более 1,5 миллиона этнических казахов.

Одной из основных причин актуальности темы является то, что до сих пор для некоторых исследователей и ученых изучение музыкальных сокровищ казахов Синьцзяня остаются малодоступным, препятствием которому могут быть их расположение за пределами границ и языковой барьер.

Авторы статьи обращают внимание на исследования местных китайских и казахских учёных, проводя анализ собранных ими материалов в ходе фольклорно-этнографической экспедиции в Синьцзянском регионе (2007, 2010 гг.). В процессе исследования было замечено, что ученые на территории Китая собрали множество традиционных музыкальных произведений среди казахов внутри страны и опубликовали их в виде сборников.

Основная цель статьи – проанализировать и показать периодизацию результатов изданных трудов, а также ознакомить с именами китайских ученых.

Ключевые слова: Синьцзян, казахи, музыка, домбыра, исследователи.

Бүгінде Шыңжаңда қазақ халқынан басқа да ұлт өкілдері – ұйғыр, қырғыз, дұңған, моңғол, ханзу және т.б. мекендейді. Ертеден бұл жерлерде Орта және Ұлы жүз рулары орныққан. М.Мұқанов өз еңбегінде: «Алтай және Тарбағатай керейлер мен наймандардың ертеден келе жатқан бесігі еді. Бұл рулардың мемлекеті дәл осы жерде пайда болған» – деп

ОФ “Международный научно-исследовательский центр “Endless Light in Science”

жазған [1, б.119]. Қазақстанмен шекаралас жатқан ІҚАО-да бүгінде 1,5 [2] млн-ға жуық қазақ халқы тұрады. Шын мәнісінде, өзге елде туып жатқан аз ұлттар халқының мәдениеті мен тілі, тарихы мен өнері, қай саланың болмасын толғандырып қызығушылық тудыратыны анық. Бірақ та, шекарадан тыс тұрып жатқан қазақ диаспорасы арасында осы күнге дейін көзінің қарашығындай сақтап келген қаншама ұлттық мұрасы әлі де болса жарыққа шықпай жатқаны бәрімізге аян. Баспа беттеріне Шыңжаң аймағында жарияланғанымен Қазақстан халқы үшін толық қол жетімді деу қиындау. Себебі, ол жақтағы қазақтардың жазуы «төте жазу» (арап әліпбиімен берілген А.Байтұрсыновтың жазу үлгісінде) немесе таза қытай тілінде басылған.

Бұл мақалада - Шыңжаң (ҚХР) жерінде қоныстанған қазақ халқының дәстүрлі музыка өнері туралы зерттеулер жүргізген қытай ғалымдарының ғылыми көзқарасы жайында болмақ.

Бүгінгі таңда Шыңжаң қазақтарының музыка өнері қай жағынан болса да ілгері дамымаса кеміген жоқ. Оның айғағы ретінде осы кезге дейін бізге жеткен музыка мәдениетіндегі ата-бабалардан қалған ән-күй мұрасы, әлі күнге дейін қазіргі заман майталмандарымен толассыз жалғасып келуде.

Дейтұрғанымен, оның қағаз бетіне сақталу үлгілері ХХ ғасырдың 80-шы жылдарынан бері ғана жазбаға түсіріліп көптеп шыға басталды. Көптеген халық музыкасы мен аспаптары жанданып, ел мұрасына қайта оралды. Шыңжаң жерінде қоныстанған қазақ халқының дәстүрлі музыка өнері *қытай ғалымдар арасында* қызығушылық тудырғанын байқауға болады. Ол зерттеулердің қай уақыттан бері қолға алынып, ғылыми айналымға енгізілуі бізге әрине беймәлім. Әйтсе де, бірнеше жылдар бойы «Шыңжаң қазақтарының дәстүрлі музыка өнері» аясында ғылыми тақырып жолында жүргізілген ізденістерге байланысты, қытай ғалымдарының жазба деректеріне тоқталып олардың еңбектерімен таныстыруды мақсат еттік.

Мақала жазу барысында Қытай мемлекетінде басылымға шығатын бір неше ғылыми баяндамалармен таныстық. Олардың ішінде арнайы музыка басылымдары мен зерттеу жазбалары:

1. «Қытай музыкасы» журналы:

Лэй Цзя Янь мен Ян Цзяо Цзяо - Шыңжаң қазақтарының музыкалық мәдениетінің 60 жылдық зерттелуі (1950-2010). 2013, 4 квартал;

2. «Музыка зерттеу» журналы:

Мау Ци Цзың – Домбыра мен домбыра музыкасы. 1980. № 3.

3. «Шыңжаң университетінің музыка өнері» журналы:

Хань Уй Мин - XIX ғасыр қазақтың белгілі күйшілері және шығармашылығы. 2006, № 4.

Бұған қосымша әртүрлі басылым беттеріне шыққан мақалалар: Ваң Жан Джао – «Қазақ күйі туралы талқылау»; «Қазақ музыкасы», «Домбыра, қазақ халық мәдениетінің этникалық жағы» сынды мақалалар кездесті.

Бұл ғалымдар бүгінде үлкен еңбек жолында өз тақырыптарын дамытып, жазу үстінде. Таныстыра кетсек: *Лэй Цзя Янь* (1976 жылы туылған) – Шыңжаң өнер институтының музыка кафедрасының доценті, негізгі мамандығы аккордион. Қазақ, қырғыз халықтарының музыкасын бірнеше жыл бойы зерттеп келеді. *Ян Цзяо Цзяо* – осы Лэй Цзя Янь мұғалімнің шәкірті, осы институттың түлегі. 2009 жылдары магистратураны тамамдап, қазіргі таңда докторлық оқуында.

Мау Ци Цзың – (1932) Ұлттық музыканы зерттейтін ғалым. Қытай Орталық ұлттар университетінің ішінде аз ұлт әдебиеті мен өнері мен «Зерттеу институтының» қызметкері. Көп жылдар бойы аз ұлт халықтарының музыкасын зерттеп келеді. Әсіресе аз ұлттардың аспаптарын, Тибет музыкасын, Шыңжаң дәстүрлі музыка жағынан көп зерттеулер жүргізген.

Ваң Жан Джао – Шыңжаң педагогикалық университетінің музыка факультетінің ұстазы. Оның зерттеу тақырыбы «Орта Азия халықтарының музыка мәдениеті».

Аталған ғалымдардың мақалаларында негізінен тақырыбы айтып тұрғандай қазақ музыка өнерінің қашан және қалай қалыптасқаны, халық мұрасын кімдер жеткізіп дамытты,

сондай-ақ, зерттеу барысында осы бағытта қандай нәтижелерге қол жеткізілгендікі тулары баяндалған.

Лэй Цзя Янь мен Ян Цзяо Цзяо – «Шыңжаң қазақтарының музыкалық мәдениетінің 60 жылдық зерттелуі» атты мақаласында, қазақ музыка мәдениетінің зерттеу нәтижесінің классификацияланғаны айтылады. Яғни,

1950-2010 жылдар аралығындағы ғылыми зерттеулер үш кезеңге бөлінген.

Бірінші кезең: 1950-1980 жж. - бұл жылдары зерттеулер көптеген тарихи, әлеуметтік және саяси факторларға байланысты аса кең ауқымды зерттеудер болмағанымен негізінен дәстүрлі қазақ музыкасының нота хаттау үлгілерін іздеуге, немесе оларды үн таспаға жазып алуға, халық музыкасын жинауға арналғаны айтылады [3, 3 б.].

Мысалы «Қазақтың халық әндері» атты жинағында (сандық (цифрлық) нота жазу үлгісінде) 74 халық әні, сондай-ақ «Домбырамен ән салу» (халық сөзіне жазылған) негізінен 36 ән енген. Осы секілді халықтың лирикалық әндер жинақтары жарияланған [4].

Мұнымен қоса, яғни әндермен қатар халық аспаптары да қатар дамыған. Бірақ олардың терең зерттеулері ХХ ғасырдың 80-ші жылдары басталады.

Екінші кезең: 1980-2000 жж. Бұл кезең зерттелудің жаңаша түрлерімен, әдісі мен бағыт бағдарымен ерекшеленеді. Оның салыстырмалық тұрғысынан зерттелу тенденциясының қалыптасуы байқалады. Демек, бірнеше ғылым бағытының бір мезетте ауқымды зерттелуін талап ететінін көрсетеді. Қазақ музыка мәдениетін осы кезеңде зерттеген ғалым, профессор Су Бихай көп жылдар бойы қазақ халқының тарихын зерттеумен айналыса келе қазақ операсын да қарастырған [3, 4 б.].

Бұл зерттеулер қатарында музыкалық аспаптар мен оларға жазылған шығармалар туралы профессор Мао Сицзэн өз еңбектерінде Шыңжаңдағы қазақ және ұйғыр халықтарының музыка мәдениетін жазған. Оның «Домбыра және онда орындалатын музыка» атты мақаласында автор аспаптағы орындаушылық техникасын, музыкалық ерекшелігін және аспаптардың шығу тарихын жазған. Осы сияқты аспаптың музыка төңірегінде көптеген мақалалар зерттеліп жазылғаны баяндалған.

Мемлекет тарапынан бөлінген нысана - музыкалық шығармаларды жинаумен қатар оларды әрі қарай дамытуға бағытталған. Қорытындылай келе «Қытай аз ұлттарының музыкалық аспаптары мен әндері» тарауымен көптеген жинақтар шығарылды.

Үшінші кезең: 2000-2010 жж. Осы кезеңге дейін қазақ музыка мәдениетіне байланысты зерттеулер негізделіп, тыңғылықты және тұрақты деңгейде қалыптасқан [3, 4 б.]. Жан-жақты зерттеу әдістемесінің нәтижесінде, яғни әртүрлі ғылыми бағытта қазақ музыка мәдениеті саласындағы зерттеу жұмыстары жаңаша серпісіспен дамуды қабылдады. Яғни, тақырыптық зерттеу саны көбейді, түрлі жаңа бағыттар мен зерттеу әдістері пайда болды. Уақыт өте келе осы салада қызығушылық танытқан зерттермендер саны да толысты. [5, 25 б.]. Жалпы қазақ музыкасымен қатар халық фольклоры (айтыс, терме, т.т.), этнографиясы, салт-дәстүрі, тарихы сияқты бағыттарда зерттеулерге аса назар аударылды [6, 403 б.]. Қазіргі уақытта өзектілігін жоғалтпай келе жатқан мұндай тақырыптық зерттеулер Қазақстан ғалымдар арасында да қолға алынған. Әсіресе осы музыка саласында Шыңжаң қазақтарының аспаптық және оның шығармалары жөнінде біршама еңбектер жазылған.

Сондай-ақ, Шыңжаң жеріндегі қазақ бауырларымыз қолдарында бар дүниелерін барынша қағаз бетіне түсіріп, оны насихаттау жолдарын қарқынды қарастыруда. Жылма-жыл қазіргі кездері сазгерлер мен жас өнерпаздар есімдері баспа беттерінде жариялануда. Олар жайлы шығармашылық ақпараттар берілген энциклопедиялар көбеюде. Өткен ғасырларда өнер майталмандары жайында жарияланған еңбектерде аз емес. Олардың көбі жеке орындаушылардың шығармашылығына арналған жинақтар болатын. Соның дәлелі ретінде Шыңжаң аймақтарында жарияланған (көне «төте жазумен» жазылған) тарихи, этнография және музыка төңірегінде жазылған кітаптар мен жинақтар болды. Атап айтқанда:

قابلالدى ژۇرىمچى. ابدوللا ۇلى. ب.هيس.هنبى كۆيل.هرى. شىنجياڭ ھالىق باسپاسى، 2006

(Қабылалды Абдуллаұлы Бейсембі күйлері. – Үрімші: Шыңжаң Халық баспасы, 2006);
 .1985. Байлауон алымбекүв, даўлет халықлы. күи қайнары. күиті: эле халық басысы.
 Д. Күй қайнары. – Күйтін: Іле халық баспасы. 1985); (Бас редакторы: Қадірұлы.
 Құрастыру тобы. Бас редакторы Қадырұлы Қ. Шинжияң халық басысы, 2009.
 Редактор: Нуртай Қиясбекүлі. Құрастыру тобы. (Шыңжаң Халық баспасы, 2009);
 Құрастыру тобы. Жауапты редакторы Қиасбекүлі. (Жауапты редакторы: Сәдірұлы.
 Н. Қоңыр әуен. Іле халық баспасы, 2009); (Өзгерткіштері: 2004). (Сүлейменұлы Н. Қайран әке. Ұлттар баспасы. 2004);
 Су Биһай. Қазак мәдениетінің тарихы. Шыңжаң Халық баспасы. 2005.
 (Нүсіпұлы Ж. Ақарал ариясы. Жемгісхан Төсіпұлы. Ақарал ариясы. Шинжияң халық басысы, 2002);
 Шыңжаң Халық баспасы. 2002);
 (Халықұлы Д. Ақ қайнар. Даўлет халықлы. Ақ қайнар. Шинжияңкың жастар өрендері басысы,
 Шыңжаң жастар-өрэндер баспасы, 1988); (Шинжияң "Чжяң Чжяң Чжяң". Шыңжаң
 Құрастыру тобы. Бас ред. Хи Шуе-й «Шыңжаң қазақтарының қоныс аударту тарихы». Ұлттар баспасы, 1999;
 Құрастыру тобы. Бас редакторы: Фу; (Ұлттар баспасы, 1999);
 (Құрастыру тобы. Бас ред. Фу Уин. Шинжияңкың ұшымақ төгкерісс тарихы. Ұлттар басысы, 2000.
 Шыңжаңның үш аймақ төнкерісі тарихы. Ұлттар баспасы. 2000). Ғалым Тоқан Смағұл - Қазақ домбыра өнерінің өкілі – Бейсенбі.

Қорыта келгенде, мұндай жазба деректері Қазақстан зерттермендеріне өте қажет, яғни толыққанды тереңірек бағытта зерттеулерді қарастыру үшін сүеніп жазылатын ақпарат көзі неғұрлым көп болса, соғұрлым ізденіс бағыты да тереңдей түсетіні хақ. Шыңжаң қазақтарының аспаптық музыка саласында талдану жолымен қарастырылған теориялық-салыстырмалы тұрғысында зерттелген еңбектер әлі күнге дейін жеткіліксіз. Жоғары да жазылған Қытай ғалымдарының еңбектері бар болғанымен, олар өздерінің ханзу (ертеректегі қытай халқының аталуы) тілінде жарияланған. Демек, тіл мәселесіне байланысты қаншама ақпараттық зерттеу деректері ашылмай жатқаны белгілі болды. Яғни, Қытай мемлекетінде қазақ музыка өнері зерттеліп жатқанымен өкінішке орай Қазақстан ғылымына әсері баяу болғаны кыншылтады.

Сондықтан да, түбегейлі терең зерттеулерге ең бірінші тіл мәселесіне назар аудару қажет. Тілді жетік біле тұрса ғана, зерттеулер мағыналы, дәлелді болар еді. Бұл ұзақ уақытты талап ететін, яғни келешек зерттермен ғалымдардың еншісінде деп білеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мұқанов М. / Муқанов М. //Этнический состав и расселение казахов Среднего жуза.– Алматы, 1974. -119 б., 23 б.
2. «Шетел қазақтары» - www.kk.wikipedia.org
3. Ляй Цзяо Цзяо. / Шыңжаң қазақтарының музыкалық мәдениетінің 60 жылдық зерттелуі (1950-2010) // Қытай музыкасы. (журнал).– 2013.- № 4.- 3 б.
4. Сюй Хуэй Цай. / Сюй Хуэй Цай // Қазақ әндерінің жинағы (нота басылымы). Үрімжі: Музыкалық баспа.– 1956. -100 б.
5. Би Сюн. Қазақ айтысы / Би Сюн // Іле педагогикалық университетінің газеті.– 2007.- № 1. - 25 б.
6. Су Бихай. Қазақ мәдениетінің тарихы/ Су Бихай // Қазақ мәдениетінің тарихы. Үрімжі: Шыңжаң Халық баспасы. – 1989. - 887 б.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-15-10-15
UDK 691

GEOPOLYMER BINDERS: REVIEW

ZHAKANOV ALIBEK NURZHANOVICH

PhD student, Faculty of «Engineering and Construction»
L.N. Gumilyov Eurasian National University

Scientific adviser – **ARUOVA L.B.**, Doctor of Technical Sciences, Professor
Astana, Kazakhstan

Annotation: *In this work, the materials and structural characteristics of geopolymer concrete are considered in order to identify existing gaps in research and determine directions for their further development. The analysis confirmed that geopolymer concrete can become a worthy alternative to traditional materials, due to its excellent mechanical properties, greater strength and improved structural characteristics. applications require additional research aimed at developing design standards, as well as extensive testing of structural elements to confirm their viability in real conditions. This article reviews articles by several authors based on fillers and activators from industry by-products, a review of the articles shows that the use of fillers and aluminosilicate gels shows an improvement in mechanical properties, reduce environmental impact and provide economic benefits. Further research is needed to optimize the use of fillers from the processing of industrial waste concrete based on geopolymer binders.*

In this context, geopolymer concrete has attracted significant attention from scientists and specialists due to its ability to use by-products as a substitute for cement, which reduces greenhouse gas emissions during its production. In addition, this material exhibits improved mechanical properties and increased durability compared to traditional concrete.

Keywords: *fillers from industrial waste processing, geopolymer binders, workability, strength, durability, economic efficiency.*

Introduction:

In the construction industry, the production of Portland cement mainly causes the emission of pollutants, which leads to environmental pollution. It is widely known that the production of Portland cement consumes a significant amount of energy and at the same time contributes a large amount of CO₂ to the atmosphere. which prompts the search for more environmentally friendly materials [1]. One possible alternative is the use of an alkali-activated binder using industrial by-products containing silicate materials.

Geopolymer is an inorganic polymer binder first developed by French scientist Joseph Davidowitz in the 1970s.

Geopolymer concrete is a special type of concrete used for the construction of all civil and structural construction projects. It plays an important role in construction. The combination of various inorganic molecules makes it possible to obtain this type of concrete. It is a good alternative and one of the good innovative materials compared to standard conventional concrete. It may be known for reducing CO₂ emissions, which is why it can also be called green concrete.

History of Self-Compacting Concrete:

According to Davidowitz (2013), who invented and pioneered the word "geopolymers", they belong to a family of inorganic polymers similar to naturally occurring zeolite materials (Bachhav & Dubey, 2016), which are formed by the chemical reaction of aluminum oxides and silicates (Si₂O₅, Al₂O₃) with polymeric polysilicates to form polymeric bonds of silicate oxide aluminate (Si–O–Al).

The activation of aluminium oxide silicate materials such as fly ash, blast furnace slag and metakaolin using alkaline solutions to produce binders without Portland cement is an important step

towards increasing the beneficial use of industrial waste and reducing the negative impact of cement production.

Today, geopolymers are widely used in a variety of construction projects, including high-rise buildings, bridges, and tunnels. Its advantages over traditional concrete include improved machinability, higher strength, and reduced labor costs. The development of geopolymers has revolutionized the construction of concrete structures, and it is likely to remain one of the main areas of research in the concrete industry in the coming years.

Overview of the research:

Ganapati Naidu et al. (2012) investigated the strength properties of geopolymer concrete using the replacement of low-calcium fly ash with slag in 5 different percent. Sodium silicate (103 kg/m³) and sodium hydroxide 8 molar (41 kg/m³) solutions were used as alkalis in all 5 different mixtures M1, M2, up to M5. The maximum compressive strength of 57 MPa was achieved in 28 days. The same mixture (Mix no5) appears at a pressure of 43.56 MPa after exposure to 500°C for 2 hours. Higher concentrations of GGBS result in higher compressive strength of geopolymer concrete. The mixing of G.G.B.S was tested up to 28.57%, after which direct setting was observed. There is no need to expose geopolymer concrete to a higher temperature to achieve maximum strength if a minimum of 9% fly ash is replaced by GGBS. 90% compressive strength was achieved in 14 days. [2]

Ravindra Singh Shekhawat et al. (2013) the purpose of his thesis was to investigate the possibilities of using LD slag in geopolymer concrete and trying to explore the potential of steel slag as one of the raw materials for the production of M20 grade geopolymer concrete, and steel slag has a lower reactivity in the geopolymer system and has been used in combination with fly ash and granular blast furnace slag. The behavior of geopolymerization has been studied using isothermal heat-conducting calorimeter. The developed geopolymer concrete showed compressive strength similar to M20 concrete. The expected strength is 25 MPa, but not the expected strength. The maximum strength achieved after 28 days is 24.15 N/mm² and the minimum is 13.45 N/mm². One of the possible reasons for this decrease in strength is the percentage of binder in the composition.[3]

B. Rajini et al. (2014) the aim of his thesis was to study GGBS and fly ash as different levels of substitution (FA0-GGBS100, FA25-GGBS75, FA50-GGBS50; FA75-GGBS25, FA100, GGBS0). The compressive and splitting strength of geopolymer concrete of 54.29 N/mm² and 2.46 N/mm² respectively are the maximum for FA0-GGBS100 regardless of the curing period. The rate of increase in compressive strength and tensile strength when splitting geopolymer concrete is very fast with a 7-day curing period and decreases with age.[4]

A. Rajerajeswari et al. (2014) investigated the possibility of silica vapor-based geopolymer concrete to determine its compressive strength, taking into account parameters such as the effect of the Na₂SiO₃/NaOH ratio, the effect of the AL/SF ratio, and the effect of the age of the concrete. As a result of the experimental study, it was found that out of three different Na₂SiO₃ ratios, three different AL/SF ratios, four different ages of silica vapor-based geopolymer concrete AL/SF=0.25 and Na₂SiO₃/NaOH=0.5 gave a better increase in compressive strength. When considering the ratio AL/SF = 0.25, there is an increase in strength of 73% within 3 to 7 days, by 38% within 7 to 28 days, by 15% within 28-56 days for all Na₂SiO₃/NaOH ratios, similarly, when considering Na₂SiO₃/NaOH=0.5, there is an increase in strength by 84% within 3 to 7, 38% for 7-28, 15% for 28-56 days for all AL/SF ratios and 60% silica vapor replacement yielded better compressive strength compared to normal concrete under normal curing.[5]

T.V. Srinivas Murthy et al. (2014) studied the production of geopolymer concrete, Portland cement is completely replaced by GGBS (ground granular blast furnace slag), and alkaline liquids are used to bind materials. Curing is carried out in an oven cured at a temperature of 65°C. For this study, M50 concrete mixture was used for experimental work, the test results of which show that the use of GGBS based on geopolymer concrete It increases the compressive strength, tensile strength and flexural strength by 13.82%, 18.23%, 30.19% respectively compared to ordinary concrete.[6]

Extensive research has been carried out on the use of fillers from industrial waste processing in the production of geopolymer concrete. The researchers studied the effects of various industrial

waste-based fillers (fly ash, slag) on the properties of geopolymer concrete, including workability, strength, and durability. Studies have shown that the addition of fillers based on industrial waste processing (fly ash, slag) can significantly improve the mechanical properties of geopolymer concrete, such as compressive strength, flexural strength, and modulus of elasticity. In addition, the use of fillers (fly ash, slag) can eliminate the use of cement required for the production of geopolymer concrete, which can reduce CO₂ from concrete production.

In this review article, several articles on the topic "Geopolymer binders based on industrial waste" were considered. These articles review the latest innovations in geopolymer concrete containing industrial waste. The latest achievements in the field of filler application and their impact on the quality of geopolymer concrete are also considered.

Researchers Rao. Anuradha et al., who are students of Civil Engineering at the Faculty of Civil Engineering, Coimbatore, India, in their article "Modified Guidelines for the Calculation of Geopolymer Concrete Mixtures Using the Indian Standard"[7] This experimental study aims to determine the ratio of components for different grades of geopolymer concrete by trial and error. a new design methodology was formulated, which was in accordance with the Indian standard (IS 10262-2009). The applicability of the existing mix project was studied using geopolymer concrete. In this study, two types of systems were considered, using 100% ASTM Class F Grade Ash Cement Replacement and 100% Sand Replacement with M-Sand. Based on the test results, it was analyzed that the Indian standard mixture design itself with some modifications can be used for geopolymer concrete.

An article authored by Kinga Korniejenko and Michal Lach on the topic "Feasibility Study of a Controlled Low-Strength Material Using Co-Incineration of Fly Ash from a Bubbling Fluidized Bed Boiler" [8] presents the results of a study on the reuse of co-firing resources of fly ash co-incineration from a bubbling boiling kettle to produce a controlled low-strength material (CLSM). First, they conducted Pozzolanic activity test to confirm whether fly ash can be used as a raw material for the manufacture of binders. We then produce samples of fly ash co-roasting binders using different weight percentages (5%, 10%, 15% and 20% each) and use them to perform a variety of tests, including initial setup time, drawdown, compression, X-ray diffraction experiments and mercury microstructure on the SEM.

The result shows that the strength activity index (SAI) of co-incineration fly ash exceeds 75 percent of materials that can be used as raw materials and meet ASTM C311 standard. The above results indicate that co-incineration of fly ash from a fluidized bed bubble boiler can be used as a substitute for binders in controlled low-strength materials. The best percentage of substitutions is 15 percent.

Pozzolanic Activity Index Test

Table 1. Pozzolanic strength index test results. (data taken from [8])

Substitution Ratio	Compressive strength (kgf/cm ²)		RSFC (%)	
	7 days	28 days	7 days	28 days
0%	31.7	39.3	100.0	100.0
10%	32.5	42.3	101.5	107.6
20%	29.8	36.7	94.0	93.4

According to their research, it was found that the resulting Pozzolanic Strength Activity Index (SAI) value for assessing whether co-firing ash (in a bubble fluidized bed boiler) has BFBB cementitious capacity, and BFBB co-firing ash replaces 10% and 20% of cement material in (Controlled Low-Strength Materials) CLSM for cement slurry mixing and preparation test samples, and the compression test was carried out when the age of the tested body reached 7 days and 28 days.

In accordance with the requirements of the ASTM C311 test specification, the SAI value of the test group should be greater than 75% of the strength of the control group. The test results show that when the test body is 7 days old, 10% and 20% of the cement material is replaced by burnt fly ash. SAI is 101.5% and 94.0%, respectively; When the test samples reach 28 days of age, co-incineration

fly ash replaces 10% and 20% of the cement material, and the SAI values are 107.6% and 93.4%, respectively, as shown in Table 1. The test results confirmed that BFBB co-firing ash has pozzolanic activity and can be used as a binder.

In the article authored by Tang Van Lam et al. from Vietnam "Geopolymer concrete using large-tonnage man-made waste", the main goal of the experiment was to find out how to reduce the consumption of mixing water while maintaining the required workability of a fine-grained concrete mixture by introducing a polycarboxylate superplasticizer into its composition. [9]

As a result of the experiment, these authors came to the following conclusion:

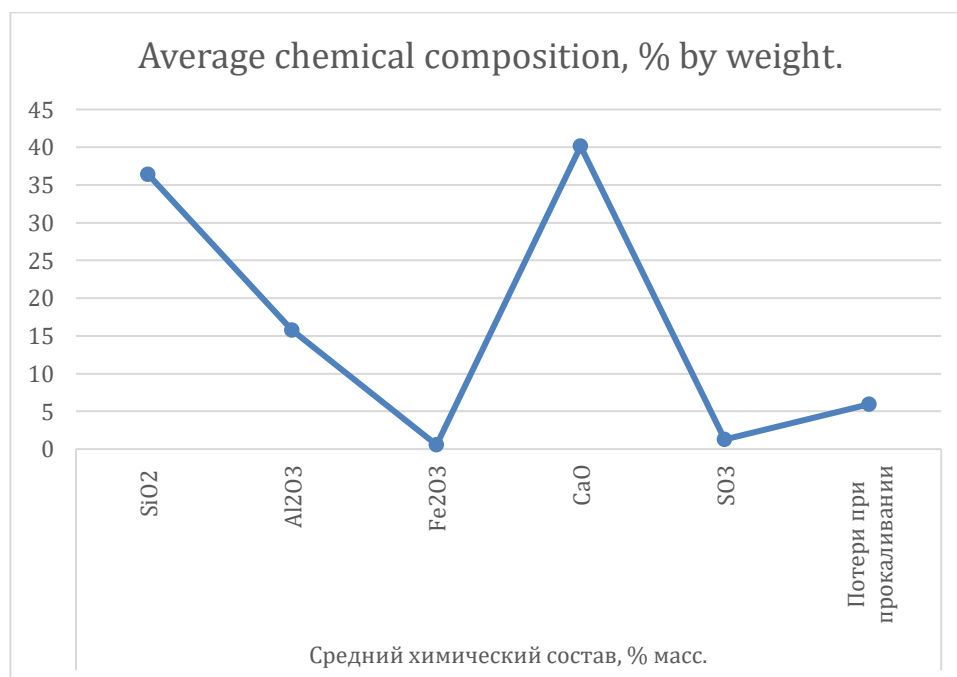
A composition of geopolymer concrete on an alkaline cementless binder has been developed, which, as a result of heat treatment for six hours at a temperature of 100 °C at the age of 28 days, has a compressive strength of about 60 MPa, which can be used in the hot and humid climate of Vietnam.

In addition, the production of such concrete will contribute to environmental protection by saving natural resources and the possibility of using large-tonnage man-made waste.

The following table 2 shows the general results of the researchers, the chemical composition of geopolymer concrete containing a combination of additives blast furnace slag of the Hoa Phat Metallurgical Plant (Vietnam) with a true density $\rho = 2.67 \text{ g/cm}^3$ and a specific surface area of 3600 cm^2/g .

Table 2. Chemical composition of blast furnace slag (data taken from [9])

Average chemical composition, % wt.					
SiO ₂	Al ₂ O ₃	Fe ₂ O ₃	High	SO ₃	Loss on Ignition
36,38	15,76	0,55	40,12	1,25	5,94

Graph 1. Chemical composition of blast furnace slag (data taken from [9])

Geopolymer concrete based on fly ash with low calcium content has a number of economic advantages over OPC concrete. Fly ash or blast furnace slag is available very cheaply compared to conventional cement. Alkaline mortar constituents are available at some price, but the total production cost of geopolymer concrete is 10 to 30% less than that of conventional cement concrete [10].

According to the previous analysis [11], for M30 concrete, the cost of production is slightly (1.7%) higher than for M50 concrete, the cost of OPC concrete is 11% higher than for M50 concrete. The use of fly ash reduces the use of Portland cement, so the production of carbon dioxide into the atmosphere is also reduced and hence the monetary benefits of carbon credit trading. Due to properties such as good fire resistance (up to 1000°C), low shrinkage, excellent sulfate resistance, good acid resistance, geopolymer concrete can bring additional economic benefits when used in infrastructure [12].

The article «Environmental and Economic Savings of Using Fly Ash as a Geopolymer» by Katarína Kulková, Samer Khoury, Martin Straki and Andrea Rosová from the Technical University of Košice (Slovakia) explores the potential environmental and economic benefits of using fly ash as a raw material for geopolymers. It is published in the Environmental Protection Yearbook (Volume 20, 2018, ISSN 1506-218X) and addresses several important aspects. [13]

Conclusion:

Overall, studies on the use of industrial waste fillers for Geopolymer Concrete have shown promising results in terms of improving the properties of Geopolymer Concrete while reducing the environmental impact. However, further research is needed to optimize the use of these fillers and examine their long-term performance under operating conditions.

These studies have shown that the inclusion of these fillers can improve the workability, compressive strength, flexural strength, tensile strength, durability, thermal conductivity, and other properties of geopolymer concrete. In addition, the use of these fillers can reduce the carbon footprint and cost of geopolymer concrete, making it a more sustainable and cost-effective construction option. Further research is needed to explore the full potential of these fillers and optimize their use in geopolymer concrete. However, the results of the studies reviewed in this article provide a solid basis for continuing the study of geopolymer concrete fillers used in industrial waste processing, with potential benefits for the construction industry and the environment.

REFERENCES:

1. Malhotra V. M., 2002, Introduction: Sustainable Development and Technology of Concrete, ACI Concrete International, 24(7).
2. Ganapati Naidu. ., A.S.S.N.Prasad, S.Adishesu, .V.V.Satayanarayana, "Study of the strength properties of geopolymer concrete with the addition of G.G.B.S", International Journal of Engineering Research and Development, eISSN: 2278-067X, pISSN: 2278-800X, Volume 2, Issue 4, pp. 19-28.
3. Ravindra Singh Shekhawat, Ranjit Parsad, Sanjay Kumar, "Mechanical Properties of Geopolymer Concrete Based on Steel Slag," ResearchGate, publication/309742115.
4. B. Rajini, AV Narasimha Rao, "Mechanical properties of fly ash geopolymer concrete and GGBS as starting materials", International Journal of Innovative Research in Science, Engineering and Technology, ISSN: 2319-8753, Volume 3, Issue 9.
5. Rajerajeshwari, G. Dhinakaran, Mohamed Ershad, "Compressive strength of silica vapor-based geopolymer concrete", Asian Journal of Applied Sciences, ISSN: 1996-3343.
6. T.V. Srinivas Murthy, Dr. Ajit Kumar Rai, "Geopolymer Concrete, Green Concrete, Very Prosuminginthe Industry", International Journal of Civil Engineering and Technology, ISSN 0976 – 6308 (print version), ISSN 0976 6316 (online), Volume 5, Issue 7, pp. 113-122.
7. Modified Guidelines for the Design of Geopolymer Concrete Mixtures Using the Indian Standard Rao, Anuradha V. Srividya, R. Venkatasubramania, B.V. Rangan Faculty of Civil Engineering, VLB Janakiammal College of Engineering and Technology, Korkkaduro, Coimbatore – 641 042, Indiab Curtin University of Technology, Perth, Australia Received: 5 January 2011Accepted: 25 April 2011
8. Cheng, A., Korniejenko, K., Lakh, M., Lin, U. T., Chao, S. D., & Xu, H. M. (2023). Feasibility study of a controlled low-strength material using co-firing of fly ash from a bubbling fluidized bed. V Zhusupbekov, A., Sarsembayeva, G., & Kaliakin, A. (Eds.), *Smart geotechnics for smart societies* (p. XX). Taylor & Francis. <https://www.taylorfrancis.com> ISBN: 978-1-003-29912-7.
9. UDC 666.97 DOI: 10.22227/2305-5502.2021.2.2 Geopolymer concrete using large-tonnage man-made waste Tang Van Lam¹ , Ngo Xuan Hung² , Woo Kim Dien² , B.I. Bulgakov² , S.I. Bazhenova² , O.V. Aleksandrova² ¹ Hanoi University of Mining and Geology; Hanoi, Vietnam; ² National Research Moscow State University of Civil Engineering (MGSU); Moscow, Russia.
10. N.A. Lloyd and B.V. Rangan "Geopolymer Concrete with Fly Ash" Second International Conference on Sustainable Construction and Technologies 28 June-30 June 2010.
11. J.Tharrini & S.Dhivya "Comparative Study of the Cost of Production of Geopolymer and Conventional Concretes" ISSN 2278-3652 Volume 7, Number 2 (2016), pp. 117-124.
12. B. Vijaya Rangan "Geopolymer Concrete for Environmental Protection" Indian Journal of Concrete, April 2014, Volume 88, Issue 4, pp. 41-48, 50-59.
13. Kulkova, K., Khoury, S., Straka, M., & Rosova, A. (2018). *Environmental and economic benefits of using fly ash as a geopolymer. Annual Environmental Review*, 20, 73-88.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-15-16-21

АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ЖАЗБА ДЕРЕКТЕРДЕГІ ЕЖЕЛГІ ТҮРКІЛЕРДІҢ СЫРТ КЕЛБЕТІНІҢ СИПАТТАЛУЫ

БЕГЗАДА ЕРМЕК

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
7M02219 - Археология мамандығының 2-курс магистранты
Алматы, Қазақстан

Аннотация: Бұл мақалада ежелгі түріктердің сыртқы келбеті, этномәдени және әлеуметтік дамуы, түріктердің антропологиялық ерекшеліктері жайлы баяндалады. Ежелгі түріктердің сыртқы келбетін, этногенезін, тарихи дамуы және географиялық орналасуы жайында деректерді, көршілес елдердің субъективті сипаттамаларында, антропологиялық және мәдениеттану мәліметтері археологиялық материалдар нақты айшықтайтын көздері болып табылады.

Кілт сөздер: Археологиялық және жазба деректер, ежелгі түріктер, сыртқы келбеті, түріктердің антропологиялық ерекшеліктері

Abstract: This article presents information about the appearance of the ancient Turks based on written sources and archaeological research. It aims to provide a clear description of the appearance of the ancient Turks, thereby identifying the anthropological features and ethnocultural ties of the Turks. Written sources provide subjective descriptions of neighboring countries, while archaeological materials provide specific anthropological and cultural data. The appearance of the ancient Turks is diverse, depending on their ethnogenesis, historical development and geographical location.

Key words: Archaeological and written evidence, ancient Turks, appearance, anthropological features of the Turks.

Кіріспе

Ежелгі түркілердің сыртқы келбеті тарих және түркітану саласындағы маңызды зерттеу тақырыбы болып табылады. Бұл мәселені зерттеу үшін жазба және археологиялық деректерді салыстырмалы талдау әдісі қолданылады. Жазба деректерде түркілердің сыртқы сипаттамасы көбінесе олардың көршілес мемлекеттермен қарым-қатынасы тұрғысынан берілсе, археологиялық материалдар нақты антропологиялық деректер ұсынады. Түркілердің сыртқы келбеті олардың этногенезінің күрделілігін және мәдениетаралық байланыстарын түсінуге мүмкіндік береді. Түркі халықтары туралы маңызды ақпарат көне Қытай жазбаларында, араб және парсы дереккөздерінде, сондай-ақ Орхон-Енисей жазбаларында сақталған. Бұл жазбалар түркілердің тұрмыс-тіршілігі, саяси құрылымы, соғыс өнері және сауда байланыстары туралы мәлімет береді.

1. Қытай жазба деректеріндегі ежелгі түркілердің сыртқы келбеті

Суй императоры Вэньдидың жылнамасында, империя түркілермен 20 жылдан астам уақыт қырқысып бейбітшілікке кел алмайды. Сол кезде Тиеле, Кидан және басқа тайпалар Суй еліне қосылуды сұрады, бірақ оларға императордың нақты жауабы болмаған соң түркілерге бағынады. Дайдың екінші жылы (606) Түн Жабығу Қаған Суй императорының шығыс астанасы Лоянға аттанды, ондағы мақсаты Қытай Орталық жазығын басып алып, өзінің ұлы қаған мәртебесіне ие болып «тәжі кию салтына» Суй императорының қатыстыру еді. Суй императоры Вэнь қарсы болды. Бұл әдет-ғұрыпты өзгерту және жан-жақты түркіленуге жол бермеу деп есептеді. Осы мәселеге қатысты «Суй-Әдептілік кітабында» Суй императоры Янның сөздері

жазылған: «Хан имперасының жүйесі алғаш құрылған кезде император тәңірдің баламасы болды. Түркілерше шашын талдап өргізбейтін, тәжі мен шапаны жетерлік еді».

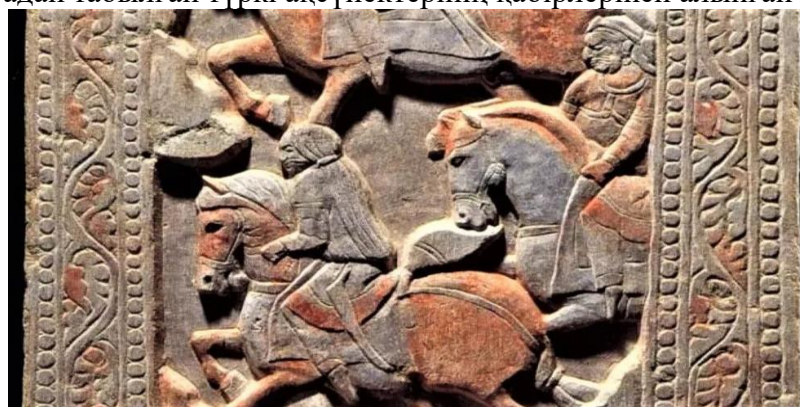
«Таң дәуірінің Санзаң өмірбаяны» еңбегінде Шюанзан Батыс аймақтарда көрген түркілердің сыртқы келбетін былай сипаттайды: «200-ден астам түркі жоғары лауазымды адамдар шапан киіп, шаштары өрілген және Қаған жанына топтасқан делінген. Жоғарыдағы екі жазба дерек бізге маңызды мәліметті, яғни түркі ақсүйектерінің шаштары өрілгенін көрсетеді. [11: 6;21;79].

2. Археологиялық жәдігерлердегі ежелгі түркілердің сыртқы келбеті

Археологиялық қазбалар түркілердің тарихы мен мәдениетінің көптеген аспектілерін ашуға мүмкіндік береді. Қытайдағы Батыс аймақтардағы қазбалар, әсіресе, Түркілер мен Соғдылардың байланысын көрсететін маңызды деректерді береді. Соғды мәдениеті мен түркілер арасындағы әсерлесу және өзара ықпалдастық тарихи тұрғыда үлкен маңызға ие. Соғды ақсүйектерінің молалары мен қабырғаға салынған суреттер түркі халқының көне өнерінің белгілерін, киім үлгілерін, әлеуметтік құрылымдарын және тағы басқа мәдени аспектілерін зерттеуге мүмкіндік береді. Соғды мен түркілердің тоғысқан жерлерінде екеуінің арасындағы сауда, дипломатиялық қарым-қатынастар мен мәдени алмасулар туралы көп мәлімет бар. Суреттер мен басқа да археологиялық қазбалар бізге түркілердің күнделікті өмірі, діни сенімдері, әдет-ғұрыптары және қоғамдық құрылымдары туралы тереңірек түсінік береді.

Жапониядағы МІНО өнер мұражайында сақтаулы. Қытайдың Солтүстік аймағында археологиялық қазбадан табылған түркі ақсүйектерінің қабірлерінен алынған [6, 16].

Ойып жасалған түркі келбеті [6, 17]

1950-1960 жылдар аралығында Орталық Азиядағы археологиялық қазбалар маңызды тарихи жаңалықтарды ашты, оның ішінде түркі заманынан сыр шертетін көне қалалар табылғаны ерекше. Өзбекстан мен Тәжікстандағы осы қалалардан табылған қабырға суреттері мен ою-өрнектер

соғдылардың ғана емес, сонымен қатар түркі халықтарының да көркемдік және мәдени мұраларын көрсетеді. Бұл суреттерде түркілердің киім-кешектері, тұрмыс-тіршілігі, діни және әлеуметтік өмірі, сондай-ақ олардың басқа мәдениеттермен араласуы көрініс тапқан. Орталық Азия мен Қытай арасындағы мәдени және сауда байланыстары өте жақсы дамыды. Бұл уақыттарда түркілер мен соғдылар арасында көптеген мәдени алмасулар мен ықпалдастықтар жүріп, осы өңірлерде әртүрлі халықтар өзара әсер етті. Қабырға суреттеріндегі түркі тұлғалары мен бейнелер олардың қоғамы мен мәдениетінің өркендеуін көрсетеді. Осы суреттердің талғампаздығы мен детальдары оларды өнер туындысы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді, сондай-ақ Түркілер мен соғдылардың тарихын тереңірек түсінуге жол ашады.

Өзбекстанның ежелгі Афрасиаб қаласындағы қабырға суреттеріндегі шашы өрілген түркілер (түпнұсқа сол жақта, ал қалпына келтірілген сызба оң жақта [12, 108].

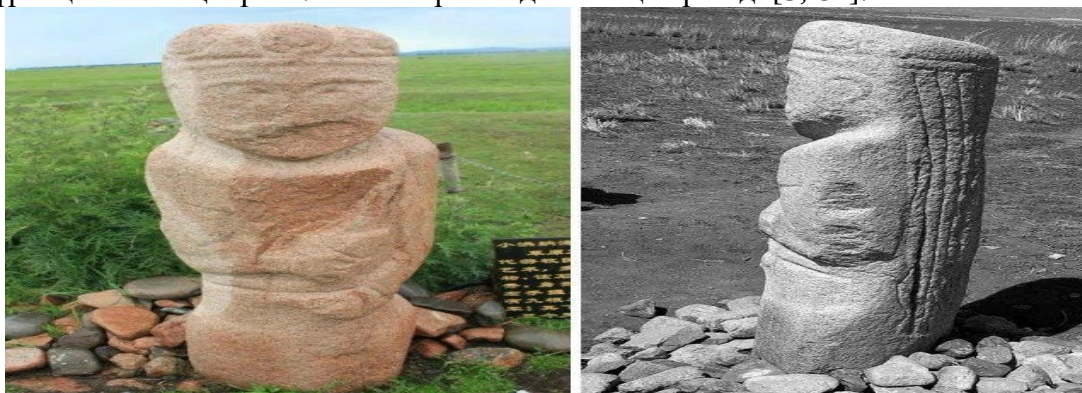
Соғдылар мен түркілер арасындағы қарым-қатынастар мен бейнелердің көп болуының басты себебі, шынымен де, осы тарихи кезеңдерде түркілердің Қытайдың Солтүстік-Батыс аймақтарында және Орталық Азияда айтарлықтай күшке ие болғандығында. Түркілердің Жібек жолындағы қуатты әскери күштері мен стратегиялық орнын ескере отырып, соғдылар олардың әсерінен толықтай бас тартпаған, керісінше түркілермен ынтымақтастықта болуды таңдайды. Соғды мен түркілер арасындағы сауда қатынасы маңызды рөл атқарды. Түркілердің әскери күштері мен олардың бақылауындағы кең жерлер қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін соғдыларға өте маңызды болды. Ұлы жібек жолының керуендері арқылы жүріп жатқан тауарлар, соның ішінде жібек, фарфор, алтын-күміс бұйымдар және зергерлік бұйымдар түркілер үшін үлкен құндылыққа ие болды. Сондықтан түркілер мен соғдылар өзара ынтымақтастық орнатуға дайын болды, ал бұл ынтымақтастық көбіне мәдени және өнер туындыларында бейнеленген. Соғдылар мен түркілердің өзара әсері сонымен қатар мәдени алмасулар мен ықпалдастықтардың нәтижесі ретінде көрініс табады. Түркілердің бейнелерінің көптеп кездесуі осы аймақтардағы өзара қарым-қатынастардың және сауда-саттықтың маңыздылығын айқындайды. Сондай-ақ, бұл түркілердің мәдениетінен бөлек, олардың сол кезеңдердегі билік, экономика және қоғамның күшті элементі болғанын көрсетеді.

Таң императоры Тайцунның Чжаолин кесенесінің солтүстігінен табылған он төрт түркі тас мүсіні өте маңызды археологиялық жаңалық болып табылады. Бұл мүсіндер түркілердің сол уақыттағы мәдениетін, өнерін және олардың аймақтардағы ықпалын көрсететін ерекше жәдігерлердің бірі. Мүсіндерде түркілердің киімдері, шаш үлгілері, тіпті бет-әлпеттерінің бөлшектері өте мұқият бейнеленген. Тас мүсіндердің артқы жағындағы өрілген шаштың сақталуы оның сол уақыттағы сән үлгілері мен түрік халқының дәстүрлеріне қатыстылығын дәлелдейді [12, 36]. Ал Шинжяндағы Тоғызтарау жайлауынан табылған тас адамдары түркілердің тек өнері мен қолөнерінің ғана емес, сонымен бірге олардың сол кезеңдегі өмір салтының маңызды айғағы

болып табылады. Өрімдер арқылы түркілердің жеке стилін, ұлттық ерекшеліктерін және көркемдік талғамын зерттеу археологиялық және мәдени тұрғыдан аса құнды. Бұл мүсіндер түркілердің көшпелі халықтар болғанын ескерсек, олардың мәдениетінің әсерін көрсетті. Сонымен қатар, бұл табылулар Қытайдың Жібек жолы арқылы түрлі мәдениеттермен байланыс орнатқанын да көрсетеді. Тас мүсіндердегі шаштың және киімдердің егжей-тегжейлі бейнеленуі сол заманның сәні мен мәдениетін тереңірек зерттеуге мүмкіндік берді.

Тайцзун императорының Чжаолин кесенесінің солтүстігіндегі Симамен жерінен табылған Түркі қағанының мүсіні. Шашы өрілгендігі анық көрінеді [9, 81].

Шинжяндағы Тоғызтарау жайлауындағы түркі тас бейнесі [8, 16]

3. Түркілердің тарихи келбетін қалпына келтіру

Түркілердің келбетін қалпына келтіру кезінде оларды табиғатпен тығыз байланысты көшпелі халық ретінде елестетуге болады. Олар көбіне ат үстінде жүретін, әскери шеберлікті жоғары бағалайтын, сонымен қатар сауда мен дипломатиялық қатынастарда да үлкен рөл атқарған. Киімдері мен қарулары оларға функционалдық тұрғыдан ыңғайлы әрі жарасымды болған. Археологтар тапқан көптеген мәдени жәдігерлерге сүйене отырып, түркілердің тарихи кескінін қалпына келтіру үшін төмендегідей элементтерді картаға енгізеді. Бұл карта әртүрлі аспектілерді қамтиды:

1. Физикалық келбет

Бет-әлпеті: Түркілердің айқын бет сүйектері, қиғаштау келген көздері, жоғары шықшытты және орташа мұрынды болғаны анықталды. Кейбір мүсіндерде олардың ұзын сақалдары мен өрілген мұрттары көрсетілген.

Шаш үлгілері: Көптеген түркі мүсіндерінде басындағы шаш өрімдері ерекше сәнделген. Шаш ұзындығы әлеуметтік мәртебеге немесе жынысқа байланысты өзгерген.

2. Киім-кешек

Ерлердің киімі: Шекпен немесе тон (жылқы мен қой жүнінен жасалған), кең шалбар және былғары белбеу киген. Белбеуде қару-жарақ, қылыш немесе дорба ілініп тұрған.

Әйелдердің киімі: Әйелдер әдемі өрнектермен безендірілген ұзын көйлек және жүннен жасалған сырт киім киген. Олардың әшекейлерінде моншақтар, сырғалар, білезіктер көп болған.

Бас киім: Тұмақ немесе дөңгелек пішінді бас киімдер жиі кездеседі, бұл олардың статусын немесе рулық ерекшелігін білдірген.

3. Қару-жарақ пен құралдар

Садақ: Көшпелі жауынгер халық ретінде түркілердің негізгі қаруы садақ болды. Олар ықшам әрі алысқа ататын садақтарды қолданған.

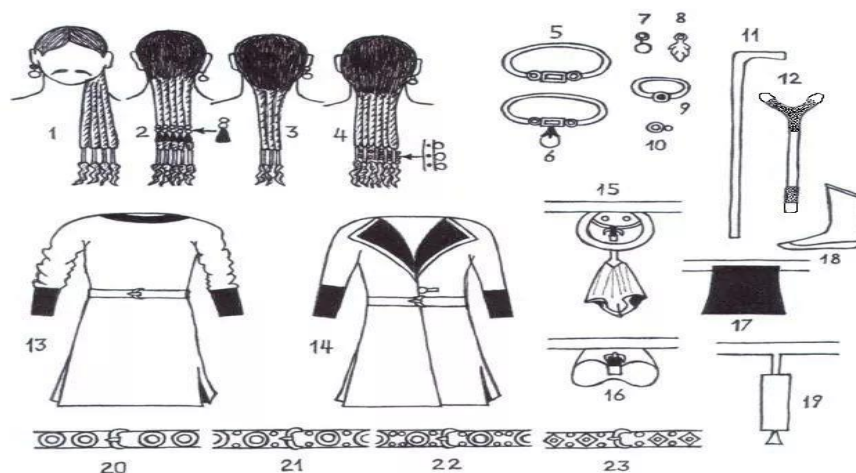
Қылыш: Түркілердің мүсіндерінде жиі бейнеленген қылыштар мен қанжарлар олардың жауынгерлік қабілетін айқындайды.

Қалқан: Қалқанның түрлі үлгілері, көбіне дөңгелек немесе сопақ пішінді болған.

4. Тұрмыс заттары

Керуен тауарлары: Түркілердің Жібек жолындағы маңызды рөлін ескере отырып, олардың жібек, фарфор, металл бұйымдар мен дәмдеуіштерді тасымалдағанын көруге болады.

Әшекейлер: Алтын-күміс сырғалар, білезіктер, қапсырмалар мен басқа сәндік бұйымдар олардың жоғары эстетикалық талғамын көрсетеді. Ерлердің құлақтағы сырға тек сән үшін ғана емес, сонымен қатар қоғамдағы орынды, рухани сенімдерді және тұлғаның ерекшелігін білдіретін символ ретінде қабылданған. Бұл дәстүр түркі мәдениетінің бай әрі көпқырлы екенін көрсетеді.

Түркілердің келбетін қалпына келтіру кезіндегі карталық сызба [7, 19].

5. Мәдени және әлеуметтік аспектілер

Әлеуметтік мәртебе: Археологиялық деректерде жауынгерлердің киімдері мен әшекейлері олардың беделі мен қоғамдағы рөлін көрсетеді. Билеушілер мен ақсүйектердің киімдері алтынмен көмкерілген.

Діни элементтер: Түркілердің Тәңірге табынғаны белгілі. Олардың мүсіндерінде діни рәміздер немесе салттық заттар кездеседі.

Археологтар табылған көптеген мәдени жәдігерлерге сүйене отырып, қалпына келтірілген ежелгі түркі келбеті [5, 87].

Қорытынды

Археологиялық жәдігерлер мен жазба деректер ежелгі түркілердің сыртқы келбетін, тұрмыс-тіршілігін және мәдениетін жан-жақты түсінуге негіз болады. Түркілердің жауынгерлік рухы мен көшпелі өмір салты олардың физикалық ерекшеліктерінде және киім-кешектерінде көрініс тапты. Сонымен қатар, әшекейлер мен сәндік элементтер олардың көркемдік талғамын және эстетикалық құндылықтарын айшықтайды. Сауда-мәдени байланыстарға ашықтықтары олардың Жібек жолындағы ерекше рөлін дәлелдейді. Осы факторлардың барлығы түркі мәдениетінің әлемдік өркениет тарихында айрықша маңызға ие екенін көрсетеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Байпақов, К. М. "Қазақстанның ежелгі қалалары". Алматы: Ғылым баспасы, 2005.
2. Гумилев, Л. Н. "Көне түркілер". Алматы: Өнер баспасы, 1994.
3. Кляшторный, С. Г., Султанов, Т. И. "Қазақстан: Үш мың жылдық тарихы". Алматы: Атамұра, 1999.
4. Сартқожаұлы, Қ. "Орхон мұралары". Астана: Фолиант, 2008.
5. ЮНЕСКО. "Ұлы Жібек жолы: Түркілер мен Орта Азияның мәдениетаралық байланыстары". Париж, 1991.
6. Wang, E. "Sogdians and Their Interaction with Turkic Nomads in Central Asia". *Journal of Inner Asian Art and Archaeology*, 2007.
7. Хамит, Ж. "Ортағасырлық түркі мәдениеті: жазба және археологиялық деректер". Астана: Елорда, 2010.
8. Stark, S. "Archaeological Evidence of Early Turkic Tribes". *Antiquity Journal*, 2015.
9. Liu, X. "Silk Road in World History". Oxford University Press, 2010.
10. Қытай шежірелері: "Тан дәуірінің тарихи деректері" (аударма нұсқалары).
11. 百桥明穗、中野彻编: 《世界美術大全集》东洋编第4卷《隋·唐编》, 东京都: 小学馆, 1997年.
12. 陕西省考古研究所: 《西安北周安伽墓》, 北京: 文物出版社, 2003年, 36页.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-15-22-29

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ КОЛОНИАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ В КАЗАХСТАНЕ В XIX ВЕКЕ

БЕКТАЕВА И.Б.

Магистр истории, ст. преподаватель

Казахстан, Астана, НАО «Медицинский университет Астана», кафедра социально-гуманитарных наук

Аннотация: В данной статье говорится о внедрении новых административных структур и реформ в Младшем и Среднем жузах, которые привели в таким последствиям, как военная экспансия, политическая интеграция, экономическая эксплуатация, духовная ассимиляция. Кроме того, произошла полная ликвидация традиционных структур власти, ограничение прав биев и султанов. Тем самым, царские власти старались полностью ликвидировать опасность возрождения феодальных и родовых прав казахской аристократии, стремились к ассимиляции ее представителей с российской аристократией. Итогом всех колониальных мероприятий царизма в Казахстане явилось привитие совершенно иной политической, духовной и языковой культур. Российская империя принудительно вводило русский язык в образовательные и административные сферы, тем самым пытаясь уничтожить казахский язык. Необходимость исследования данной проблемы обусловлена, прежде всего, потребностями научного знания. Внедрение колониальных реформ означало окончательное утверждение юрисдикции Российской империи на всей территории Казахстана.

Ключевые слова: колониальная политика, царизм, султаны-правители, устав, генерал-губернаторство.

Первая половина XIX века является одним из переломных моментов в истории казахского народа, периодом, когда были окончательно ликвидирована насильственным образом казахская государственность и предопределен на исторически длинный период политико-правовой статус Казахстана как колонии Российской империи.

В современный период преобладающим в литературе Казахстана является тезис о завоевании Казахстана Российской империей и превращение обширной территории в колониальную окраину. Не случайно, на сегодняшний день многие историки склоняются к мнению, что Российская империя проводила на территории Казахстана политику хищнической колонизации осваиваемых территорий и стремилась ассимилировать местное «аборигенное» население.[5]

Проникая на территорию Казахстана, Российская империя всеми способами пыталась изменить всю политическую систему казахского края, не учитывая его специфических особенностей. К началу XIX века Российское правительство принимает меры для дальнейшей и окончательной колонизации Казахстана. Первейшая попытка заключалась в установлении территориальной определенности казахских земель Средней Орды и создание средних и низших структурных звеньев административного аппарата. Одной из главных задач Российского правительства явилась ликвидация ханской власти в Младшем и Среднем жузах. Процесс ликвидации традиционных институтов, их замены официальными бюрократическими структурами, протекавшими в Казахстане под влиянием Российской империи, характеризуется становлением и развитием системы колониального управления.

Одним из вариантов оценки присоединения Казахстана к Российской империи является подход, который не учитывает в этом процессе самого факта наличия или отсутствия ханской

власти у казахов. В последнее время вышло много работ по казахстанике, которые трактуют присоединение Казахстана к России как завоевание последнего первого. Методологическое обоснование этот подход находит в ставшей в последнее время популярной гипотезе о становлении российского империализма в эпоху территориальных приобретений царя Ивана IV. Данную точку зрения высказывает А.Ю. Быков, который утверждает, что вышеописанный метод объединяет оценка тенденции развития российско-казахских отношений в направлении унификации управления казахским населением в составе Российской империи политическими и этнографическими группам, при этом происходит процесс вторжения во внутреннюю жизнь номадического социума посредством ликвидации ханской власти. Весьма типично следующее объяснение «Ликвидировав казахские ханства, устранив от управления казахских султанов, царское правительство тем самым уничтожило даже видимость государственной самостоятельности казахов и превратило Казахстан в рядовую провинцию Российской империи [4.С.130].

Общественно политическая жизнь казахского социума подверглась более интенсивному влиянию государственной политики Российской империи в связи с проведением административных реформ. Постоянное вмешательство России в повседневную, в первую очередь, социально-политическую жизнь Младшего жуза проявлялось прежде всего, в неоднократных безуспешных попытках губернской администрации и Пограничной комиссии по возможности нанести ущерб престижу ханской власти. Все же, заметим, что в некоторой степени были ликвидированы традиционные прерогативы чингизидов, биев и других прослоек общества. Все более становилась, очевидным что действенными мерами Россия стремилась усложнить функционирование ханских ветвей управления, ибо прежняя политическая система кочевников фактически теряла под собой реальную почву, и ее зависимость от воли военных губернаторов становилась все более зримой.

Итак, следствие накала внутривнутриполитических противостояний и неуклонного нарастания политического натиска царизма на местное население ханская власть в младшем жузе сошла с исторической арены.

Принятие устава 1824 года означала реализацию давно задуманного правительственного стратегического плана, основа которого была заложена при Петре I. Тем не менее, мы не должны предавать забвению известную истину, что одной из основных назначений колониального руководства явилась удаление от власти именно местных чингизидов, лишение их преимуществ, оттеснение их на второй план. Реальная обстановка складывалась таким образом, что подготовленных лиц из среды «черной кости» почти не было. В этих условиях лелеять надежду на их однозначную лояльность к русской администрации было иллюзорно. Здесь имеется в виду традиционная покорность массы номадов султанской верхушки. Это было обусловлено сохранением родо-патриархальных традиций.

После принятия устава 1824 года ситуация в младшем жузе продолжала оставаться неопределенной. Различные социальные категории относились к нововведению по разному принимая во внимания степень воздействия его отдельных положений на изменения прежних привилегий и преимуществ. Устав 1824 года, как законодательный акт, разработанный сверху без участия представителей коренного населения, прежде всего, вызвал ряд серьезных трудноразрешимых проблем, главным образом, по земельному вопросу. Ни одна из задач царизма в Младшем жузе, за исключением уничтожения ханской власти, не породило столь явного сопротивления, как аграрная.

Процесс претворение Устава 1824 года наталкивался на массовую оппозицию кочевников и по политическим соображениям. Этот историко-политический акт, кодифицированный без всякого согласия с его с влиятельными прослойками в казахском обществе: чингизидами, биями и

родовыми старшинами, уже в первоначальный этап внедрения привел номадов в такое негодование, что царским губернаторам приходилось всякими оговорками и дополнениями корректировать саму канву правительственных нововведений [6, С. 124].

Отменой ханской власти был нанесен серьезный удар политическому престижу султанства. Однако из-за отсутствия на тот момент экономических, административных, политических средств, для полного внедрения колониальной системы управления с назначением русских чиновников на главные ответственные посты царизм вынужден был использовать институт султанства. Внедрение института султанов-правителей не только не поддавалось саморегулирующему механизму казахского общества, но и еще и не в достаточной мере регулировалось функциями российских законов. «Султаны -правители, заменившие ханов, сохранили большую часть недостатков ханской власти. Разница только в том, что прежде был один хан, а теперь можно сказать, почти бесконтрольно степью управляют три лица. Султаны-правители не пользовались расположением народа, наглядным доказательством могли служить то обстоятельство, что для охранения их во время летнего передвижения по степи, находили необходимым иметь при себе конвой, а иногда целые казачьи отряды [3, С. 175].

Согласно Уставу 1824 года должностными лицами местного управления являются султаны-правители, дистаночные и местные начальники. После отмены ханской власти «киргизские степи» Оренбургского ведомства были поделены на три части с подчинением им трем султанам-правителям. Первыми на эти должности были назначены Каратай Нуралиев, Темир Ералиев и Жума Кудаймендин. Им первым присвоили новый, необычный титул-степеннейший. На должность султанов-правителей избирались бывшие потомки Абулхаир -хана.

Вводя должность султанов-правителей Петербургский двор и Оренбургское начальство возлагало на них большие надежды. К 40-м годам XIX в. султаны-правители представляли собой реальный фактор влияния России в Младшем жузе.

Одним из испытанных методов колониального проникновения, взятых на вооружение и использование царизмом, явилось привлечение на свою сторону представителей казахской аристократии. Но с другой стороны, немаловажным является тот факт, как отмечает Б.М. Абдрахманова в своей работе что «султаны-чингизиды, стремясь к власти, не могли сами утвердить ее над казахским обществом, так как не имели социально-политической опоры, аппарата насилия и законодательного основания своей власти. Превратившись же в служащих российского правительства, получив орудие осуществления власти, они начали оказывать разрушительное действие на социально-политический организм казахского общества. Для того чтобы сломить сопротивление традиционных общинно-корпоративных институтов, султаны применяли и другие методы опять же используя силу русской власти [1, С.27]. В действительности, какими бы то ни было прерогативами власти ханы и султаны не обладали. В экономической жизни кочевников группы, возглавляемые ими, были такими объединениями, как и прочие казахские общины, возглавлявшие старшинами- «аул-аксакалами» из числа «черной кости». По словам исследователя Б.М. Абдрахмановой: «Все управление народа находилось в руках старейшин родоначальников, и ханы были только исполнителями народной воли. Русская администрация к 20-м годам XIX века уже смогла распознать действительное значение казахских ханов, поскольку многолетняя опора на ханскую власть показала, что она не имеет под собой реальной экономической и социальной основы. А настоящее положение султанства было еще непонятно русской администрации. Султанство в 20-е годы XIX века получило от русской администрации ту власть, которую она ранее не имело, что оказалось ошибочным и не оправдало себя. В 1867-1868 гг. институт султанства был ликвидирован [1, С.61].

Исследователь М. Ескендиров излагает другую точку зрения. В одной из статей он пишет, что практически во всей исторической литературе советского периода была распространена точка

зрения о том, что царская администрация и казахская феодальная знать жили, едва ли не в тесном содружестве и были естественными союзниками. [5, С.201].

Однако это не соответствовало действительности, так как колониальная политика наносила серьезный удар казахской аристократии как носителям власти.

Все попытки царского правительства коренным образом реформировать традиционную систему властных отношений в кочевом обществе, в конечном счете, оказались малопродуктивными, т.к. глубоко укорененная в номадной культуре родоплеменная организация казахов довольно успешно адаптировала эти инновации. Раскрытие принципов административной политики царского правительства на окраинах позволяет понять характер управления, его эволюцию, результаты, выяснить взаимоотношения окраин с метрополией, зависимость административной политики от социально-экономического развития края.

По мере вовлечения казахского общества в орбиту влияния Российского государства характер взаимоотношений царского самодержавия с традиционными правящими элитами кочевников трансформировался от практики абсорбирования отдельных сегментов привилегированного сословия султанов, путем наделения их определенными сословными правами и властными прерогативами, к полной отмене с конца 60-х гг. XIX в. сословных привилегий всей элиты «белой кости» и генеалогической системы властного доминирования за счет выдвижения на государственные должности тех степных лидеров, которые оказали наибольшие услуги российскому престолу в усмирении степи и ее реформировании.

Царское правительство окончательно сделало ставку на «демократические» группы кочевого общества - сословия традиционной знати «черной кости» и простых общинников, которые получили право по новому законодательству выдвигать своих кандидатов на те или иные выборные должностные места в государственно-административном аппарате края.

Таким образом, налицо тот неопровержимый факт, что с проникновением царизма в Казахстан произошло радикальное изменение системы колониального управления казахского кочевого общества. В целом, российская административно-политическая система, вторгаясь в традиционную структуру общественных отношений казахов, неизбежно разрушала их, следовательно, она побочно разрушала и экономическую основу существования общества казахов-кочевников. И результат не заставил себя ждать. Последствия такого воздействия для казахского общества в XIX в., были тяжелыми. Россия, желая приспособить социально-политические институты казахского общества к своему экономическому потенциалу, изменяла их внутреннее содержание [1, с. 135].

Изучая проблему колонизации Казахстана Российской империей, следует отметить, что ученые ставили перед собой задачу определения путей реализации колониационной политики Российской администрации на территории Казахстана. Ряд исследователей одно из направлений колониационной политики видели, прежде всего, в ассимиляции местного населения славянским элементом. Шло активное насаждение чужой культуры, которая воспринималась не только с позитивной стороны.

Понимая, что успехи колонизации степного края невозможны без фактического осуществления захвата земель кочевников, имперская администрация пыталась всяческим образом экстраполировать русский элемент на местную почву, и в связи с этим ни о какой добровольности здесь говорить нельзя [9, С.3].

Неудивительно, что царская администрация, прикрываясь просветительными целями в области образования казахов, осуществляла свои колонизаторские планы относительно Казахстана. Одной из главных причин проведения колонизации казахского народа, которая возводилась в ранг задачи государственной важности, явилась насильственное обрусение казахов, т.е. превращение их русских по языку, вере, обычаям.

Для достижения указанной цели предполагалось воздействовать на сознание подрастающего поколения с тем, чтобы, обучая грамоте на русском языке, сделать из инородцев преданных проводников политики царизма в Казахстане. Колониальные власти делали основную ставку на расширение сети учебных заведений на русском языке. Царская администрация внешне пыталась показать свою обеспокоенность по поводу безграмотности казахского народа. На самом же деле колониальная администрация не ставила перед собой цель – дать инородцам среднее образование. По их мнению, казахам достаточно было иметь начальное образование. При такой постановке вопроса не могло быть и речи о создании учебных пособий для казахских детей с тем, чтобы они могли изучать свою историю, культуру на родном языке.

Таким образом, все действия царизма были нацелены на то, чтобы предать забвению культурное и духовное наследие народа, заполнив образовавшееся пространство русской культурой и языком.

Одним из направлений колонизационной политики Российской империи было проведение административных реформ. По планам царизма вся территория края была разделена на несколько округов. Административное устройство Казахстана в середине XIX века рассматривалось как «переходная форма», которая должна иметь конечной целью введение окраин в тот устойчивый административный строй, который поддерживает объединение действий в руках центральных учреждений ([2,С.23]. В этом и была главная суть всей административно-правовой обрусительной политики русского царизма в колониальном захвате казахских земель.

К концу 60-х годов XIX в. было полностью завершено присоединение Казахстана к России. В этот период Российская империя значительно расширяла свои территории и отодвинула границы на южных рубежах за счет завоевания Кокандского и Бухарского ханств, на которых сегодня располагаются современные среднеазиатские государства. Итак, в связи с включением всех казахских земель в состав Российской империи в 1867-1868 гг., 1886 и 1891 гг. были унифицированы прежние ведомственные структуры административно-политического управления в разных регионах края и выработана единая система административного управления для всего Казахстана.

По «Степному положению» 1891 г., утверждавшему окончательные границы областей, Акмолинская состояла из пяти уездов: Омского, Петропавловского, Акмолинского, Кокчетавского и Атбасарского; Се-мипалатинская- из пяти уездов: Павлодарского, Каркаралинского, Усть-Каменогорского и Зайсанского; Семиреченская- из шести уездов: Верненского,Капальского, Лепсинского,Джаркентского, Прежевальского и

Пишкеевского уездов; Уральская- из четырех уездов: Уральского, Калмыковского, Гурьевского и Темирского; Тургайская- из четырех уез-дов: Актюбинского, Николаевского, Иргизского и Тургайского. По «Положению об управлении Туркестанского края» (1886 г.) Сырдарьинская область состояла из Аму-Дарьинского отдела и пяти уездов: Казалинского, Перовского, Чимкетского, Аулие- Атинского и Танкентского. Следует отметить, что не вся территория указанных областей вошла в современную терригорию Казахстана. Так, например, г. Омск и Омский уезд Акмолинской области впоследствии стали составной частью Российской Федерации, а по Сырдарьинской области- территория г. Ташкента с одноименным уездом и Аму-Дарьинского отделом входят в состав Республики Узбекистан, а Прежевальского и Пишкеевского уездов в состав Республики Кыргызстан.

Туркестанское генерал-губернаторство подчинялось военному министру, Уральская и Тургайская области министру внутренних дел, а Степное генерал- губернаторство- непосредственно императору России и управлялось его высочайшими указами Правительственному Сенату и приказами в общеустановленными в империи поряд-ке[5,С.198]. Казахстан в начале XIX века оставался расчлененным не только между Степным и Туркестанским

генерал-губернаторствами, но и Астраханской губернией и Закаспийской областью, и не имея для всей своей территории единого центра, а управление их осуществлялось из-за его пределов, т.е. из Омска, Ташкента, Оренбурга и т.д. Такое положение сохранялось вплоть до 1925 г., когда завершился процесс объединения всех казахских земель в составе первой Казахской Автономной Советской Социалистической Республики.

Необходимо подчеркнуть, что внедрение новой системы управления коренным образом изменила территориальную целостность Казахстана. Таким образом, отсутствие единого центра управления краем явилось закономерным итогом колониальных реформ второй половины XIX века, направленных на разрушение целостности края.

Обобщив все вышесказанное, можно сделать вывод о том, что подготовленные чиновниками Российской империи реформы, имели чисто колониальный характер.

Итак, в период 1867-1868, 1886 и 1891 гг. была выработана и начала функционировать единая система административного управления для всего Казахстана. В соответствии с этой системой во главе областей стояли военные губернаторы, назначаемые непосредственно царским правительством, во главе уездов - уездные начальники, назначавшиеся по «высочайшим приказам» военным губернатором, в волостях - волостные управители и в аулах - аульные старшины. Следует отметить, что в этой иерархии только вышние чиновники назначались непосредственно императором или назначенными им военными губернаторами по выборному прижиту. Подобная практика предполагала обострение соперничества различных кланов в борьбе за власть. Для управления регулярными и казачими войсками при военных губернаторах создавались особые военные управления. Войсковое население на казачих землях подчинилось полиции и ском, яв основании Временного положения 1868 г. Особый статус казаков, являвшихся опорой царского правительства, подтверждался тем, что было сохранено казачье станичное управление.

Фиктивно было сохранено местное управление для кочевого населения, так как главы местного управления обладали совсем небольшими полномочиями и во всем зависели от уездных и губернских властей. К примеру, волостной управитель избирался на съезде, но утверждался военным губернатором и при этом находился под контролем уездного начальника. Аульные старшины вообще могли быть отстранены и смещены уездным начальником. Во главе волостей были поставлены волостные управители, во главе аулов - аульные старшины. По Временному положению 1868 г. их избрание осуществлялось на выборной основе, но сами выборы проходили под контролем царских чиновников и вряд ли мог пройти кандидат, поддерживаемый местным населением, но нежелательный для царской администрации. Сами выборы проходили по двухступенчатой системе. В волостях от 50 кибиток избирался выборный на съезд пятидесятников, а на съезде избирался волостной управитель. Волостные управители осуществляли в волостях распорядительные и полицейские функции, главным образом они могли лишь собирать подати и повинности, вести учет населения и подвергать наказанию за мелкие провинности.

Важной характеристикой законодательных актов 60-х гг. XIX в. было кардинальное изменение выборной системы в Казахстане. В результате этих реформ сначала казахская аристократия была лишена привилегий при занятии должностей в местном управлении, а затем и вовсе отстранена от возможностей политического влияния. Нельзя не сказать об одном очень важном аспекте колониальной политики Российской империи в Казахстане. Дело в том, что практически во всей исторической литературе советского периода была распространена точка зрения о том, что царская администрация и феодальная казахская знать жили едва ли не в тесном содружестве и были союзниками. Однако, в действительности, колониальная политика наносила серьезный урон казахской аристократии. В первую очередь, подвергалось разрушению

политическое и хозяйствен-ное влияние феодальной знати - ханов и султанов. Проводимые царскими властями административно-политические мероприятия были направлены на существенное ограничение традиционных прав и привилегий наследственной степной аристократии, повышения социального статуса непривилегированных сословных групп казахов « черной кости». Политическая победа царской администрации была закреплена положением 1868 г., в дальнейшем все меры были направлены на подрыв экономического положения казахской аристократии. Объявление казахских земель собственностью царской власти одним ударом поставило ее в положение господствующей экономической силы в крае и автоматически почти свело на нет экономическую силу казахской феодальной знати.

Важным результатом реформ 60-х гг. явилось юридическое ограничение прав казахской аристократии, что привело к утрате ее политического влияния и облегчило задачи по превращению кочевых, полукочевых и оседлых народов Казахстана в государственных крестьян. Этой задаче была подчинена централизация власти и сосредоточение в руках русского чиновничества главных функций в системе управления краем. Местное управление было лишено сколько-нибудь серьезных полномочий и находилось под полным контролем высших структур управления. Таким образом, новая система управления способствовала полному укреплению власти царского правительства в Казахстане.

В 1867-1868 гг. на всей территории Казахстана была введена единая унифицированная система налогообложения, так называемая «кибиточная подать», представлявшая собой фиксированный налог ежегодно взимаемый с каждой кибитки в денежной форме. До 1868 г. официальный кибиточный сбор составлял 1 рубль 50 коп. По «Положению» 1868 г. покибиточный сбор вместе с так называемыми «земскими сборами» стал составлять 3 руб. 50 коп., в 1880 г. «земские сборы» были увеличены [5,С.199]. Кроме того, был установлен « билетный сбор», «акциз за перепуск скота за линию», «ремонтная пошлина» и другие почтовые, подводные повинности и платежи.

Как видим, помимо прямых налогов, царская администрация взваливала на плечи кочевого казахского общества массу косвенных платежей и изъятий, что при этом приобрело всеобщий и постоянный характер. Благодаря установлению единой унифицированной системы налогообложения в Казахстане была обеспечена прямая связь и подчинение каждого кочевника-казаха властным структурам Российской империи. Сам факт установления всеобщего налогообложения свидетельствовал о действительном распространении юрисдикции империи на территории Казахстана.

В 1867-1868 гг. была проведена также судебная реформа, распространившая правовые нормы судебной системы Российской империи на казахское население. Согласно реформе, казахи судились военным судом, гражданским судом на основании общих законов империи и народным судом биев. Военному суду подлежали преступления, представляющие государственную измену, убийство должностных лиц, сопротивление властям и подстрекательство к сопротивлению, нападение на почтовые и казенные транспорты, повреждение телеграфных линий. Такие преступления, как убийство, барымта, поджог, побег за рубеж, должностные преступления местных чиновников подлежали суду по общим уголовным законам империи. Остальные же дела подлежали рассмотрению народными судами.

Ярким свидетельством колонизаторской политики в Казахстане являлась деятельность военно-судных комиссий, которые решали самые опасные для царской администрации преступления казахского населения, прежде всего, связанные с государственной изменой, выступление против правительства, нападение на военные транспорты и почту, убийство христиан и должностных лиц. Эти комиссии решали неотложные дела в срочном порядке.[5,С.201] По судебной реформе не был отменен народный суд. Однако, выборы биев

проходили под контролем судебного правления, которое даже определяло число биев. Выборы биев проводились в присутствии и под контролем уездного судьи, избранный бий утверждался губернатором. Бии не получали жалования, а только так называемый «билик» - десятую часть от присуждаемой суммы. А самое главное, должность бия уже не являлась наследственной, бии избирались на конкретный срок. Этим царская администрация стремилась подорвать традиции судебного права в Казахстане.

Хотя правительство постоянно стремилось урезать права суда биев, передать важные дела на рассмотрение русскому суду, тем не менее популярность его в степи была очень велика и неоспорима. Казахское население по-прежнему стремилось все свои тяжбы решать в суде биев, даже русские крестьяне при решении спорных вопросов с казахами зачастую обращались именно в суд биев. Однако, нужно иметь ввиду, что самые важные дела находились в ведении русских судов, а суд биев ограничивался системой контроля со стороны губернаторов и уездных начальников, что сильно ослабляло его позиции.

Таким образом, реформа управления середины 60-х гг. XIX в. радикально изменили систему политического и административного управления в Казахстане. Эти реформы означали окончательное утверждение юрисдикции Российской империи на всей территории Казахстана и в определенной мере содействовали унификации системы управления по аналогии с общероссийскими нормами. В то же время эти реформы только в малой степени затронули систему социально-экономических отношений в казахском обществе и совершенно не повлияли на сложившиеся у казахов формы общественного сознания. Реформы окончательно покончили с независимостью Казахстана, надолго закрепив его колониальный статус.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдрахманова Б. История Казахстана: власть, система управления, территориальное устройство в XIX веке. г. Астана, 1998 г. С. 137
2. Алтайбаева Ш. Внедрение в казахской степи российской колониальной системы управления // Вестник КазНУ им. Аль-Фараби № 3, 2006 г. С. 24-26
3. Бекмаханов Е.Б. Присоединение Казахстана к России. М., 1957 г. 347 с.
4. Быков А.Ю. Ханская власть у казахов: звание и/или должность // Этнографическое обозрение, 2006 г. №3 С. 130-131
5. Ескендилов М. Административно-политические реформы в Казахстане в конце XIX - начале XX вв. // Высшая школа Казахстана, № 4, 2004 г., С. 197-202
6. Касымбаев А.Ж. Административно-политические и законодательные нововведения России в Младшем жузе 20-40 годов XIX в. и их колониальная сущность (исторический аспект) Алматы, 2003 г. 166 с.
7. Материалы по истории политического строя Казахстана. Т.1
8. Несипбай Р.Т. Колониальная политика России и религиозная ситуация в Казахстане в середине XIX и в начале XX вв. // Вестник КазНУ, серия историческая, 2007 г., № 2, С. 90-94
Алма-Ата, 1960 г.
9. Д.Б. Тебаев Записки и отчеты Западно-Сибирского отдела императорского русского географического общества как исторический источник по истории колонизации Казахстана во второй половине XIX века // Вестник КазНУ им. Аль-Фараби, №3, 2006 г. С.3

DOI 10.24412/3007-8946-2025-15-30-34

ТАРИХТЫ ЗЕРТТЕУДЕГІ ЖОБАЛЫҚ ҚЫЗМЕТ: ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕР ЖӘНЕ ТАРИХИ ЖОБАЛАР

КАСЫМОВА НАЗЫМ БИЗОЛДАКЫЗЫ

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан, Талдықорған қ.

Гуманитарлық факультет

Тарих және әлеуметтік гуманитарлық пәндер кафедрасы,

Оқытушы-дәріскер, гуманитарлық ғылымдар магистрі

Аннотация. Тарихты зерттеу бойынша жобалау жұмыстары оқу материалдарын тереңдетіп зердттеуді ғана емес, сонымен қатар білім алушылардың тарихи процестерде зерттеу дағдылары, сыни ойлау және шығармашылық талдау қабілеті сияқты құзыреттіліктерін дамытуды қамтамасыз ете отырып, білім беру процесі үшін қажет және тиімді болады. Мақалада тарихты оқытудағы жобалық қызметтің негізгі аспектілері, оның ғылыми зерттеулер мен тарихи жобаларды жүргізудегі рөлі, сондай-ақ оқу процесінде жобаларды іске асыру әдістемесі қарастырылады.

Жобаның әр түрінің өзіндік ерекшелігі бар және білім алушылардан әртүрлі тәсілдер мен жұмыс әдістерін талап етеді. Мұндай жобаларды сәтті жүзеге асыру үшін білім алушылардың тақырыпты дұрыс таңдай алуы, зерттеуді жоспарлауы, ақпарат жинауы, дереккөздерді талдауы және нәтижелерді қолжетімді түрде ұсынуы маңызды.

Кілт сөздер: Жобалық қызмет, тарих, ғылыми зерттеулер, тарихи жобалар, сыни тұрғыдан ойлау, зерттеу дағдылары, тарихи оқиғаларды қайта құру, ауызша дереккөздер, оқыту әдістемесі, мультимедиялық жобалар.

ПРОЕКТНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ: НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ И ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРОЕКТЫ

КАСЫМОВА НАЗЫМ БИЗОЛДАКЫЗЫ

Жетысуский университет им.И. Жансугурова, Казахстан, г. Талдыкорган

Гуманитарный факультет

Кафедра истории и социально-гуманитарных дисциплин,

Преподаватель-лектор, магистр гуманитарных наук

Аннотация. Проектные работы по изучению истории становятся необходимыми и эффективными для образовательного процесса, обеспечивая не только углубленное изучение учебного материала, но и развитие у обучающихся таких компетенций, как исследовательские навыки, критическое мышление и способность к творческому анализу в исторических процессах. В статье рассматриваются основные аспекты проектной деятельности в преподавании истории, ее роль в проведении научных исследований и исторических проектов, а также методика реализации проектов в учебном процессе.

Каждый тип проекта имеет свою специфику и требует от обучающихся различных подходов и методов работы. Для успешной реализации таких проектов важно, чтобы учащиеся могли правильно выбрать тему, спланировать исследование, собрать информацию, проанализировать источники и представить результаты в доступной форме.

Ключевые слова: проектная деятельность, история, научные исследования, исторические проекты, критическое мышление, исследовательские навыки, реконструкция исторических событий, устные источники, методология обучения, мультимедийные проекты.

PROJECT ACTIVITY IN THE STUDY OF HISTORY: SCIENTIFIC RESEARCH AND HISTORICAL PROJECTS

KASYMOVA NAZIM

Zhetysu I. Zhansugurov University, Taldykorgan, Kazakhstan
Faculty of Humanities
Department of History and Social and Humanitarian Disciplines,
Lecturer, Master of Humanities

Annotation. Project work on the study of history becomes necessary and effective for the educational process, providing not only an in-depth study of educational material, but also the development of students' competencies such as research skills, critical thinking and the ability to creatively analyze historical processes. The article examines the main aspects of project activity in teaching history, its role in conducting scientific research and historical projects, as well as the methodology of project implementation in the educational process.

Each type of project has its own specifics and requires different approaches and working methods from students. For the successful implementation of such projects, it is important that students can choose the right topic, plan research, collect information, analyze sources and present the results in an accessible form.

Keywords: project activity, history, scientific research, historical projects, critical thinking, research skills, reconstruction of historical events, oral sources, teaching methodology, multimedia projects.

Кіріспе

Жоба әдісі, біріншіден, қазіргі білім берудің ең өткір мәселелерінің бірі - мотивация мәселесін шешуге мүмкіндік береді. Екіншіден, тұлғаға бағытталған оқыту принциптері іске асырылуда. Үшіншіден, жобаларды орындай отырып, білім алушылар жобалық-түрлендіру қызметінің алгоритмін игереді, ақпаратты өз бетінше іздеуге және талдауға, бұрын алған білімдерін біріктіруге және қолдануға үйренеді. Нәтижесінде олардың шығармашылық және интеллектуалдық қабілеттері, тәуелсіздігі, жауапкершілігі дамиды, жоспарлау және шешім қабылдау қабілеттері қалыптасады.

Демек, оқытушы ретінде менің алдымда білім алушыларды өзгеріп жатқан жағдайларға тез және пластикалық жауап бере алатындай, жаңа проблемалар мен міндеттерді анықтай алатындай, оларды шешудің жолдарын таба алатындай етіп оқыту міндеті тұр. Бұл тапсырманы орындауда нәтижеге нәтижелі-шығармашылық деңгейге көшуді қамтамасыз ететін оқытудағы инновациялық тәсілді іске асыру жағдайында ғана қол жеткізуге болады. Бұған әртүрлі технологиялардың көмегімен қол жеткізуге болады. Осындай технологиялардың бірі-заманауи білімге қойылатын талаптарды ескере отырып, қойылған міндеттерді тиімді шешуге мүмкіндік беретін жобалау әдістемесі.

Жобалық қызмет қазіргі білім берудегі оқытудың негізгі әдістерінің бірі болып табылады. Тарихты оқытуда ол тарихи процестер мен оқиғаларды терең түсінуге, сыни ойлауды дамытуға және білім алушылар арасында дағдыларды үйренуге ықпал ететін ерекше маңызды әсер етеді. Жобалық қызмет аясында білім алушылар мен білім алушылар тарихты оқып қана қоймай,

өткенді тану процесіне белсенді қатыса отырып, өздерінің ғылыми зерттеулерін жасай алады. Маңызды аспект-тарихи жобалар білім алушылардың тарихи ақпараттың әртүрлі көздерімен, талдауымен, мағынасымен және ұсынуымен жұмыс істеу дағдыларын дамытуға бағытталған.

Негізгі бөлім

Тарихты зерттеудегі жобалық іс-шаралар ғылыми зерттеулер мен репортаждар құрудан бастап, фактілерді біліп қана қоймай, олардың маңыздылығын түсінуге мүмкіндік беретін жеке жобаларды әзірлеуге дейін, сонымен қатар ақпаратты іздеу, жүйелеу және талдаудың қосымша дағдыларын қолдануды қамтиды [1]. Бұл мақала білім беру тарихындағы жобалық қызметтің рөлін, тарихи жобалардың мысалдарын, сондай-ақ оларды іске асырудың әдістері мен тәсілдерін қарастырады.

Тарихты зерттеудегі жобалық қызметтің маңызы:

1.Сыни ойлау функцияларын қалыптастыру

"Тарих пән ретінде" білім алушылардан фактілерді есте сақтауды ғана емес, сонымен қатар әртүрлі көзқарастар мен қорытынды жасауға мүмкіндік беретін оқиғаларды талдау дағдыларын талап етеді. Жобалық іс-шаралар, дәстүрлі тәсілден айырмашылығы, білім алушының дайын ақпаратты қабылдау қажеттілігін ғана емес, сонымен қатар оны тәуелсіз іздеу, талдау және түсінуге қажеттілігін белсендіреді. Жобалық тапсырмаларды орындау кезінде қатысушылар сұрақтар қоюға, жауап іздеуге, тарихи оқиғалардың себептері мен салдарын анықтауға үйренеді [2]. Бұл ақпараттық қоғам жағдайында толыққанды тұлғаны қалыптастыру үшін қажетті дағды болып табылатын сыни ойлауды дамытуға ықпал етеді.

2.Зерттеу дағдыларын дамыту

Тарихтағы Жобалық іс-шаралар білім алушылардан ақпаратты өз бетінше іздеуді талап етеді. Бұл мұрағат материалдарымен, тарихи құжаттармен, заманауи мақалалармен, монографиялармен және тіпті ескірген дереккөздермен жұмыс болуы мүмкін. Білім алушылар ғылыми зерттеулер жүргізеді, негізгі ойлар мен фактілерді қалайды, оларды логикалық тізбекке байланыстырады, қорытынды жасайды және көзқарастарды негіздейді. Осылайша, Жобалық іс-шаралар мектеп білімі аясында ғана емес, сонымен қатар білім алушылардың кәсіби дамуы тұрғысынан да пайдалы болатын зерттеу дағдыларын қалыптастыруға ықпал етеді.

3.Тарихи процесті талдауды тереңдету

Жобалық жұмыс білім алушыларға тарихи оқиғаларды тереңірек түсінуге мүмкіндік береді, өйткені ол себептер мен салдарларды талдауды, әсердің әртүрлі деңгейлеріндегі оқиғаларды бақылауды және шындықтың әртүрлі аспектілерінің өзара әрекеттесуін түсінуді қамтиды [3]. Жобалар аясында білім алушылар нақты тарихи оқиғаларды талдап, қарастырып қана қоймай, олардың қазіргі заман үшін жаңашылдығын анықтай алады.

4.Оқуға ынталандыру

Жобалық іс-шаралар білім алушылар үшін жоғары ынталандырушы білім болып табылады, өйткені бұл оларға теориялық білімді қолдануға ғана емес, сонымен қатар зерттеу және шығармашылық арқылы шеше алатын нақты міндеттермен жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Тарихи жобаны құру процесі көбінесе дәстүрлі дәрістер мен емтихандарға қарағанда білім алушылар үшін қызықты әрі қызықты болады. Бұл тарихты зерттеуге деген қызығушылықтың дамуына және танымдық белсенділіктің дамуына ықпал етеді.

Экономикалық жобалардың түрлері:

1.Зерттеу жобалары

Зерттеу жобасы Білім беру тарихындағы жобалық қызметтің ең көп таралған түрлерінің бірі болып табылады. Мұндай жоба аясында қатысушылар алдын-ала таңдалған немесе ұсынылған тақырып бойынша зерттеулер жүргізеді. Зерттеулер теориялық және практикалық болуы мүмкін. Мұндай жобаның нәтижесі тек жобаның өзі ғана емес, сонымен бірге дереккөздермен жұмыс

істей білу, гипотезаларды әзірлеу, оларды тексеру, сондай-ақ қорытынды жасау және өз көзқарастарын дәлелдеу мүмкіндігі болып табылады.

Мұндай жобаның мысалы әртүрлі дереккөздерді талдау арқылы тарихи оқиғаларды зерттеу болуы мүмкін. Мысалы, Қазан төңкерісіндегі оқиғаларды зерттеу жобасы қатысушылардың естеліктері, құжаттар, негізделген есептер, сондай-ақ әртүрлі тәсілдер мен теорияларды қарастыратын тарихи зерттеулер сияқты дереккөздермен жұмыс істеуді қамтуы мүмкін.

2.Тарихи репортаждар жасау бойынша жобалар

Экономикалық дамудың экономикалық жобалары - бұл тарихи репортаждар жасауға бағытталған жобалар. Білім алушылар зерттеу барысында жиналған материалдарды тарихи оқиғалардың репортажы немесе қысқаша мазмұны болып табылатын мәтін жасау үшін пайдалана алады. Бұл жазбаша жұмыс немесе түсірілген жоба болуы мүмкін (мысалы, бейне эссе, презентация, деректі фильм жасау) [4]. Осылайша, білім алушылар тек зерттеу жүргізуге ғана емес, сонымен қатар қол жетімді және түсінікті түрде жұмыс нәтижелеріне қол жеткізуге үйретеді.

3.Тарихи оқиғаларды қайта құру

Жобалық қызметтің қызықты және креативті түрлерінің бірі-тарихи қайта құру. Мұндай жоба аясында қатысушылар әртүрлі тарихи дереккөздерді пайдалана отырып, өткен оқиғаларды қайта құра алады. Қайта құру мәтіндік және визуалды болуы мүмкін (мысалы, тарихи нысандардың модельдерін жасау немесе костюмдер мен декорацияларды қолдана отырып қайта құру). Бұл білім алушыларға тарихи процестер мен құбылыстарды тереңірек түсінуге және топтық жұмыс пен шығармашылық қарым-қатынас дағдыларын өзгертуге көмектеседі.

4.Сұхбат және дәлелденген дереккөздер арқылы тарихты зерттеу жобалары

Ауызша тарихи дереккөздер өткенді басқарудағы барлық рөлді алады. Жоба аясында қатысушылар ресми дереккөздерде көрсетілмеген оқиғалар туралы мәліметтері бар адамдармен сауалнама жүргізе алады. Бұл тарихи оқиғаларды бастан өткерген туыстарымен сұхбат немесе белгілі бір тарихи процесте жоғары жетістіктерге жеткен жергілікті тұрғындардың қатысуымен болуы мүмкін. Мұндай жобалар ескірген мамандармен жұмыс істеу дағдыларын дамытады, сонымен қатар білім алушыларға ресми дереккөздердің назарынан тыс қалатын тарихи контекстті жақсы түсінуге көмектеседі.

5.Тарихи карталар мен хронологиялық кестелерді құру бойынша жобалар

Жобалық іс-шараларға тарихи ескерткіштерді құру карталары мен хронологиялық кестелер кіруі мүмкін, бұл тарихи контекст пен оқиғалардың өзара байланысын түсіну үшін маңызды. Осындай жобалардың көмегімен қатысушылар тарихта болған өзгерістерді, мысалы, жиырма аумақтық өзгерістерді, әлеуметтік процестерді немесе экономикалық дамуды елестете алады [5]. Бұл жобалар білім алушыларға тарихи уақыт пен Кеңістікті жақсырақ басқаруға көмектеседі.

Тарихи жобалардың әдістемесі:

1.Жоба тақырыбын таңдау

Жобаны жүзеге асырудың алғашқы қадамдарының бірі-тақырыпты таңдау. Тақырып білім алушылар үшін өзекті және қызықты ғана емес, сонымен қатар зерттеу мен талдау мүмкіндігін қамтамасыз ету үшін жеткілікті кең болуы маңызды. Мектептің тарих курсына тақырыптарды жеке тарихи оқиғаларды зерттеуден бастап Индустрияландыру, революция немесе әлеуметтік өзгерістер сияқты тарихи процестерді консервативті талдауға дейін қарастыруға болады.

2.Зерттеулерді дайындау және жоспарлау

Тақырыпты таңдағаннан кейін қатысушылар зерттеуді үйренуге кіріседі, бұл мақсаттарды, міндеттерді және жұмыс әдістерін анықтауды қамтиды. Білім алушылардың өз зерттеулерін шебер жоспарлауы, мақсаттарына жету үшін уақыт пен ресурстарды үнемдеуі маңызды. Мұғалім

білім алушыларға өз зерттеулерін ұйымдастыра алатын схемаларды ұсына алады, сонымен қатар ресурстар мен ақпарат көздерін ұсына алады.

3. Ақпаратты жинау және талдау

Жобаның негізгі кезеңі – ақпаратты жинау және талдау. Білім алушылар кітаптар мен мақалалардан бастап мұрағаттық құжаттарға, интернет-ресурстарға және ауызша дереккөздерге дейін әртүрлі көздермен жұмыс істей алады [6]. Білім алушыларға әртүрлі бақылау нүктелерін салыстыру және талдау жүргізу арқылы ақпараттың дұрыстығын дұрыс бағалауды үйрету маңызды. Бұл талдау жобалық қызметте шешуші болып табылады, өйткені оның негізінде барлық тұжырымдар мен қорытындылар жасалады.

4. Жұмыс нәтижелерін ұсыну

Жобалық қызметтің негізгі аспектілерінің бірі-нәтижелерді таныстыру. Білім алушылар өз жұмыстарын жазбаша есептерден презентацияларға немесе шығармашылық жобаларға дейін әртүрлі нысандарда ұсына алады [7]. Білім алушылардың өз зерттеулерін олардың жұмысы қызықты және қоршаған ортаны кеңейту үшін қолжетімді болатындай етіп шебер ұсынуы маңызды.

Қорытынды

Қорытындылай келе, тарихты зерттеу бойынша жобалау қызметі білім алушылардың зерттеу дағдыларын, сыни тұрғыдан ойлау және өз жұмысының нәтижелерін таныстыру дағдыларын дамытудың қуатты құралы болып табылады. Бұл өткендегі білімді жеңіп қана қоймай, сонымен қатар дереккөздермен жұмыс істеу, ақпаратты талдау, тұжырымдар жасау және өз идеяларыңызды қорғау сияқты маңызды дағдыларға көмектеседі. Жобалық іс-шаралар білім алушыларға тарихты зерттеуге белсенді және шығармашылық көзқараспен қарауға мүмкіндік береді, бұл процесті қызықты әрі тиімді етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Әртүрлі тарихи зерттеу әдістері// <https://tostpost.com/kk/b-l-m/7969-r-t-rl-tarihi-zertteu-dster.html>
2. Ғылым ретіндегі Қазақстан тарихының мақсат, міндеттері және оны зерттеудің өзектілігі// <https://www.referat911.ru/Istoriya/ylym-retndeg-azastan-tarihyny-masat/606624-3547224-place1.html>
3. Алимбеков С.К. Тарих пәнінде жобалау әдісін қолданудың тиімділігі// https://kopilkaurokov.ru/istoriya/uroki/tarikh_p_nin_zhobalau_disin_k_oldanudyn_tiimdilighi
4. Паридинова Б.Ж., Оразов Т.Б. Тарихи зерттеулер жүргізудің әдістері// <https://moluch.ru/archive/146/41698/> - 20147 ж.
5. Тарих сабағында ғылыми-зерттеу жұмысының орны// https://u-s.kz/publ/ashy_saba_tar/tarikh/tarikh_saba_yndy_y_ylymi_zertteu_zh_mysyny_orny/4-1-0-6281
6. Джорданова Л. Тарихи білім: пәні және зерттеу әдістері// <https://kk.narxoz.kz/tpost/mvgu2lncu1-tarihi-blm-pn-zhne-zertteu-dster>
7. Тарихи зерттеулер мен онда қолданылатын ақпараттық технология// <https://e-history.kz/kz/seo-materials/show/28936> - 2013 ж.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-15-35-37

АНАЛИТИЧЕСКИЙ ОБЗОР ТРУДА КАРЛА МАРКСА «КАПИТАЛ»

ШЕКЕ БАКДАУЛЕТ

Учащийся школы Пифагор
Алматы, Казахстан

АБУГАЛИЕВ ЕРАСЫЛ

Учащийся школы Пифагор
Алматы, Казахстан

Научный руководитель: ЕРМАГАМБЕТОВА АЙНУР НУРЛАНОВНА

Магистр исторических наук, учительница истории (ЧШ Пифагор)
Алматы, Казахстан

***Аннотация.** Статья посвящена анализу главного труда Карла Маркса — «Капитал». Рассматриваются основные идеи книги, такие как теория стоимости, понятие прибавочной стоимости, классовая борьба и структура капиталистической системы. Особое внимание уделяется философским аспектам труда, в частности влиянию идей Гегеля на методологию Маркса. Автор анализирует устройство капитализма, критикует его недостатки и показывает перспективы возможных общественных изменений, предложенных Марксом, таких как социализм и коммунизм. Также освещается влияние идей Маркса на современную политику и улучшение условий труда.*

***Ключевые слова:** Карл Маркс, «Капитал», классовая борьба, капитализм, социализм, коммунизм.*

В наследии каждого большого мыслителя мы обычно стараемся выделить какой-то главный, итоговый труд его жизни. В случае с Карлом Марксом это, конечно, «Капитал». Маркс работал над этой книгой в лондонской эмиграции, в частности в библиотеке Британского музея. Целью «Капитала» было показать, как устроен капиталистический способ производства, какие противоречия внутри его устройства должны в будущем привести к более прогрессивному — то есть к коммунистическому — устройству общества.

«Капитал» — философская книга Карла Маркса в трех томах, в которой он разбирает устройство капитализма и перспективы капиталистической системы экономики. Маркс писал «Капитал» полтора века назад. Хотя в книге есть юмор и метафоры, читать ее довольно сложно.

Основные идеи книги «Капитал»

Стоит указать на самую общую тенденцию мысли Маркса. Опираясь на классическую теорию стоимости Смита и в особенности Рикардо и утверждая, что главный источник новой стоимости — живой человеческий труд [1], Маркс существенно переосмысляет сами эти понятия — товара и стоимости. В капиталистическом мире любой товар, если это товар, можно не только потребить (и тем самым воспользоваться его чувственными свойствами), но и купить/продать. Этот простой факт имеет для Маркса важные следствия: он пишет о сверхчувственной форме товарной «предметности», то есть о его, товара, социальной форме. Соотнесение товара с другими товарами на рынке основано на том, что люди соотносятся друг с другом, физический мир товаров укоренен в невидимом, «магическом» мире общественных отношений, без которых никакой капиталистический обмен не имел бы смысла. Главный теоретический и революционный (что одно и то же) проект Маркса — понять систему этих

надындивидуальных отношений. Стоимость — центральное понятие «Капитала» — нельзя «посчитать», потому что нельзя посчитать общественные отношения, Маркс скабрезно шутит, что она тем и отличается от Шекспировой вдовицы Куикли, что не знаешь, как за нее взяться. Но он тем не менее берется — берется изучать ее как основу структурного институционального устройства капитализма.

Товар, деньги, капитал — это, в сущности, разные маски, за которыми скрывается одна и та же система отношений — доминирования капиталистов над рабочими и изъятия прибавочной стоимости. При этом разные формы стоимости исследуются диалектически. Например, деньги как момент капиталистического производства — не просто его результат, но и необходимый элемент: сам физический процесс производства, его структура и механика выражаются в натуральной форме, но обусловлены денежными отношениями, имеют значение лишь потому, что обеспечивают денежную прибыль, воплощаются в этой концентрированной абстракции стоимости. Результат неотличим от предпосылки.

При чтении труда «Капитал» Карла Маркса можно обнаружить и философские идеи. В частности рассуждение Георг Вильгельм Фридрих Гегеля — классического идеализма. Его философия получила название «абсолютный идеализм».

По мнению Гегеля, противоречия между бытием (материей) и идеей (разумом) нет. Бытие обладает сознанием, а разум — бытием. Философ вводит понятие абсолютной идеи. Это первоначало и субстанция всего существующего. Мировой дух является абсолютной идеей, так как он обладает способностью творить.

Георг Гегель говорит, что идея деятельна. Он критикует Платона, поскольку в его философии нет деятельной стороны идей. По мнению Гегеля, идея диалектична, то есть противоречива. Кроме того, она целестремительна, то есть постоянно совершенствуется. Идея не инертна, она развивается по принципу триады: тезис — антитезис — синтез [2].

Есть общепринятое представление о том, что Маркс взял у Гегеля метод движения категорий — идею перехода одних категорий в другие — и применил его к анализу капиталистического общества, соотнеся категории науки и формы жизни: от самой общераспространенной и абстрактной социальной формы — товара — к наиболее сложной и развитой форме — процессу капиталистического производства и воспроизводства в целом. Много спорят о том, можно ли назвать марксистскую материалистическую диалектику подлинно гегелевской или это новая форма диалектики, есть ли в «Капитале» своя «логика» и так далее. Независимо от того, кто прав, ясно, что «Капитал» написан под большим впечатлением от гегелевского спекулятивного метода, но никоим образом к нему не сводим.

Карл Маркс в своем труде Капитал чаятельно описывает классовую борьбу в обществе. Маркс считал, что капитализм — это система, в которой предприниматели эксплуатируют рабочих, чтобы получить больше прибыли. Главная ценность такой системы — накопление богатства. Богатство — это наличие товаров, которые можно продать. Товаром может быть всё что угодно: от вещей до профессиональных качеств. Главный критерий — возможность на этом заработать. В капитализме товар имеет ценность, только если его можно продать. Из-за этого люди считают цену главным качеством товара. Так, капиталистический человек выберет дорогой телефон, а не дешёвый аналог. Он будет думать, что дорогой телефон лучше, даже если у дешёвого такие же характеристики. Маркс писал, что цель капиталистической системы — это не просто продажа товаров, а получение максимальной прибыли. Самый прибыльный товар в капитализме — рабочая сила.

Во времена Маркса желающих работать было больше, чем рабочих мест. Поэтому люди соглашались на любые условия: увеличенный рабочий день и низкую зарплату. Рабочие приносили капиталисту прибыль, но не могли ничего возразить на зверские условия труда.

Описывая отношения рабочих и капиталистов, Маркс использовал термин «прибавочная стоимость».

Прибавочная стоимость — это прибыль, которую капиталист получил после продажи товара, но не отдал рабочими, а присвоил себе. Идея прибавочной стоимости во многом появилась благодаря Фридриху Энгельсу, близкому другу Маркса. Энгельс написал книгу, посвящённую развитию промышленности в Англии в XIX веке.

Он заметил, что доходы капиталистов постепенно увеличивались с 1800 по 1860 год, а зарплаты рабочих оставались прежними. С тех пор период 1800–1860 годов часто называют паузой Энгельса [3].

Маркс обозначил основные проблемы капитализма это погоня за прибавочной стоимостью и принижение труда рабочих. Капиталистическая система воспроизводит себя: влиятельный правящий класс наращивает прибыль, а рабочие на это не могут повлиять. Это приводит к тому, что одни будут всегда богатеть, а другие — всегда беднеть. Такое положение дел, по мнению Маркса, будет постоянно вызывать экономические кризисы и напряжение между классами. Отсюда следует ещё один вывод философа: капитализм никогда не сможет быть стабильной системой. По мнению Маркса, рано или поздно недовольство рабочих будет настолько сильным, что они восстанут против капиталистов. Он предложил два варианта общественного строя взамен капитализма: социализм и коммунизм.

Социализм — это переходный этап от капитализма к коммунизму. Вся частная собственность предпринимателей (фабрики, заводы) передаётся государству. Если нет частной собственности, то нет и капиталистов. Классовая борьба заканчивается. При этом государство управляет бывшей собственностью капиталистов, руководствуясь главным принципом — уважением к рабочим.

При другом строе — коммунизме — всё общее. Фабрики, заводы и фермы принадлежат тем, кто на них трудится. Государство не нужно, потому что люди сами всем управляют [4].

Попытки построить коммунизм закончились неудачно во всех странах. Самыми крупными из них были СССР и Китай. Однако труд Маркса изменил положение рабочих. Рабочий класс стали уважать. Появились профсоюзы, а на проблемы неравенства теперь обращают больше внимания.

Важную роль в политике многих европейских стран играют социал-демократы, идеи которых основаны на трудах Маркса. Они продвигают законы о повышении пенсий и налогов для богатых.

ЛИТЕРАТУРА

1. Слуцкий Е. Е. Сэр Уильям Петти // Слуцкий Е. Е. Экономические и статистические произведения. Избранное. - М.: ЭКСМО. - 2010. - С. 424-447.
2. Каримский А. М. Философия истории Гегеля. — М.: Изд-во МГУ, 1988. — 272 с. — (История философии). — 8310 экз. — ISBN 5-211-00003-X.
3. Пикетти Т. Капитал в XXI веке. — М.: Ad Marginem, 2015. — С. 26.
4. Блауг М. Экономическая теория марксизма // Экономическая мысль в ретроспективе = Economic Theory in Retrospect. — М.: Дело, 1994. — С. 207—274. — XVII, 627 с.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-15-38-44

THE BEHAVIORAL PATTERNS AND INTERACTIONS OF AUTHORITARIAN REGIMES IN 21ST CENTURY

TATSIANA SIDAROVICH

Student of the Department of Social Sciences at the European Humanities University
Vilnius, Republic of Lithuania

Annotation: *This research paper analyzes the features of modern authoritarian regimes and their interactions. Autocracies are adapting to the contemporary world by employing new strategies for retaining power, propaganda, and engaging on the international stage. Special attention is given to methods of power consolidation, evasion of sanctions, and the formation of alliances among similar regimes. The study includes case analyses of countries such as Russia, China, Iran, and their connections with totalitarian North Korea, as well as less influential autocracies.*

Key words: *Authoritarianism, informational autocracy, propaganda, international relations, global politics*

Introduction. According to the latest data from Freedom House [Freedom House, 2024], the level of democracy worldwide has significantly declined over the past 18 years. This global trend may seem unexpected, as examples of overtly non-democratic regimes like North Korea rarely dominate the global agenda. This creates an illusion of relative stability in the world order. However, the reality is that modern authoritarian regimes possess unique characteristics and strategies that enable them to maintain and consolidate their power. This research paper will analyze the behavioral patterns of contemporary autocracies and their interactions, including methods of power retention, suppression of opposition, use of propaganda, and their influence on international relations and democratic institutions. Particular attention will be paid to how autocracies adapt to the specific features of the modern world, form alliances, and influence the world's status quo. I will also consider possible methods of preventing the spread of authoritarian influence that can be used by modern democracies.

The article seeks to uncover the complexities of combating modern autocracies and emphasizes the importance of studying them to gain a deeper understanding of the political dynamics of the 21st century. In the context of globalization and rapid technological advancement, political processes are taking on new forms, rendering traditional approaches often insufficient. Analyzing the behavioral patterns of autocracies provides valuable insights into their impact on international relations, global stability, and democratic institutions. Understanding the connections and logical chains between the actions of authoritarian regimes and their consequences is essential for developing strategies to counter their influence and for forecasting the future evolution of the global political system. Thus, this research not only underscores the significance of studying authoritarian regimes but also aims to highlight the importance of a comprehensive approach to their analysis. By doing so, it contributes to a better understanding of international interactions and the development of more effective methods for addressing contemporary challenges.

Results of the research: To begin, it is important to define what is meant by an authoritarian regime and outline the countries that will be the focus of analysis in this paper. An authoritarian regime is a political regime in which power is concentrated in the hands of a single individual or a small group of people. In such systems, public opinion is disregarded in political decision-making. However, unlike totalitarian regimes, authoritarian regimes do not extend their control to all aspects of citizens' lives. This research paper will focus on case studies and be supplemented with statistical data on the subject under consideration. Also, in this paper, the terms "authoritarian regime" and "autocracy" are used

interchangeably to provide a broad understanding of the current political landscape without overburdening the paper with additional discussions.

According to the Democracy Report 2024 from the V-Dem Institute, there are currently 88 autocracies worldwide, home to 71% of the global population [Nord, Marina, Martin Lundstedt, David Altman, Fabio Angiolillo, Cecilia Borella, Tiago Fernandes, Lisa Gastaldi, Ana Good God, Natalia Natsika, and Staffan I. Lindberg, 2024]. For comparison, just a decade ago, this figure was only 48%. I will focus on countries such as China, Iran, Russia, as well as their interactions with less prominent authoritarian regimes on the global stage, such as Azerbaijan, Georgia, Afghanistan. North Korea is a totalitarian regime, but I will also use this example as an important country among the new authoritarian alliances. This inclusion aims to demonstrate the complex interconnectedness of countries on the international stage. The research paper will examine the interconnected strategies and decisions that enable authoritarian regimes to maintain resilience in the face of a global economy, sanctions, and open media landscapes.

It is worth starting the study of authoritarian regimes with another concept of “informational autocracy”, which is extensively discussed in the book “Spin Dictators: The Changing Face of Tyranny in the 21st Century” [Guriev & Treisman, 2022]. Many modern autocracies can rightfully be called informational. These regimes actively use modern technologies and media to control society. Tools of propaganda, manipulation of public opinion, and the creation of an illusion of stability become the foundation of their existence. This allows them to minimize the use of open violence, which was characteristic of totalitarian regimes of the past, making such autocracies less conspicuous.

Informational authoritarian regimes create the appearance of democracy, which allows them to avoid harsh criticism from the international community. Elections are held with multiple candidates, there are nominal political parties, and authorities willingly declare respect for human rights. However, behind this facade are harsh mechanisms of control, such as censorship, suppression of dissent, and manipulation of electoral processes. As a result, an image is created of a state that formally conforms to democratic norms but, in practice, remains far from them.

As examples of informational autocracies, we can name Russia, Hungary, Azerbaijan. These states use repressive measures but do so covertly and cautiously. They seek to maintain their international reputation by avoiding overt violations that could trigger sanctions or political pressure. After the full-scale invasion in Ukraine, we can doubt the place of Russia here, but the country still is trying to please their people and international community from the stage. We can see that the reputation is important for them, and that's one of the key moments in the idea of informational autocracies. Within the country, they also strive to maintain the illusion of legitimacy in order to strengthen citizens' trust in the existing order and preserve political stability.

The authoritarian regimes of the post-Soviet space provide an opportunity to examine the mechanisms of interaction between modern informational autocracies and the international community's response to such interactions. These regimes actively engage with one another, building alliances based on economic, geopolitical, and military interests. Organizations such as the Eurasian Economic Union (EAEU) and the Collective Security Treaty Organization (CSTO) play a key role in coordinating their actions. For example, Russia seeks to use these platforms to strengthen its influence over its neighbors. Such alliances are often characterized by inequality, where Russia holds the dominant position, and the other participants act more as junior partners.

The interaction between these countries and open autocracies, such as Iran or Afghanistan, is pragmatic. In the case of Iran, post-Soviet countries like Russia and Turkmenistan cooperate actively in energy and security matters, using the country as a partner to balance Western influence. After the start of the full-scale war in Ukraine, Russia faced numerous sanctions from the European Union, as well as from the United States, Australia, Canada, and Japan. Since 2022, over 16,500 sanctions have been imposed. These included export restrictions, customs regulations, the disconnection of Russian banks

from the SWIFT system, and more. That's why Russia also needs support from other authoritarian states around and is ready to come into alliances.

Russia has managed to bypass much of these sanctions due to its regional influence and strong ties with other authoritarian countries. For instance, Russia has been able to sell oil at prices exceeding \$60 per barrel using shadow tankers [Jack et al., 2024]. Russia's shadow fleet includes more than 600 ships, and together with tankers from Iran and Venezuela, their total number exceeds 1,000. There are also reports of the formation of a shadow fleet for liquefied natural gas. In large part due to this, we do not see the collapse of the economy, burdened by sanctions, wars, and internal problems, and in fact, some data even points to its growth.

In today's world, maritime space plays a key role as a vital arena for international trade and the transportation of resources such as oil and gas. It is a strategically significant field over which states around the world are willing to fight for control. The importance of sea routes is evident in decisive reactions to piracy threats, such as actions against Somali pirates or Yemeni Houthis. The sea remains a critically essential element of global trade, yet its security is undermined by shadow tankers. These vessels distort oil price data, constantly change identification markings, use banks that do not comply with sanctions, or resort to alternative payment systems and cryptocurrencies. The initial sanctions packages imposed by European countries did not account for a comprehensive strategy to counter the "alliance" of authoritarian countries, allowing them to develop strategies to bypass restrictions. However, new measures aimed at curbing the activities of intermediaries, although delayed, could produce tangible results if properly implemented.

Meanwhile, Russia's relationship with Afghanistan is more complex. Central Asian neighboring countries seek to minimize threats from Afghan radical groups, while simultaneously trying to use their contacts with Afghanistan's authorities to strengthen stability along their borders. Russia actively presents itself as a guarantor of regional security, seeking to limit Western and Chinese influence in Afghanistan. This is an attempt to solidify its position as the leading power in Central Asia. This will allow Russia to control key resource transportation routes and influence the global order. Thus, Russia not only secures its role in regional politics but also forms a certain bloc of authoritarian regimes that support its positions on the international stage.

The international community perceives these interactions ambivalently. Many Western countries and international organizations criticize such alliances for supporting undemocratic regimes and violating human rights. The attempts by these countries to use alliances to counteract Western influence are particularly negatively viewed, heightening geopolitical tensions. However, such interactions are often seen as a realistic part of international relations, where each country seeks to defend its own interests. I will explore this further in the next section.

Returning to sanctions, Russia also managed to circumvent import bans through countries where it holds considerable influence. It has separate contracts with these countries that facilitate trade deals. These countries play a key role in creating logistical chains, enabling Russia to receive sanctioned goods. The people of Georgia are currently actively striving for integration with the West, yet the repressive aspect of the machinery typical of authoritarian states is becoming evident [Harvey, 2024]. It is important to understand that only a small number of post-Soviet states have achieved real, full sovereignty in the face of Russia, and most remain connected to it.

At the same time, it is important to remember that this region is not only characterized by the Russia-Ukraine conflict but also by conflicts in Nagorno-Karabakh, Transnistria, Abkhazia, and South Ossetia. Thus, the Russian authoritarian regime extends its influence and contributes to the creation of puppet governments that ensure this mutually authoritarian connection and strengthen Russia's regional power. Separatist movements are deliberately supported in these regions, creating conditions for instability and confrontation with neighboring countries. As a result, these countries fall under Russia's influence and are unable to develop into strong, free competitors capable of choosing partnerships with

Western nations. Authoritarian regimes are never completely peaceful, eventually, they begin to apply repressive measures either domestically or externally. This is one of the dangerous features of authoritarian countries within global politics.

It is also important to understand that the connections between authoritarian regimes are not solely vertical, where a stronger autocracy influences a weaker one. Numerous horizontal interactions occur among autocracies operating at equal social and political levels. For instance, Middle Eastern countries like Iran and Saudi Arabia actively exchange governance strategies and surveillance technologies. Although they are often in a state of geopolitical competition, their regimes learn from one another how to employ modern tools for population control. When discussing Middle Eastern authoritarian regimes, their interactions are characterized by a specific dynamic, often involving a close intertwining of ideologically driven decisions with immediate practical circumstances. Thus, entirely incompatible nations may align on some issues, only to become adversaries again once those issues are resolved.

Authoritarian regimes also cooperate equally in trade and security. Alliances such as the Shanghai Cooperation Organization (SCO) provide authoritarian states with a platform to strengthen collaboration, bypass international sanctions, and formulate collective responses to challenges posed by liberal values. These horizontal connections help maintain internal stability within regimes and alleviate pressure from democratic countries. Thus, authoritarian regimes not only counter external threats through joint efforts but also create interdependence that bolsters their positions on the global stage. At the same time, security cooperation helps authoritarian regimes form mutual defense pacts, share intelligence, and coordinate responses. Additionally, horizontal alliances provide autocracies with a sense of legitimacy and international acceptance.

To better understand such horizontal connections, it is worth examining the partnerships among Russia, North Korea, China, and Iran. Russia represents a standard informational personalist autocracy, North Korea operates as a totalitarian regime, China is a one-party autocracy, and Iran reflects a Middle Eastern-style authoritarianism with the potential to evolve into a military junta. It is important to recognize that on the global stage, these relationships are shaped by a balance of benefits, risks, and preventive strategies. Such alliances are not examples of deep ideological connections but rather reflections of the pragmatic advantages sought by each individual country.

In recent years, we have observed growing ties between these countries, which, according to Chivvis & Keating [2024a], should be viewed more as a collection of bilateral relationships rather than a unified alliance, although they undoubtedly operate using very similar strategies. Cooperation can be categorized into pairs: Iran and North Korea, China and Iran, Iran and Russia, North Korea and Russia, China and North Korea, and China and Russia. Each pair has its own dynamics, largely shaped by differences in the regimes governing these countries. Nevertheless, these bilateral alliances often involve support for joint actions on the international stage, the provision of financial assistance and transaction support to evade sanctions, the development of shared growth plans, and military aid when necessary.

Let's consider two examples of such bipolar relationships: North Korea and Russia, as well as China and Iran. In the case of the first pair of authoritarian countries, we see shared political views, both on the war in Ukraine and on the status of the United States in the modern world. Thus, they share common challenges and seek to support each other on the global stage. Pyongyang supplies Moscow with necessary ammunition and military manpower in exchange for cash and advanced technologies, such as space development. In turn, Russia also helps North Korea bypass economic sanctions by providing access to its natural resources.

North Korea also requires an external protector on the global stage. The country is not particularly concerned about its reputation and does not claim any democratic values, which means it lacks significant influence in international diplomacy. Russia is currently attempting to compensate for this lack of influence. Although Russia's reputation has also deteriorated since the beginning of the full-scale war in Ukraine, it is still able to access many international circles that North Korea cannot reach. According to

Chivvis & Keating (2024a), “In March 2024, Russia vetoed a UN resolution renewing the mandate of the UN Panel of Experts [PoE], which monitors the UN sanctions regime on North Korea. North Korea and Russia signed a treaty for comprehensive strategic partnership in June 2024. The treaty states that if either side faces an armed invasion and is in a state of war, the other side will immediately use all available means to provide military and other assistance in accordance with Article 51 of the UN Charter and the laws of each country”.

The relationship between these China and Iran is quite complex, as it involves a conflict of interests for China. On one hand, it is important for China to maintain its ties and influence in the Middle East, and on the other hand, Iran is a key supplier of gas, which could be useful if relations with the United States deteriorate [Chivvis & Keating, 2024a]. The trade wars with America have highlighted the reality of relations between these countries, an experience that China has remembered. However, China cannot politically align too closely with Iran, as it risks facing backlash from other Middle Eastern countries. Therefore, the countries primarily adhere to economic relations. However, in the case of Iran, which is under constant sanctions, any stable and strong economic ties are valuable.

Another important element in the relations between Iran and China is the development of military technologies. Both countries supply weapons to Russia and are interested in new developments. In the current situation with authoritarian regimes, each actor seeks to maximize the benefits from the ongoing Russian situation. Iran may receive financial and military assistance, as well as demonstrate power in the region, while China can obtain raw materials at low tariffs, and North Korea benefits from developments, while Russia can bypass sanctions and continue its war not alone.

Additionally, these countries unite over a shared anti-American stance. While the bipolar world of the 20th century has passed, some ideological opposition persists. The ideological conflict with the so-called West has become not only a foundation of foreign policy but also an instrument of internal control. These states use anti-American rhetoric to unite the population and shift attention from internal problems to an external enemy [Brinkhof, 2024]. In their propaganda, America is portrayed as the source of all threats — ranging from economic to cultural — which justifies repressive measures and isolation.

Moreover, this position facilitates the formation of alliances between authoritarian regimes that see the United States and Europe as a common threat to their existence. These alliances may not be based on equality and mutual benefit, but rather on pragmatism and the desire to counterbalance Western influence. For example, countries like Iran, Russia, and China often coordinate their actions on the international stage to weaken US influence and block initiatives aimed at democratization or human rights protection.

As we can see, Iran, North Korea, and Russia are managing to live under sanctions and warnings, alliances are being formed, and authoritarianism is spreading across regions. This raises the question of how to regulate authoritarian regimes without resorting to military methods. In the 20th century, a tool of containment was created in the form of the UN, which was meant to regulate international order. Decades later, we see that this structure is increasingly failing in its tasks, turning rather into an ideological element. At the very least, the UN Security Council’s functioning system should be reconsidered, including the review of the veto power.

An important element of the containment structure is secondary sanctions. These should target those who cooperate with aggressor countries, block shadow tankers, and influence illegal transactions. This is a more complex structure and requires more time to develop and implement, but it is a crucial part of the containment system for authoritarian countries (As Russia Completes Transition to a Full War Economy, Treasury Takes Sweeping Aim at Foundational Financial Infrastructure and Access to Third Country Support, 2024]. At the same time, it is necessary to seek new allies and establish connections with them. These could include countries like India, which has been rapidly developing in recent years and is ideologically leaning toward Western countries. It is important to strengthen ties with Indo-Pacific countries like Japan and South Korea. The goal should not just be to oppose authoritarian countries but

also to support new, semi-democratic countries striving for development, which could potentially challenge autocracies.

Moreover, an important element of global stability is the regulation of nuclear weapons use and ensuring security on this issue. Currently, nine countries officially possess nuclear weapons, including China, Russia, and North Korea. In recent months, Iran has also announced the potential development of nuclear weapons. The ability to balance this issue can be crucial in dealing with modern autocracies. It is also essential to develop a long-term economic strategy that will allow democratic countries to remain in relative economic security under any circumstances. This includes the development of trade zones, significant work on diversifying the economy, and investment in infrastructure. Additionally, it is important to focus on creating more specialized diplomatic rhetoric, including digital diplomacy. This could help ensure long-term security and effectively convey a clear stance on the issue without incurring excessive costs.

Conclusions. Thus, 21st-century authoritarian regimes possess a set of complex characteristics that make their identification difficult and, consequently, slow down rapid responses. These regimes negatively affect their populations, regional stability, and the functioning of their regions, while also creating alliances that influence global agenda. At the same time, autocratic alliances are formed both vertically and horizontally, providing mutual support, sharing information, and creating an example of a strong unified front, as well as an illusion of its legitimacy on the political stage. Also, we have observed that sanctions and other conventional methods of influence have little effect on 21st-century authoritarian countries due to globalization and technological advancements, prompting us to rethink our approach to dealing with authoritarian states. Additionally, some of these regimes possess nuclear weapons, which makes interactions with them more complex and tense.

Despite these challenges, the threat posed by authoritarian regimes remains undeniable and requires a comprehensive approach to addressing it. To regulate this issue, it is essential that research on the topic continues to evolve, with new paths and ideas emerging. At the same time, policies aimed at combating such regimes must be adapted to the changing global environment. Only through this broad perspective on the situation and a comprehensive set of measures can we hope to develop and effectively implement strategies to mitigate the impact of autocracies on global stability and promote further democratization processes in these countries.

REFERENCES:

1. Alterman, Dr. J., & Notte, Dr. H. Understanding the Growing Collaboration Between Russia and Iran [Электронный ресурс]. Csis.org, 2024. URL: <https://www.csis.org/analysis/understanding-growing-collaboration-between-russia-and-iran> (дата обращения: 10.12.2024).
2. As Russia Completes Transition to a Full War Economy, Treasury Takes Sweeping Aim at Foundational Financial Infrastructure and Access to Third Country Support [Электронный ресурс]. U.S. Department of the Treasury, 2024, June 12. URL: <https://home.treasury.gov/news/press-releases/jy2404> (дата обращения: 10.12.2024).
3. Brinkhof, T. Today's dictators are united — but not by ideology [Электронный ресурс]. Big Think, 2024, October 10. URL: <https://bigthink.com/the-present/autocracy-cold-war/> (дата обращения: 12.12.2024).
4. Chivvis, C., Keating, J. Cooperation between China, Iran, North Korea, and Russia: Current and Potential Future Threats to America [Электронный ресурс]. Carnegie Endowment for International Peace, 2024. URL: <https://carnegie-production-assets.s3.amazonaws.com/static/files/Chivvis%20Keating%20-%20Ch-Ir-Nk-Ru-Cooperation-1.pdf> (дата обращения: 09.01.2025).
5. Guriev, S., Treisman, D. Informational Autocrats // Journal of Economic Perspectives, 2019. Т. 33. № 4. С. 100–127. DOI: <https://doi.org/10.1257/jep.33.4.100>.
6. Guriev, S., Treisman, D. Spin dictators: The changing face of tyranny in the 21st century. Princeton University Press, 2022.
7. Harvey, L. Georgia is being rocked by days of violent protests. Here's what you need to know [Электронный ресурс]. CNN, 2024, December 2. URL: <https://www.cnn.com/2024/12/02/europe/georgia-tbilisi-eu-protests-intl-hnk/index.html> (дата обращения: 20.12.2024).
8. Jack, V., Costanza Gambarini, Mathiesen, K., Guillot, L., & Hanne Cokelaere. Revealed: Putin's sanctions-busting shadow fleet is secretly spilling oil all over the world [Электронный ресурс]. POLITICO, 2024, October 17. URL: <https://www.politico.eu/article/revealed-putins-sanctions-busting-shadow-fleet-is-spilling-oil-all-over-the-world/> (дата обращения: 10.01.2025).
9. Klingner, B. The China-Russia-North Korea Partnership: A Triple Threat That Can't Be Ignored [Электронный ресурс]. The Heritage Foundation, 2024, March 18. URL: <https://www.heritage.org/global-politics/commentary/the-china-russia-north-korea-partnership-triple-threat-cant-be-ignored> (дата обращения: 10.01.2025).
10. Nord, M., Lundstedt, M., Altman, D., Angiolillo, F., Borella, C., Fernandes, T., Gastaldi, L., Good God, A., Natsika, N., Lindberg, S. I. Democracy Winning and Losing at the Ballot [Электронный ресурс]. V-Dem, 2024. URL: https://www.v-dem.net/documents/44/v-dem_dr2024_highres.pdf (дата обращения: 12.12.2024).
11. The mounting damage of flawed elections and armed conflict. Freedom in the World 2024 highlights from Freedom House's annual report on political rights and civil liberties [Электронный ресурс]. Freedom House, 2024. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2024-02/FIW_2024_DigitalBooklet.pdf (дата обращения: 04.01.2025).

DOI 10.24412/3007-8946-2025-15-45-47
ӘЖ 316.6

ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ ӨЗІНЕ ӨЗІ ҚОЛ САЛУ МӘСЕЛЕСІ

//Әлеуметтанулық талдау//

НИЯЗОВ НУРДАУЛЕТ АБИЛДАЕВИЧ

аға оқытушы, Халықаралық туризм және меймандостық университеті, Қазақстан, қ.
Түркістан

Аннотация. *Актуальность и цели. Проблема самоубийства всегда привлекала внимание ученых – не только представителей социологии, но и других областей знания. В рамках различных научных направлений существуют свои собственные трактовки и представления о сущности данного явления, тем не менее все теоретические построения так или иначе раскрывают социальную природу самоубийства. В статье представлен анализ теорий и концепций как зарубежных, так и отечественных авторов, изучающих социальные аспекты самоубийства. Целью данной статьи является раскрытие теоретических основ изучения самоубийства как социального явления. Полученные в рамках проведенных исследований важные теоретические положения о социальной природе самоубийства представляют особый научный интерес с точки зрения социологического анализа.*

Ключевые слова: *самоубийство, суицид, девиантное поведение, социальная природа самоубийства, теории и концепции суицидального поведения.*

Қазіргі кезде өзіне өзі қол жұмсау (суицид) жаһандық мәселелердің бірі болып табылады. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының мәліметіне сүйенсек, жыл сайын әлем бойынша 800 000 адам өзіне қол жұмсаудан көз жұмады. World Population Review порталының мәліметінше, Қазақстанда жыл сайын 100 мың адамға шаққанда 28 кісі суицидтен қаза табады екен»[1]. Бұл өз кезегінде қоғамға үлкен кері зардаптар алып келетіні анық. Латын тілінен аударғанда «суицид» сөзі «өзін-өзін өлтіру» деген мағынаны білдіреді. Бұл ұғымға ең бірінші болып француз әлеуметтанушысы Э.Дюркгейм анықтама берген болатын. «Өзіне қол жұмсау (суицид) – өлім басқа бірнәрсеге қол жеткізудің құралы ретінде емес мақсат ретінде қарастырып тұлғаның ерікті және саналы түрде өз өмірін қиюы»[2].

«Суицид» термині алғаш рет 1947 жылы қолданған болатын. Оның мағынасы «өз өмірін қиюға ниеті бар мінез-құлық[3]» дегенді білдіреді. Адам не себепті өз-өзіне қол жұмсайды, неге өз жанын өзі қияды, не себепті қоғамда осындай жағдайлар жиі кездеседі деген сияқты сұрақтарға нақты бір жауап жоқ. Бұл мәселені әлі де болса терең зерттеуді қажет ететін қоғамдағы өзекті мәселелердің бірі. Бұл мәселе соңғы кезде қоғамдық дертке айналып бара жатыр деп айтуға болады. Әсіресе жастар арасында өзіне-өзі қол жұмсау оқиғалары жиі-жиі орын алуда. «Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының дерегінше, жер шарында 40 секунд сайын бір адам өз-өзіне қол жұмсайды. Өкініштісі, әлем бойынша Қазақстан суицид статистикасында үшінші, ал Орта Азияда алғашқы орында тұр. Бас прокуратураның құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің мәліметінше, былтыр еліміздің 3 805 азаматы суицид құрбаны болды. Олардың басым бөлігі – Алматы, Шығыс Қазақстан және Түркістан облыстарының тұрғындары. Өз-өзіне қол жұмсағандардың 3 мыңы – ер адам. Ең сорақысы, Қазақстан әлем елдері арасында 5-14 жас аралығындағы балалардың өзөзіне қол жұмсау көрсеткіші бойынша тоғызыншы, 15-29 жас аралығындағы азаматтардың "өліммен ойнау" көрсеткішінде төртінші орында тұр»[4]. Бұл мәліметтер елімізде бұл мәселенің өте өзекті екендігін және үлкен кешенді шаралар атқаруды қажет екендігін көрсетіп отыр. Қоғам жалпы адамның өзін-өзі өлтіруін айыптайды, ислам және христиан діндерінде үлкен күнә, тағдырға мойынсынбау, құдайға қарсы шығу болып табылады. Ғылымда да бұл мәселе девиантты мінез-құлық ретінде қарастырылып әр түрлі сипаттамалар берілген. «Т.А. Сорокин «Өзін-өзі өлтірудің қайнар көзі - адамды жалғыздыққа ұшырататын бізді қоршаған ортаның

жеткіліксіз ұйымдасуы болғанда, онда өзін - өзі өлтірумен күресудің міндеті ұжымды тұлға жалғыздығын азайтатын, қызығушылықтары мен мақсаттары ортақ топ болатын оң бағытқа өзгертуі тиіс». Мұндай ой - тұжырым тек қоғам ұжымына қатысты айтылып қоймаған, сонымен қатар ол отбасылық, өндірістік, тұлғааралық және т.б. қатынастарға қатысты айтылған. Адам басына қайғы төнген кезде жақындарының, достарының, жұмыстастарының дер кезіндегі қолдауы қайғысына ортақ болуы өте қажет және ауыр ойлар мен қайғыруы ұмыттыратын, не үшін өмір сүріп жатқандығын көрсететін бір жұмыстың болуы маңызды»[5].

Француз әлеуметтанушысы Э.Дюркгейм өз-өзіне қол жұмсау себебі туралы 1897 жылы кітабы жарыққа шыққан болатын. Ол өз еңбегінде «Суицид» тек жеке темпераменттің салдарынан емес, әлеуметтік себептерден бастау алады деп атап өтті. «Дюркгейм әлеуметтік факторлардың әр түрлі әсерін және олардың өзін-өзі 266 өлтіруге қалай әкелуі мүмкін екендігін түсіндіру үшін суицидтің теориялық типологиясын жасады: Аномиялық суицид бұл аномияны бастан өткерген адамның экстремалды реакциясы, әлеуметтен ажырау сезімі және әлсіреген әлеуметтік келісімнің салдарынан туыстастық сезімі. Аномия елеулі әлеуметтік, экономикалық немесе саяси толқулар кезеңінде пайда болады, соның салдарынан қоғам мен күнделікті өмір тез және төтенше өзгеріске ұшырайды. Мұндай жағдайда адам өзін-өзі өлтіруге шешім қабылдағаны соншалық, абдырап, ажырап қалуы мүмкін. Альтруистік суицид көбінесе әлеуметтік күштердің жеке тұлғаны шамадан тыс реттеуінің нәтижесі болып табылады, мысалы, адам өзін немесе өзінің мүддесі үшін немесе жалпы қоғам үшін өзін өлтіруге мәжбүр болуы мүмкін. Мысал ретінде діни немесе саяси себептер үшін өзін-өзі өлтіретін біреу, мысалы екінші дүниежүзілік соғыстың әйгілі жапондық Камикадзе ұшқыштары немесе ұшақтарды Дүниежүзілік Сауда Орталығына, Пентагонға және Пенсильваниядағы алаңға құлаған ұшақтарды ұшырды. 2001 ж. Осындай әлеуметтік жағдайларда адамдар әлеуметтік күтулерге және қоғамның өзіне соншалықты интеграцияланған, олар ұжымдық мақсаттарға жету үшін өздерін өлтіреді. Эгоистикалық суицид бұл өзін қоғамнан мүлде алшақ сезінетін адамдар орындайтын терең жауап. Әдетте, адамдар қоғамға жұмыс рөлдерімен, отбасы мен қоғамдастықпен байланыстармен және басқа да әлеуметтік байланыстармен біріктіріледі. Бұл байланыстар зейнетке шығу немесе отбасынан және достарынан айырылу арқылы әлсіреген кезде эгоистік суицидтің ықтималдығы артады. Осы шығындардан қатты зардап шегетін қарт адамдар эгоистік суицидке өте сезімтал. Фаталистік суицид экстремалды әлеуметтік реттеу жағдайында пайда болады, бұл қысымшылық жағдайларға және өзін-өзі және басқарудан бас тартуды туғызады. Мұндай жағдайда адам тұтқындар арасындағы өзіне-өзі қол жұмсау сияқты қысымшылық жағдайларға шыдамай, өлуді таңдай алады[6].

Э.Дюркгейм адамның өз-өзіне қол жұмсау себебін қорытындылып былай түсіндіреді. Көп жағдайда өз-өзіне қол жұмсаушы адамдар айналадағы өзінің қоршаған әлеуметтік ортасын кінәлай отырып қол жұмсайтындығын айтады. Яғни өз-өзіне қол жұмсаушы адамның араласатын әлеуметтік ортасымен байланыстырады. «Социология, психология мен медицина және демография мен психиатрияның тоғысында пайда болған суицидалогия өзін-өзі өлтіруге баратын адамның ерекшелігін, оның әрекеті мен себептерін зерттейді. Жиырмасыншы ғасырдың басында австриялық психолог Зигмунд Фрейд суицидтің себебін ызакорлықпен, агрессиямен түсіндірсе, америкалық психолог Карл Менниндер оны өш алу, жеккөрушілікпен, тұйыққа тірелумен және кінәлі сезімнің күштілігімен байланыстырған. Әлбетте, суицид термині бертінде пайда болғанымен, өзіне өзі қол салу адамзатпен бірге жасап келеді. Өзін-өзі өлтіргендердің мәйітін өртеп жіберу ежелгі Грекия, Спарта, Афинада болса, орта ғасырлық Австрия мен Францияда оларды діни көзқарас бойынша қылмыскер санаған [7]. Қорыта айтқанда жоғарыда көрсетілген ғалымдардың өзіне-өзі қол жұмсау себептері туралы тұжырымдарына қарай отырып, мынадай ой айтуға болады. Суицидті мына себептен деп нақты айта алмаймыз алайда оған көптеген себептердің әсер ететінін түсіндік.

Сөз соңында Э.Дюркгеймнің сөзімен айтар болсақ, суицид жасаушы адам көбінесе айналасындағы әлеуметтік ортасын кінәлай отырып өзіне-өзі қол жұмсайтынын айтады.

Сондықтан әрбір адам өзінің араласатын әлеуметтік ортасына, отбасы мүшелеріне, туыстарына, жақындарына т.б ерекше көңіл бөліп, қолдан келгенше көмектесіп қолдау көрсетуі маңызды деп санаймын. «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп» Хәкім Абай атамyzдың қалдырған өсиетінің бір себебі осы болса керек. Өскелең жас буынды, әлеуметтік ортасындағы туған, туыс, ағайын дос, құрбысымен қуанышта бірге қуанып, қайғыда жанында болып қайғысын бөлісіп, қиындықтарда бөлісіп, бірге болып, үнемі бір біріне жанашыр, мейірбандылыққа тәрбиелеудің қоғамдағы суицид мәселесінің алдын алуда маңызы зор деп білемін.

ПАЙДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. <https://baribar.kz/107270/suitsid-turaly-aqparat-taratudynh-etikalyq-tustary/>
2. А.Н. Тесленко, Ж.Ж. Сембина, А.Т. Аязбаева. Әлеуметтану. Оқулық. Қарағанды, 2019ж.
3. Г.Х. Ахметова Конфликтология және суицидология. оқу құралы. Алматы 2023ж.
4. Суицид статистикасы жаға ұстатады. Абылай Бейбарыс <https://inbusiness.kz/kz/news/suicidstatistikasy-zhaga-ustatady>
5. Г.Қ.Шүғаева, А.М.Исаева, Журнал: Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің Хабаршысы, 2018ж.
6. <https://ko.seagrantsatlantic.org/study-of-suicide-by-emile-durkheim-3026758-15771>
7. <https://infourok.ru/suicid-z-zine-ol-zhmsau-307437.html>

DOI 10.24412/3007-8946-2025-15-48-51
УДК 376.1

**«АНИМЕ И АУТИЗМ: МОСТ К ПОНИМАНИЮ» -
КАК РИСОВАНИЕ АНИМЕ ПОМОГАЕТ ДЕТЯМ С АУТИЗМОМ ЛУЧШЕ
ПОНИМАТЬ И ВЗАИМОДЕЙСТВОВАТЬ С ОКРУЖАЮЩИМ МИРОМ**

ЖАНУЗАКОВА АЛИЯ ТОКТАРХАНОВНА

КГУ СОШ "им.Ж.Аймауытова"
учитель начальных классов, педагог
г. Семей, Казахстан

***Аннотация.** Аниме, популярный стиль японской анимации и иллюстрации, может служить мощным инструментом для развития социальных и эмоциональных навыков. Особенно важно его влияние на детей с расстройствами аутистического спектра (РАС), поскольку рисование в стиле аниме способствует социальной адаптации и улучшению коммуникативных навыков у детей с аутизмом.*

***Ключевые слова:** самовыражение, развитие, аниме, РАС (расстройства аутистического спектра), рисование, социальная адаптация, коммуникативные навыки.*

Введение:

Современное искусство может служить не только средством самовыражения, но и мощным инструментом для развития социальных и эмоциональных навыков. Одной из таких форм искусства является аниме, стиль японской анимации и иллюстрации, завоевавший популярность по всему миру. Особенно интересно его влияние на детей с расстройствами аутистического спектра (РАС). Рисование в стиле аниме может способствовать социальной адаптации и улучшению коммуникативных навыков у детей с аутизмом [1].

Как искусство помогает детям с аутизмом?

Дети с аутизмом часто испытывают сложности в социальном взаимодействии, восприятии эмоций и построении отношений. Традиционные методы терапии не всегда работают, поскольку многие дети предпочитают оставаться в своем внутреннем мире. Однако искусство может стать своеобразным «мостом» между внутренним миром ребенка и окружающей его реальностью.

Рисование, в частности, позволяет детям с аутизмом выражать свои чувства и мысли, которые им сложно передать словами. Это помогает снять эмоциональное напряжение и может быть использовано как часть терапевтического процесса.

Почему именно аниме?

Аниме, как художественный стиль, имеет ряд особенностей, которые делают его привлекательным для детей с аутизмом:

1. Четкость линий и структурированность: Персонажи в аниме имеют четкие, выразительные линии и детализированные черты лица. Это помогает детям, которые склонны фокусироваться на деталях, легче интерпретировать изображения и изучать мимику.

2. Гиперболизация эмоций: В аниме часто используются преувеличенные выражения эмоций (улыбка, слезы, удивление), что позволяет детям с аутизмом лучше понимать эмоциональные состояния. Это становится особенно полезным, так как у таких детей часто возникают трудности с интерпретацией лицевых выражений.

3. Персонализация персонажей: Многие дети с аутизмом чувствуют связь с персонажами аниме, поскольку те часто изображаются интровертами или людьми, которые также испытывают трудности в общении. Это позволяет ребенку идентифицировать себя с героем и чувствовать себя менее одиноким [2].

Терапевтический эффект рисования аниме.

Для многих детей с аутизмом рисование аниме становится способом самовыражения и самотерапии. Вот как оно может помочь:

1. Развитие моторных навыков: Процесс рисования требует координации движений и внимания к деталям, что помогает улучшить мелкую моторику.

2. Выражение эмоций и снижение тревожности: через создание персонажей и сюжетов ребенок может выразить свои внутренние переживания, что снижает уровень стресса и тревожности [3].

Практический пример:

Малика, ученица 4 класса обучается на дому с диагнозом «УУО аутизм». Особенности Малики в том, что она разговаривает на английском языке с раннего возраста. В нашем городе Семей проживают еще трое детей в возрасте: 5, 8, 10 лет которые разговаривают на английском, французском, японском.

Мама понимает ребенка с помощью «Google» переводчика. Важная роль в этом процессе поддержка родителей.

Папа заинтересован увлечением ребенка рисований аниме и тем самым приобрел для дальнейшего развития аппарат для создания значков.

Но здесь так же важна роль мамы. Когда мама активно участвует в этом увлечении, помогает с выбором изображений, организует рабочее место для создания значков и даже сама интересуется процессом, она не только поддерживает ребенка, но и создает прочную эмоциональную связь с ребенком. Вместе они могут обсуждать любимых аниме-персонажей, придумывать идеи для новых значков и находить новые способы выражения творчества.

Создание значков – это не просто хобби. Это может стать для ребенка с аутизмом способом развивать мелкую моторику, логику и даже навыки общения, если, например, начинает показывать свои работы друзьям в школе. Аниме, как творческая визуальная культура.

Малика не только создает аниме, но тем самым создает значки эмблемой героев аниме.

У нее в коллекции более 50 значков.

Малика так же поделилась своей работой одноклассникам в школе. Она показала, как рисовала в стиле аниме и создала значки с персонажами.

Малика не только для своих увлечений рисует, а также помогает в создании значков для будущих первоклассников вступившие в ряды «Аймауытовцы».

Заключение:

Аниме и рисование в его стиле могут стать важным мостом к пониманию и самовыражению для детей с аутизмом. Этот визуальный мир помогает им обрести язык общения, развивает эмоциональную отзывчивость и способствует формированию социальных навыков. Мы, как педагоги можем использовать этот мощный инструмент для того, чтобы помочь детям стать более уверенными в себе и в своих способностях к взаимодействию с окружающим миром.

Аниме может быть не просто увлечением, но и мощным терапевтическим инструментом для детей с аутизмом. Рисование в этом стиле помогает детям выражать эмоции, улучшать социальные навыки и чувствовать себя более уверенно в общении с окружающими. Через искусство мы можем создать для таких детей мост к пониманию и интеграции в общество, делая их жизнь более полной и насыщенной.

Цель моего проекта был не ограничивать детей с диагнозом «Аутизм» от общества.

Каждый ребенок уникален, и то, как он выражает себя через рисование, может стать ключом к лучшему пониманию его внутреннего мира.

ЛИТЕРАТУРА

1. L.A. Butabayeva, G.K. Dlimbetova, S.K. Ismagulova, [Analysis of the ergonomic accessibility of educational space in urban and rural schools in Kazakhstan](#), [Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Pedagogy. Psychology. Sociology series.: Vol. 142 No. 1 \(2023\)](#)
2. Петрова И.М. Использование анимации в работе с детьми// Искусство в школе. 2017. №4. С. 18-24.
3. Хаустов А.В. Развитие речевой коммуникации у детей с аутистическими нарушениями. // Детский аутизм: исследования и практика. – М.: РОО «Образование и здоровье». – 2008. – С. 208 – 235.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-15-52-57

**БАСКЕТБОЛ СЕКЦИЯСЫНДАҒЫ САБАҚТАРДА СТУДЕНТТЕРДІҢ
ЖЫЛДАМДЫҚ-КҮШ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУЫ**

ЖҮНІСБЕК Д.Н.

PhD, қауымдастырылған профессор м.а.

ЕСҚАЛИЕВ М.З.

п.ғ.к., қауымдастырылған профессор

СӘРСЕНХАН Т.С.

Докторант

СЕЙЛБАЕВА А.Б.

Оқытушы

АБІЛХАСЫМ Е.А.

магистрант

Қазақ спорт және туризм академиясы, Алматы Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада баскетбол секциясындағы сабақтарда студенттердің жылдамдық-күш қабілеттерін дамытудың әртүрлі аспектілері, сондай-ақ студенттердің салауатты өмір салты мен дене дамуын ынталандыру мақсатында осы процестің элементтерін пайдалану мүмкіндіктері қарастырылады.

Дене белсенділіктің маңыздылығы да атап өтіледі, толыққанды және салауатты тұлғаны дамыту факторларының бірі ретінде студенттің, әсіресе қазіргі уақытта, студенттерде басым болған кезде көбіне отырықшы өмір салты. Баскетболишынның жылдамдық - күш қабілеттерінің көріністерінің негізгі әрекеттері мақалада берілген.

Баскетбол ойыны тиімді спорттағы құралдардың бірі болып табылады, студенттердің дене дамуы кезінде. Дене жаттығулар кезінде жылдамдық- күш жаттығуларын кешені студенттің жене дамуы денесіне оң әсер етеді. Ойын процесінің өзі де денеге үлкен кешенді әсер етеді, өйткені ол мүмкіндік береді әр түрлі жаттығулар әсері берілген кезде.

Баскетбол секциясындағы сабақтарда студенттердің жылдамдық қабілеттерін дамыту міндеттері қойылған, осы процесті жүзеге асыруға тиімді ықпал ететін әдістерді таңдау маңызды болып келеді.

Кілт сөздер: баскетбол, студенттер, жаттығулар, дене тәрбиесі, денсаулық, спорт, дене белсенділігі, жылдамдық-күш қабілеттері.

**THE DEVELOPMENT OF SPEED AND STRENGTH ABILITIES OF STUDENTS IN
THE CLASSROOM IN THE BASKETBALL SECTION**

ZHUNISBEK D. N.

PhD, acting associate professor

ESKALIYEV M. Z.

candidate of pedagogical sciences, associate professor

SARSENKHAN T. S.

doctoral student

SEILBAYEVA A. B.

teacher

ABILKHASYM E. A.

master's student

Kazakh Academy of sports and tourism, Almaty Kazakhstan

Annotation. *The article discusses various aspects of the development of speed-strength abilities of students in classes in the basketball section, as well as the possibilities of using elements of this process in order to stimulate students to a healthy lifestyle and physical development.*

The importance of physical activity is also emphasized, as one of the factors for the development of a full-fledged and healthy personality, the student's sedentary lifestyle, especially in modern times, when it predominates in students. The main actions of the manifestations of the speed - strength abilities of a basketball player are presented in the article.

The game of basketball is one of the tools in effective sports, during the physical development of students. The complex of speed - strength exercises during physical exercises has a positive effect on the student's body and development. The game process itself also has a large complex effect on the body, as it allows different exercises when the effect is given.

The development of students ' speed abilities in classes in the basketball section is.

Keywords. *basketball, students, physical exercises, physical education, health, sports, physical activity, speed and strength abilities.*

Студенттердің дене шынықтыру дайындығы-олардың жан-жақты үйлесімді дене дамуы мен дене тәрбиесінің басты кепілі, бұл табысты өмірдің шешуші алғышарттарының бірі болып табылады. Өскелең ұрпақтың дене шынықтыру деңгейін арттыру студенттердің дене тәрбиесі процесінде тиімді құралдар мен әдістерді іске асыруды талап етеді.

Гиподинамияның үстемдігі, компьютерлік технологияларға деген құштарлық дәуірінде дене жаттығуларда қолдану негізінен жоғары спорттық нәтижелерге қол жеткізуге емес, олардың жас ағзаға сауықтыру әсерін арттыруға бағытталуы керек. Гиподинамия мәселесін шешудің тиімді құралдарының бірі-спорттық ойындар, атап айтқанда баскетбол айтсақ болады.

А. Я. Гомельский " баскетбол-бұл дене тәрбиесінің тиімді құралы болып табылатын қызықты спорттық ойын. Баскетбол сабақтары қатысушылардың денесіне жан-жақты кешенді әсер етеді, өмірлік маңызды моториканы игеруге және маңызды қозғалысты дамытуға ықпал етеді" [1].

Қазақстанда білім беру жүйесінде баскетбол студент жастардың дене шынықтыру бағдарламаларына енгізілгенін атап өту маңызды, өйткені жүйелі түрде ұйымдастырылған баскетбол сабақтары айтарлықтай оң сауықтыру, тәрбиелік және білім беру әсерін беретіні эксперименталды түрде дәлелденді. Баскетбол жастар қауымдастығында өте танымал болуы кездейсоқ емес

"Дене шынықтыру мен спорттық білім беруді ұйымдастырудың әдіснамалық тәсілдері жас ұрпақты оқыту мен тәрбиелеуді тиімді жүзеге асыруға қабілетті жоғары білікті мамандарды даярлауды қамтамасыз ететін идеялар мен тұжырымдамалардың, педагогикалық әдістемелердің, көзқарастардың жиынтығы ретінде қарастырылады", – дейді Д.В. Семенова, М.В. Борисова, К. А. Дятлова [2].

Көптеген ғалымдар жоғары оқу орындарының студенттерінде негізгі моториканы тәрбиелеу әдістемесін баскетбол құралдарымен зерттеді: А.Н. Бондарь, Д.В. Губа, Е. В. Еремин, Ю. Д. Железняк, А. В. Лексаков, Ю. М. Портнов, В. П. Савин және т. б. алайда, зерттелетін тақырып өзекті болып қала береді және одан әрі егжей-тегжейлі зерттеуді қажет етеді.

Зерттеудің мақсаты: ғылыми-әдістемелік әдебиеттер деректерін зерттеу, талдау және жалпылау, баскетбол секциясындағы сабақтарда студенттердің жылдамдық-күш қабілеттерін дамыту бойынша педагогикалық бақылау.

Зерттеу әдістері: баскетбол секциясындағы сабақтарда студенттердің жылдамдық - күш қабілеттерін дамыту бойынша ғылыми-әдістемелік әдебиеттер мен педагогикалық бақылау материалдарынан тұрады. Жұмыс барысында ғылыми-теориялық және практикалық-қолданбалы деректерді талдау, синтездеу, ұқсастық, салыстыру, жалпылау, педагогикалық бақылау әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижелері және оларды талқылау: баскетбол секциясындағы сабақтарда студенттердің жылдамдық-күштік қасиеттерін дамыту мәселелерін қарастыра отырып, "жылдамдық-күштік қабілеттер" ұғымының терминологиясына жүгінейік.

А. В. Шашурин жылдамдық-күш қабілеттерін адамның қозғалыстың оңтайлы амплитудасын сақтай отырып, ең қысқа уақыт ішінде максималды қуатты көрсету күштерін көрсету қабілеті ретінде қарастырады" [3].

Автор жылдамдық-күш қабілеттері қозғалыс белсенділігінде көрінеді, сондықтан бұлшықет күшінен басқа, қозғалыс жылдамдығын да қажет етеді дейді.

Жылдамдық-күш қасиеттерінің дамуы жылдамдық-күш жаттығулары процесінде жүреді, ол жан-жақты үйлесімді физикалық дамуды, студенттің арнайы дайындығының қажетті деңгейін қамтамасыз ету және осы негізде жоғары спорттық нәтижелерге қол жеткізу мақсатында жылдамдық пен күшті кешенді тәрбиелеудің құралдары мен әдістерінің жиынтығын білдіреді [4].

Дене шынықтыру студенттерін оқытудың қазіргі кезеңінде жылдамдық пен күш қасиеттерін дамытуға көп көңіл бөлінеді. Зерттеушілердің ең үлкен қызығушылығы бұлшықет жиырылуының жылдамдығы мен күшін моториканы дамытуда назар аударатын екі маңызды дене қасиет ретінде зерттеуде көрінеді [5].

Арнайы әдебиеттерде бүгінгі күнге дейін авторлар баскетбол бөлімінде оқытын студенттердің дене шынықтыру деңгейін анықтайтын факторлардың жеке жиынтығын ұсынады. Жас баскетболшыларды кешенді даярлау қажеттілігі туралы айта отырып, әр автор кез-келген негізгі факторға – жылдамдыққа, күшке және т. б. назар аударуды ұсынады [6].

Біздің ойымызша, баскетбол секциясына қатысатын студенттердің спорттық жаттығуларында үш негізгі ойды орындау қажет:

1. Баскетболшылардың жалпы денсаулығын, иммунитетін нығайтуға, ағзаның инфекциялық, суық тиюге және басқа ауруларға төзімділігін арттыруға, сондай-ақ ағзаның тірек-қимыл аппаратының кәсіби жарақаттарына төзімділігін арттыруға бағытталған арнайы іс-шаралар кешенін қолдану.

2. Адам ағзасының жалпыға бірдей танылған нормаларын қалыптастыруға бағытталған, сондай-ақ дененің қажетті пропорциялары, ең алдымен бұлшықет жүйесінің күшінің топографиясын қалыптастыруға бағытталған дене жаттығуларын әзірлеу арқылы спортшылардың дене бітімін қалыптастыру.

3. Баскетболшылардың дене қасиеттерін дамыту және жетілдіру. Бұл бөлім жас баскетболшылар үшін негіз болып табылады, өйткені ол кәсіби шеберліктің дамуына үлкен үлес қосады және баскетболшының өнімділігін арттыруға және болашақта спорттық жеңістерге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Жаттықтырушының негізгі міндеті- қатысушылардың денесінің өнімділігін едәуір арттыруға қол жеткізу.

Кесте 1. Баскетболшының жылдамдық - күш қабілеттерін көрсетудің негізгі әрекеттері

№	Іс-әрекеттің атауы	Мінездеме	Баскетболда техниканы қолдану тәсілдері
1	Жүгіру	Жүгіру ойындағы негізгі қимыл болып саналады. Бұл жеңіл атлетикадан айтарлықтай	Қарсылас үшін, кенеттен жүгіру жылдамдығының жоғарылауы немесе бастапқы үдеу, спорттық

		ерекшеленеді. Спортшы алаң шеңберінде барлық бастапқы позициялардан үдеуді кез келген бағытта, бетпен немесе артқа қарай орындай білуі, жүгіру бағыты мен жылдамдығын ептілікпен өзгерте білуі тиіс	ойындарда серпіліс деп аталады. Күшті итеру арқылы жүгіру бағытын өзгерту
2	Допты иелену	Допты иемдену техникасы допты ұстау, беру, жүргізу және сақинаға лақтыру шеберлігін білдіреді	Допты қозғалыста ұстау, допты кеудеден қолмен беру шеберлігін шындау. Доппен байланыста болатын қадамдар мен қол қозғалысын синхронды түрде ауыстыру арқылы қозғалыстарды орындау маңызды
3	Себетке лақтыру	Себетке лақтыру дәлдікпен орындалуы керек, доптың оңтайлы ұшу жолын шебер есептей отырып, доптардың себетке түсуінің тұрақтылығына қол жеткізе білу керек	Лақтыруға дайындық кезінде баскетболшы алаңдағы жағдайды бағалайды, қарсылас команданың қорғаушыларының ықтимал әсер ету қарқындылығын есептейді және қорғаныс стратегиясын ойша жоғалтады
4	Секіру	Секіру қабілеті- баскетболшылардың маңызды қасиеті, допты себетке лақтыру кезінде ерекше мәнге ие болады	Секіру қабілетінің дамуы секірудің ұшу тірек фазасында маңызды болып табылатын ептілік жаттығуларына негізделген. Сонымен қатар, спортшылардың жылдамдық-күштік қасиеттерін дамытуға баса назар аударылады

Жас баскетболшылардың жылдамдық-күш қабілеттерін дамыта отырып, жалпы және арнайы физикалық байланысты қарастыру маңызды. Е. В. Ереміннің айтуынша, осылайша ғана спортшылардың кәсіби баскетболшыларға қажетті қасиеттерін дамыту мүмкін болады [7].

Баскетбол секциясында оқитын студенттердің жылдамдық-күш қабілеттерін дамыту бағдарламасын жасау кезінде сіз әртүрлі авторлардың бағдарламаларына сүйене аласыз. Сонымен, Л. С. Дворкин, А. А. Хабаров, С.Ф. Евтушенко негізінен штангаларды, салмақтарды, гантельдерді қолдана отырып, салмақ жаттығуларына бағытталған. О. В. Жбанковтың жаттығу бағдарламасы секіру жаттығуларын қолданумен сипатталады (аяқтан аяққа, орындық арқылы, арқанмен секіру). А.И. Пьязин жас баскетболшылардың жылдамдық-күш қасиеттерін дамыту құралы ретінде Сайттан ұзындыққа секіруді қолдануды ұсынады [8].

Әр түрлі авторлардың әдістемелерін қарастыра отырып, біз баскетбол секциясында оқитын студенттердің жылдамдық қабілеттерін дамыту бойынша бірқатар ұсыныстар бере аламыз.

1. Дене шынықтыру жаттығуларындағы жүктемені бірте-бірте жоғарылату үшін мөлшерлеу керек, бірақ оқушылар жаттығулардың жоғары деңгейіне жеткенге дейін жүктемені арттыра бастаңыз. Жаттығуды біртіндеп қиындату керек.

"Баскетболшыларды тәрбиелеу кезінде арнайы жаттығулар жасай отырып, табиғи күшті адамдар аз болатынын есте сақтаңыз. Баскетбол секциясымен айналысатын жастардың

жылдамдық-күш жаттығуларының ерекшелігі - бастапқыда күш салу үшін іргетас құру қажет, содан кейін тұрақты негізде бұл іргетас күшті нығайту және қалыптастыру", – деп жазады [9].

2. Жас баскетболшылардың жылдамдық-күш жаттығулары бағдарламасы баскетболшылардың жылдамдығына, күшіне, төзімділігіне, ептілігіне, секіргіштігіне ықпал ететін әртүрлі жаттығулармен қанықтырылуы керек. Жылдамдық пен күш қасиеттерін жаттықтыруға бағытталған жаттығулардан басқа, мұнда күш кернеулерінің элементтерімен бірге төзімділікті дамытатын жаттығуларды, сондай-ақ ептілікті жан-жақты жетілдіретін жаттығулар кешендерін қолдану қажет.

Баскетбол-бұл спортшылардың бұлшықет кернеуін қажет ететін әр түрлі күш-жігерді жылдам орындау қабілетімен сипатталатын ойын. Мысалы, қысқа сегменттерге "бастау" серпілістері, ойын жағдайының дамуына байланысты жүгіру бағыты мен жылдамдығының өзгеруі, доп үшін күреске қосылу жылдамдығы және т. б.

3. Өздеріңіз білетіндей, баскетбол секциясында балалар негізінен 13-14 жасында оқи бастайды. Колледж жасындағы балаларды белгілі бір дәрежеде өз ісінің мамандары деп атауға болады. Алайда, жас баскетболшылардың әр жас кезеңінде жылдамдық қабілеттерін үнемі жаттықтыру және дамыту маңызды. Сонымен қатар, студенттердің күш жаттығуларына психологиялық бейімделуіне назар аудару маңызды.

Бұл туралы В.С. Кузнецов былай деп жазады: "күш жүктемелері жас баскетболшылардан баскетболдың ойын ерекшеліктерімен салыстырғанда спортшылар үшін аз эмоционалды қызығушылық тудыруы мүмкін бірдей жаттығуларда күш-жігерді бірнеше рет және мүмкіндігінше жұмылдыру қабілетін талап етеді" [10].

Осыған сүйене отырып, жаттықтырушылар алдында белгілі бір сақтық шараларын сақтаудың маңызды міндеті тұр, сондықтан студенттің күш жүктемелеріне теріс көзқарасы болмайды және оны баскетболдан алыстатпайды. Осыған байланысты бастапқы дайындық кезеңі 6 айдан бір жылға дейін созылуы мүмкін бейімделу кезеңі ретінде қарастырылуы керек [11].

4. Жас баскетболшылардың жаттығуларында біртіндеп принципін қолдану маңызды. Бастапқы кезеңде күш жаттығуларын аз салмақпен бастау керек және қайталануды барынша азайту керек. Күш жүктемелерінің әртүрлі формаларын біріктірген жөн: жылдамдық, күш төзімділігі, нақты күш, және әр сериядан кейін қалпына келтіру және релаксация уақыты қажет.

Күш жүктемелерін жаттығу процесінің әртүрлі кезеңдеріне енгізуге болады: сабақтың міндеттеріне байланысты басында, ортасында немесе соңында. Ерекшелігі-олардың жыл бойы қолданылуы, бір аптаға арналған сабақ циклін нақты жоспарлауға байланысты көлем мен қарқындылықтың ауысуы. Баскетбол секциясында аптасына үш рет сабақ өткізген кезде күш жүктемелері 40-50% - ға енгізіледі. Бақылау және бәсекелестік ойындардан кейін бұл жүктемелерді 2-3 күннен кейін беруге болады [12].

Баскетбол секциясындағы сабақтарда студенттердің жылдамдық - күш қабілеттерін дамытудың жалпы әдістемелік аспектілерінен басқа, қызығушылық пен мотивацияны арттыру маңызды. М.В. Борисова, А. Ю. Мусохарова, Э. Ю. Соколова адам денсаулығын сақтау мен нығайтудағы салауатты өмір салтының рөлін түсіну тұтастай алғанда тұлғаның дамуы үшін үлкен маңызға ие деген пікірімен келісуге болады: оның мәдениеті байытылады, ағзаның функционалдық мүмкіндіктері артады, қызмет аясы кеңейеді, өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндігі туындайды. Бұл жоғары оқу орындарында жас ұрпақты салауатты өмір салтына ынталандыру үшін қажетті жағдайлар жасалған жағдайда мүмкін болады [13].

Қорытынды. Жоғарыда келтірілген мәліметтер студенттердің дене шынықтыру деңгейі қазіргі заманғы гиподинамиямен, компьютерлік технологияға деген құштарлықпен байланысты жағымсыз тенденцияларға ие деп айтуға мүмкіндік береді. Осыған байланысты студент жастардың дене тәрбиесі мәселелері өзекті бола түсуде. Студенттердің дене дамуының тиімді құралдарының бірі спорттық ойындар деп санауға болады, оның ішінде денсаулықты нығайтуға және жылдамдық-күш қабілеттерін дамытуға көмектесетін баскетбол.

Студенттердің қозғалыс функциясын дамыту жолын жылдамдық пен күш қабілеттерін дамытуға бағытталған жаттығулар енгізілген кешенді дене шынықтыру арқылы жүзеге асырған жөн.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Гомельский, А. Я. Баскетбола: секреты мастерства.- М.:Академия,2013.67 с.
2. Семенова Д.В., Борисова М.В., Дятлова К.А. Методологические основы преподавания физической культуры и спорта студентам //Наука и образование: сохраняя прошлое, создаём будущее: сборник статей X международной научно-практической конференции: в 3 частях. 2017.С.120-124.
3. Шашурин А.В. Физическая подготовка. М.: ФКиС,2015. 317с.
4. Железняк Ю. Д. ,Портнов В.П., Савин В.П., Лексаков А.В. Спортивные игры: Техника, тактика, методика обучения: Учеб. для студ. высш.пед.учеб.заведений /под ред. Ю.Д., Железняка, Ю.М. Портнова. М.: Академия, 2015.520 с.
5. Буйлов Ю. Ф., Портных, Ю. И. Мини-баскетбол в школе. - М., 2006. - 130с.
6. Кудряшов В., Мирошникова, Р. Технические приемы игры в баскетбол. - Минск, 2007. - 68с.
7. Губа Д.В. Развитие скростно-силовых способностей на секционных занятиях баскетболом //Физическая культура в школе. 2016. №5.С.58-59.
8. Еремина Е.В. О прыгучести баскетболистов в различных видов прыжков //Теория и практика физической культуры, 2016. №12.С.38.
9. Кузнецов В.С. Баскетбол: Развитие скоростных способностей //Физическая культура в школе. 2018. №2.С.59-63.
10. Яхонтов, Е. Р. Индивидуальная подготовка баскетболистов. - СПб. ,2006. - 112с.
11. Стонкус, С. Индивидуальная тренировка баскетболистов. - М.,2007. - 120с.
12. Кожевников,З.Я. Тренировка ловкости и быстроты баскетболиста.-М.,2010.- 75с.
13. Борисов М.В., Мусохранов А.Ю., Соколова Э.Ю. Учебно-методическое обеспечение современного образовательного процесса //Проблемы управления качеством образования: сборник избранных статей Международной научно-методической конференции.2029.С.27-29.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-15-58-61

ДЗЮДОЧИ ҚИЗЛАРНИ ҲАР ТОМОНЛАМА ТАЙЁРЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МУАММОЛАРИ

БАЙГАШЕВА АЙНУР СУЛТАНБЕКОВНА

С.Сейфуллин номидаги Қозоғистон Агротехника тадқиқот университети,
Астана, Қазақстан

Аннотация: Дзюдо спорт кураши тури сифатида аёллар ўртасида анча оммабон ҳисобланади. Қоидаларидаги ўзгаришлар сўнгги йилларда киритилган. Халқаро дзюдо федерацияси жанг жозибадорлигини дзюдочи қизларнинг фаоллиги ва техник ҳаракатлари натижалари ҳисобига ошириш талабаларини қўйилмоқда. Бу эса дзюдочи қизларни тайёрлашнинг тренировка жараёни, мусобақа фаолиятини ўз ичига олувчи бутун тизимини коррекциялаш заруратини тугдирди. Дзюдочи қизларни тайёрлаш замонавий тизими унинг функционал, умумжисмоний, психологик-педагогик таркибий қисмларининг динамик ривожланиши билан характерланади. Шу муносабат билан турли вазн категорияли ва турли тоифали дзюдочи қизларни жисмоний тайёрлашнинг вариатив компонентини ишлаб чиқариш долзарб масала бўлиб қолди. Спортчи қизларнинг тренировка жараёнини ижобий назорат қилиш учун тайёргарлик муваффақиятига таъсир этувчи, режаслаштиришни енгиллатувчи кўрсаткичлар ҳақида ахборотга эга бўлиш керак- бу технологик жараён муваффақиятининг шартидир. Шундай кўрсаткичлардан бири организмни кислород билан таъминловчи тизимлар иш қобилиятининг интеграл жараёнини акс этувчи кислородни максимал истеъмол қилиш (КМИ) ҳисобланади. Шунинг учун олий тоифали спортчи-қизларнинг самарали тайёрлиги кўрсаткичларидан бири бўлган КМИ ни аниқлаш билан қизиқдик.

Калит сўзлар: оммавий, олимпия, таъминловчи стандартизацияси, ривожланиш гоёлари, тренировкани жадаллаштириш, спортга эрта ихтисослаштириш, зўриқиш ҳолати, жисмоний иш қобилиятини, антропометрия, педагогик эксперимент, тадқиқотни таъминлаштириш, материалларни статистик ишлаш

XX аср охирига келиб жаҳон спортида мақсадлари, вазифалари ва самарадорлик омиллари жиҳатдан бир-бири билан фарқ қилувчи учта оммавий, олимпия ва профессионал турлари шаклланади. Дзюдо-яккакурашнинг энг оммавий ва кенг тарқалган тури бўлиб танилиб келмоқда. У глобал ижтимоий ва маданий гоёлар таъсири остида янги замон талабларига мослашади, ўзининг универсаллигини мунтазам тасдиқлаб боради. Бироқ ундаги ўзгаришлар қарама-қарши характерга эга бўлиб, ушбу спорт тури учун хавфли оқибатларга олиб келиши мумкин, шунинг учун ушбу ўзгаришларни эътибор билан ўрганиш ва таҳлил қилиш лозимдир [1].

Дзюдо XX аср бошларида яратилиб, Америка ва Европага жисмоний тарбиянинг янги методи сифатида “импорт” қилинган. Ўша замон мутахассислари унинг соғломлаштирувчи самарасини формал гимнастикадан юқори баҳолашди.

Дзюдо олимпия ўйинининг барча белгиларига эга бўлди, спорт яккакураши шатрларининг натижаларнинг қиёсийлигини таъминловчи стандартизацияси рўй берди, оғирлик категориялари пайдо бўлди, мусобақалар, техник баҳолаш ва жазолар тизими ўзгарди. (Г.Н.Арзютов, 1997 й; В.Л.Волков, 2000 й; В.Ягелло, 1991 й; В.Ф.Бойко, Г.В.Данько, 1999 й) [2]. Дзюдони “спортлаштириш” унинг тарбиявий, соғломлаштирувчи ва таълим аспектларини узоқ вақт иккинчи даражага суриб қўйди, уни ўзлаштирган мамлакатларнинг маданий фарқлари уни олимпия спорт тури сифатида ривожлантиришга бир неча ёндашувнинг пайдо бўлишига олиб келди.

Қозоғистон Республикасида сўнгги йилларда курашнинг турли кўринишларини оммалаштириш бўйича кўплаб ишлар олиб борилмоқда, аҳолининг турли қатламларида

ОФ “Международный научно-исследовательский центр “Endless Light in Science”

оммавий жисмоний тарбияни ривожлантиришга катта эътибор қаратилмоқда. Аёллар спортини ривожлантиришга алоҳида эътибор берилмоқда. Аёллар учун ноанъанавий бўлган спорт турлари: дзюдо, самбо, бокс, футбол, оғир атлетика, яъни фақат эркаклар спорти саналган турлар аёллар ўртасида кенг тарқалмоқда. Курашнинг турли кўринишлари аёллар ўртасида оммалашмоқда, дзюдо билан шуғулланувчилар сони ушбу вақт давомида 3 мартага кўпайди. Қизларнинг ноанъанавий спорт турлари билан шуғулланишга интилишлари аёл организмининг шу пайтгача номаълум бўлган имкониятларини илмий ўрганиш учун янги йўналишларни яратди. Дзюдо билан шуғулланиш спортчи қизлар организмини гармоник ривожлантиради, уларни фаол меҳнат ва жамоат фаолиятига тайёрлайди.

Шарқ яккакурашининг энг оммалашган турларидан ҳисобланиши дзюдонинг замонавий ривожланиш ғоялари тренировка ва мусобақа юкламаларининг тобора ўсиб бораётган ҳажми ва интенсивлиги билан характерланади Спортчи қизларни тайёрлашда махсус тренировка юкламаларининг аёл организмига таъсирини ўрганиш муҳим аҳамият касб этади (В.В.Агеев, 1999 й; А.В.Кондратьева, 2003 й; М.Г.Ткачук, Е.А.Олейник, А.А.Дюсенова, 2003 й) [2].

Бу тренировка жараёнини оптимallasштириш учун турли восита ва усулларнинг кенг қўлланилишини тақозо этади. Бизнинг дзюдочи қизларимизнинг обрўли халқаро мусобақалардаги муваффақиятли чиқишларига қарамай, уларнинг тайёргарлик даражасини қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш даркор. Шуни қайд этиш лозимки, жаҳоннинг етакчи дзюдочи қизларига нисбатан ўзбек спортчи қизларининг техник тайёргарлиги кўпинча етарлича баланд эмас. Жаҳон олимларнинг фикрига кўра аёллар ва эркаклар дзюдосининг турлича даражасининг асосий сабаби иккита фактордан иборат: республикада аёллар дзюдосининг кеч йўлга қўйилганлиги ва бошланғич босқичда бошқа яккакураш турлари билан шуғулланувчи қизларни жалб этмаганлик Республикада дзюдочи қизларни тайёрлашнинг мавжуд амалиёти нафақат ўқитиш ва тренировка қилишга йўналтирилган балки қайта тиклаш тадбирларининг параллел равишда ўтказилишини назарда тутувчи илмий асосланган дастурларни излаш ва ишлаб чиқиш учун келгусидаги тадқиқотларни талаб этади [3].

Муаммонинг ўрганганлик даражаси. Спорт тайёргарлигининг замонавий тизимида мансуб бўлган жиҳатлар (тренировкани жадаллаштириш, ютуқлар даржасини ошириш, ёшартириш ва спортга эрта ихтисослаштириш, ишчанликнинг ирсий маркерларини ҳисобга олиш) аёлларнинг тайёргарлик машқларида ҳам ўз аксини топмай қўймайди (Н.Д.Граевская, 2003 й) [4].

Бугунги кунда спортчи қизларнинг дзюдода тезлик-куч тайёргарлигини ривожлантириш ва такомиллаштириш бўйича методик тавсиялар деярли йўқ. Курашнинг бошқа турларидаги тезлик-куч сифатларни ривожлантиришнинг мавжуд методикалари эса аёллар дзюдосида қўлланилиши ҳар доим ҳам тўғри келавермайди ва у контингентга мослаштирилиши, конкретлаштирилиши лозим, чунки аёллар организми эркаклар организмига нисбатан фарқли хусусиятларга эга бўлганлиги сабабли тренировка жараёнини бошқача ташкил этишни талаб қилади. Шунинг учун ушбу хусусиятларга самарали таъсир кўрсатишнинг восита ва усулларини ишлаб чиқиш замонавий аёллар дзюдоси учун ўта долзарб масала ҳисобланади. [5,6].

Бундан ташқари, катта спортда аёллар организмининг экстремал жисмоний юклама остида мослашувчанлик реакциясининг шаклланиши қонуниятлари зўриқиш ҳолатини келтириб чиқариши мумкин ва функционал имкониятларни ҳисобга олиш, шунингдек қайта тиклаш чораларини самарали ташкил этиш ва ўтказишни талаб қилади. Мана шулар ушбу илмий тадқиқотлар йўналишини белгилаб берди.

Юқори разрядли дзюдочи қизларнинг тезлик-куч методикаси самарадорлигини тадқиқ этиш ва тезлик-куч тайёргарлик, махсус чидамлилик ва техник маҳоратни ошириш имконини берувчи воситалар тузилмасини асослаш учун педагогик эксперимент ўтказилди. Асосий педагогик эксперимент икки босқичдан иборат эди: қайд этувчи ва тезлик-куч воситаларининг йўналтирилган қўлланишини босқичи.

Тадқиқотимизни таҳлил қилиш юзасидан қуйидаги вазифаларни беглилаб олдик. Ушбу тадқиқотни амалга оширишда қуйидаги вазифалар белгиланди:

1. Дзюдочи қизларнинг жисмоний ривожланиши ва жисмоний тайёргарлиги даражасини тренировка жараёнининг турли давларида вазн категорияси бўйича баҳолаш.

2. Дзюдочи қизларнинг тезлик-куч тайёргарлиги методикасини тренировка жараёнининг тайёргарлик даврида экспериментал асослаш.

3. Қайта тиклаш воситалари махсус комплексининг спортчи қизлар тренировкеси жараёнининг тайёргарлик ва ўтиш даврида самарадорлигини ошириш учун қўлланилиш эффективлигини ишлаб чиқиш ва илмий асослаш.

Тадқиқот объекти: Агротехника тадқиқот университетининг дзюдо бўйича терма жамоасининг дзюдочи қизлари.

Тадқиқот предмети: йиллик циклда дзюдо машғулотларида тренировка ва тренировка жараёнида қайта тиклаш тизимини таҳлил қилиш.

✓ Вазифаларни ечиш учун қуйидаги усулларидадан фойдаланилди илмий ва илмий-услубий адабиётларни таҳлил этиш ва умумлаштириш;

✓ антропометрия;

✓ жисмоний иш қобилиятини аниқлаш;

✓ педагогик эксперимент;

✓ тадқиқотни ташкиллаштириш;

✓ материалларни статистик ишлаш.

Асосий ҳолатлар қуйидагидлар: Дзюдочи қизларнинг вазн категорияси бўйича жисмоний ривожланиши ва жисмоний тайёргарлигини баҳоланди.

1. Тренировка жараёнининг тайёргарлик даврида тезлик-куч сифатларни ривожлантириш ва такомиллаштириш бўйича ишлаб чиқилган ва тренировка дастури бўйича синалган натижалар солиштирилди.

2. Тайёргарлик даврининг ҳафталик микроциклларида спортчи қизларда чарчаш ва қайта тиклаш жараёнларини тадқиқ этиш натижалари олинди.

Тадқиқотларнинг назарий аҳамияти шундан иборатки, ўтказилган тадқиқотлар натижасида дзюдочи қизларнинг жисмоний ривожланиши ва ҳаракат тайёргарлиги вазн категориясига боғлиқ равишда баҳоланди. Дзюдочи қизларнинг жисмоний тайёргарлигини тренировка жараёнига тикловчи комплекс киритиб такомиллаштириш методикаси ишлаб чиқилган ва унинг тренировка фаолияти учун самараси асослаб берилган. Ишда тикловчи воситаларни умумтайёргарлик, махсус тайёргарлик ва ўтиш давларининг турли ҳафталик микроциклларида чарчаш ва қайта тиклаш жараёнлари динамикаси асосида ўтказиш ва улардан фойдаланиш учун оптимал даврлар илмий асосланган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Агеев В.В. Повышение эффективности тренировочного процесса спортсменов при занятиях таэквондо в подготовительном периоде./ Москва, 1999, изд-во «Принт-центр», 27 с.
2. Арзютов Г.Н. Многолетняя подготовка в спортивных единоборствах. Киев: НПУ имени М.П. Драгоманова, 1999. - 410 с.
3. Граевская Н.Д. К вопросу об организации и методике врачебных наблюдений за высококвалифицированными спортсменами. VII Международный научный конгресс «Современный олимпийский спорт и спорт для всех», том II, Москва, 2003. - С.39.
4. Данько Г.В. Индивидуализация тренировочного процесса борцов высокой квалификации в циклах непосредственной подготовки к соревнованиям: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – К., 1999. - С.16,28.
5. Ягелло В. Построение многолетней тренировки борцов с учетом закономерностей формирования высшего спортивного мастерства (на материале дзюдо): Дисс. ... канд. пед.наук. – К., 1991. – 118 с.
6. Волков В.Л. Вольная борьба: комплексная оценка базовой подготовленности. - К.: Нора-принт, 2000. - 64 с.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-15-62-65

YENIL ATLETIKA DARSLARIGA STUDENTLARNI JISMONIY TAYYORLASH MASALALARI

**BATIROV FAHRIDIN ABDUJAPAROVISH., TUHMETOV ARMAN
KAIRJANOVISH**

S.Seyfullin nomidagi Qozog‘iston agrotexnika tadqiqot universiteti,
Ostona, Qozog‘iston

Аннотация: *Yengil atletikada ugurish, sakrash va uloqtirish shuningdek, ko'plab sport turlari bo'yicha mashqlarning ajralmas qismidir. Masofalar va turlarning xilma-xilligi bo'yicha yugurish yengil atletikada birinchi o'rinda turadi. Stadion yo'li bo'ylab turli masofalarga silliq yugurish bilan bir qatorda relefda yugurish qo'llaniladi - kros yugurish (14 km gacha), to'siqlar osha yugurish (50 dan 3000 m gacha) va estafeta yugurish (60 dan 1500 m gacha bosqichlar bilan). Yengil atletika musobaqalarining xilma-xilligi mashg'ulotlarni tashkil etish va o'tkazishni murakkablashtiradi. Bunday sharoitda ishtirokchilarning faol, ongli xulq-atvori, o'zaro yordami katta ahamiyatga ega. O'quvchilarning yengil atletika texnikasini o'rganishda bir-biriga yordam berishlari yugurish, sakrash va uloqtirish ko'nikmalarini rivojlantirishning muvaffaqiyatini ta'minlaydi. Guruh darslari va jamoaviy harakatlar ishtirokchilarga foydali ta'sir ko'rsatadi. Yengil atletika mashg'ulotlari stadionda, sport zalida, arenada va yerda o'tkaziladi.*

Kalit so'zlar: *umumiy chidamlilikni, ko'pkurash, jahon chempionatlari, mashqlarni "oyna" bajarish, muvozanat mashqlari, halqa uloqtirish, tezroq, balandroq, kuchliroq, orka oyoqlar*

So'nggi paytlarda mamlakatda guruhlarda va yugurish klublarida dam olish uchun yugurish keng tarqaldi.

Musobaqalarda qo'llaniladigan poyga yurishi harakat texnikasi jihatidan oddiy va boshqa yurish turlaridan ancha murakkabligi bilan farq qiladi va umumiy chidamlilikni rivojlantirish vositalaridan biri bo'lib xizmat qiladi.

Yengil atletika mamlakatda eng keng tarqalgan sport turidir. Jismoniy tarbiya tizimida umumiy jismoniy tayyorgarlik uchun yengil atletikadan keng foydalaniladi. "Prezident sinovlari" majmuasiga yengil atletika musobaqalari standartlari kiritilgan [1].

Yengil atletika mashhur bo'ldi, chunki u qimmatbaho jihozlarni talab qilmaydi. Shu sababli, engil atletika hatto Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi kabi mamlakatlarda ham mashhur bo'ldi.

Ushbu sport turining keng tarqalishi, uning ommaviyligi va tobora ortib borayotgan evolyutsiyasi tufayli yengil atletika 20-asrning ikkinchi yarmida butun dunyoda keng tanildi va "Sport malikasi" nomini oldi. Ko'p o'n yillar davomida bu yuksak unvonning qonuniyligiga hech kim shubha qilmagan. Yengil atletika haqiqatan ham sport olamini boshqaradi, u sayyoramizning eng chekka burchaklarida seviladi va hurmat qilinadi [2].

Yengil atletikada balandlikka sakrash, tayanib sakrash, uzunlikka, uch hatlab sakrash, disk, yadro, nayza, granata uloqtirish inson jismoniy sifatlarini tezlik, kuch, chaqqonlik va moslashuvchanlikni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Ko'pkurash dasturidagi mashg'ulotlar jismoniy fazilatlarni har tomonlama rivojlantirish va keng ko'lamli motorli ko'nikmalarni egallashni ta'minlaydi.

Qozog‘istonlik yengil atletikachilar bir necha bor jahon chempionatlari va Olimpiya o'yinlarida sovrinli o'rinlarni qo'lga kiritgan.

Yengil atletika Olimpiadasi g'oliblari:

- ✓ Olga Shishigina - oltin (Sidney - 2000);
- ✓ Dmitriy Karpov - bronza (Afina - 2004);
- ✓ Olga Rypakova - kumush (Pekin 2008),
- ✓ Olga Rypakova - oltin (London - 2012);
- ✓ Olga Rypakova – bronza (Rio – Janeyro – 2016).

Yengil atletika turli fanlarni o'z ichiga olgan murakkab sport turidir. Uni sport malikasi deb atashlari bejiz emas, “Tezroq, balandroq, kuchliroq” shioridagi uchta murojaatdan ikkitasini ikkilanmasdan yengil atletika birinchi Olimpiadaning sport dasturining asosini tashkil etgan.

Jismoniy tarbiya va sportda muvofiqlashtirish qobiliyatlarini rivojlantirish uchun quyidagi usullar qo'llaniladi:

- 1) standart-takroriy mashq;
- 2) navbatma-navbat mashqlar;
- 3) o'yin;
- 4) raqobatbardosh musobaqalashish

Yangi, murakkabroq vosita harakatlarini o'rganishda standart takrorlash usuli qo'llaniladi, chunki bunday harakatlarni nisbatan standart sharoitlarda ko'p takrorlashdan keyin o'zlashtirish mumkin.

O'zgaruvchan o'qitish usuli ko'plab variantlarga ega va keng ko'lamli ilovalarga ega. U ikkita ichki usulga bo'linadi - harakatlarning o'zgaruvchanligini va bajarish shartlarini qat'iy va qat'iy bo'lmagan tartibga solish bilan. (J.K. Xolodov, V.S. Kuznetsov, 2009) [3,4].

Birinchi quyidagi metodologik usullarni o'z ichiga oladi:

- individual xususiyatlarning qat'iy belgilangan o'zgarishi yoki to'liq o'zlashtirilgan vosita harakati (kuch parametrlarining o'zgarishi, masalan, to'liq kuch, qisman kuch bilan bir joydan uzun yoki baland sakrash; dastlabki topshiriq va to'satdan signalga muvofiq tezlikni o'zgartirish, tezlik harakatlar va boshqalar);

- boshlang'ich va yakuniy pozitsiyalarni o'zgartirish (butun holatdan yugurish, yotish; boshlang'ich holatdan to'p bilan mashqlarni bajarish: turish, o'tirish, egilish; yakuniy pozitsiyalarni o'zgartirish - to'pni boshlang'ich pozitsiyasidan yuqoriga tashlash, tik turish - ushlar, o'tirish va aksincha);

- harakatlarni bajarish usullarini o'zgartirish (harakat yo'nalishi bo'yicha yuzni oldinga yugurish, orqada, yon tomonga yugurish, uzun yoki chuqur sakrash, sakrash yo'nalishi bo'yicha orqa yoki yon tomonda turish va boshqalar);

- mashqlarni "oyna" bajarish (yugurishdan balandlikka va uzunlikka sakrash, surish va tebranish oyoqlarini almashtirish, "dominant bo'lmagan" qo'l bilan sport jihozlarini ulotirish va boshqalar);

- vestibulyar apparatlar ta'siridan keyin o'zlashtirilgan harakat harakatlarini bajarish (masalan, burilishdan keyin darhol muvozanat mashqlari, salto);

- vizual nazoratsiz mashqlarni bajarish - maxsus ko'zoynak taqish yoki ko'zni yumib bajarish (masalan, muvozanatni saqlash, tayoq bilan mashq qilish, to'pni dribling qilish va halqa ulotirish).

O'quv materialining darslarida taxminiy taksimlanishini tavsiya etamiz.

1dars. Nazariy bilimlar. Engil athletics bo'yicha mustakil mashg'ulotlar koidalari. Tugri yulda 4 x 50 metr yugurish. Sekin yugurish - 3 daqiqa (qizlar), 4 daqiqa (ugil bolalar).

2dars. Nazariy bilimlar. Yugurish, sakrashlar va irgitishlar mashg'ulotlari joylarini tayorlash. Tugri yunalishda 2 x 50 metr yugurish. Burilish billab yugurish (4 x 20 m). Sekin yugurish - 3 min 30 sek (qizlar), 4 min 30 sek (ugil bolalar).

3dars. Nazariy bilimlar. Engil athletics bo'yicha mustakil mashg'ulotlar koidalari. Burilish billab yugurish (4 x 60 m). Tanlagan usuli bilan yordamga sakrash (10-15 mart). Sekin sur'atda yugurish - 4 daqiqa (qizlar), 5 daqiqa (Hgil bolalar).

4dars. Burilish buyicha yugurish (4 x 100 m). Tanlangan usul bilan orqalika sakrash (15th Marchagacha). Sekin suratda yugurish - 4 minut 30 soniya (qizlar), 5 minut 30 soniya (ugil bolar).

5dars. Zhoyida turgan, yurgan holda va sekin yugurib, Estafetani uzatish (10 Marctagacha). Tanlangan usulda tezlik olib uzunlikka sakrash (10 martagacha). Sekin suratda yugurish - 5 daqiqa (qizlar), 6 daqiqa (O'gil bolalar).

6dars. Yugurib estafetani uzatish (10-martgacha). Tanlangan usulda tezlik olib uzunlikka sakrash (15 martagacha). Sekin suratda yugurish - 5 daqiqa (qizlar), 6 daqiqa (Hgil bolalar).

7dars. Yugurib estafetani uzatish (10-martgacha). Vertikal va gorizontal tusiklar oshiq yugurish.

8dars. Vertikal va gorizontaal twsiqlardan xato yugurish (15 mart). Sekin sur'atda yugurish - 6 min 30 sek (qizlar), 7 min (ugil bolalar).

9dars. Vertikal va horizontal twsiqlardan xato yugurish (10 Marchagacha). Maxsus yugurish mashklari (6 daqiqagacha). 100 metr yugurish (ikki marta natizhaga). Sekin suratda yugurish - 7 minut (qizlar), 7 minut 30 soniya (ugil bolalar).

10dars. Vertikal va horizontal twsiqlardan xato yugurish (10 Martagacha). Kross 500 m (qizlar) va 800 m (o'g'il bolalar) tarangligi [5].

Yugurish tekhnikasiga o'rgatish boshlashdan avval terminlar bilan tanishib chikish zarur: erda turgan oyoqni itariluvchi, erdan ko'tarilgan oyoqni esa, - silkinuvchi deb hisoblanadi. Yugurganda qullar egilgan bulishi va oyoqlar bilan bir tezlikda harakatlanishi zarur.

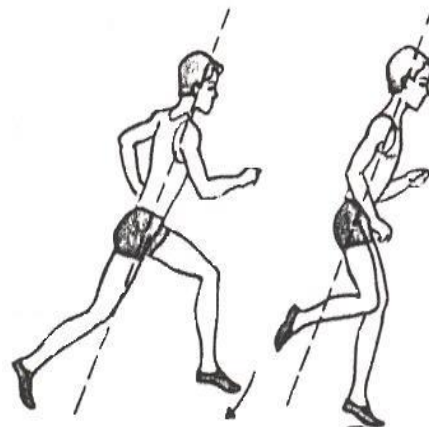
Yugurish asosini orka oyoqlar bilan itarilish deb ataluvchi harakat tashkil etadi (1-rasm), yugurish tezligi mana shu harakatning kuchi va y'nalishiga bo'g'liq bo'ladi. Orqa o'yoklar bilan old oyokni itarish ham mumkin (2-3 rasm) chunki erga notug'ri qo'yilgan oyok yugiruvshining sekinlashtiruvshi kuchlarini qo'zg'atishi mumkin. Oyoklarni erga vertical emas, o'tkir burchak ostida qo'yganida shunday holat kechadi. Yuguruvchi g'o'yo yo'lda qolib ketadi va albatta, tezlik pasayadi.

1-rasm

2-rasm

3-rasm

Shundai holatga y'o'l qo'ymas uchun oyoqlarni orqaga qilib, g'o'yo itarilayotgandek qo'yish kerak (1,2,3 -rasmlar).

Har bir o'quv joyi darsni yoki individual darsni maxsus tashkil qilishni talab qiladi, ammo barcha holatlarda xavfsizlik choralariga rioya qilish kerak. Otish va sakrashda ayniqsa ehtiyot bo'lish kerak. Qarshi otishlarni amalga oshirish, shu jumladan qarshi otishlar bilan snaryadlarni uloqtirish taqiqlanadi. Yerni qo'nish zonasida hech kim bo'lmasligi kerak. Sakrashni mashq qilishdan oldin balandlikka sakrashda uchish va qo'nish joylarini, panjara va stendlarni ko'zdan kechirish kerak. Mustaqil o'qishda talabalar ayniqsa ehtiyot bo'lishlari kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Qozog'iston Respublikasining 2014 yil 3 iyuldagi 228-V-sonli Qonuni.
2. Ongarboeva D.T., Madieva G.B. Jismoniy va funksional asoslari yengil atletika bo'yicha mashg'ulotlar, 2013.-35-b
3. Xolodov J.K., Kuznetsov V.S. Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi va Sport, Moskva, 2009.-P.79.
4. Areshchenko A.I., Alimxanov E.A., Madieva G.B., OngarboevaD.T., Vishnyakova N.P. Martynenko I.I. Jismoniy tarbiya va sportning dolzarb muammolari, 2013.-B.42.
5. Mashkova V.L. Talaba qizlarning jismoniy faolligini mustaqil ravishda oshirish jismoniy tarbiya darslarining Prezident standartlariga muvofiqligini ta'minlash. Qozog'iston Respublikasi testlari // Al-Farobiy nomidagi Qozoq Milliy universiteti professor-o'qituvchilarining XXXVIII ilmiy-metodik konferentsiyasi materiallari - Olmaota, 2008. - B. 115-118.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-15-66-69

УДК 796. 015. 132. (045)

ЖИСМОНИЙ РИВОЖЛАНИШ ВА ЖИСМОНИЙ ТАЙЁРГАРЛИК КЎРСАТКИЧЛАРИНИНГ БОҒЛИҚЛИК ХУСУСИЯТЛАРИ

ТУЛЕНОВА ХОЛИДИН БЕКТУРГАНОВНА

С.Сейфуллин номидаги Қозоғистон Агротехника тадқиқот университети,
Астана, Қазақстан

Аннотация: Мактабгача ёшдаги болалар жисмоний ривожланиши ва жисмоний тайёргарлик кўрсаткичларининг боғлиқлик хусусиятлари боланинг ҳамма нарсадан қўра кўпроқ муайян ҳаракатлар қилиши, ўзининг шахсий хусусиятлари ва сифатларини намоён этишида кўринади. Бунинг учун ўқув ишларига (жисмоний тарбия бўйича машғулотлар) ҳафтада уч маҳал доимий ажратилган вақт мобайнида ўтказилиб борилди ҳамда ҳамма болалар билан сайрлар ўтказилди. Сайрлар давомида турли машқлар, ҳаракатли ўйинлар ва бошқа ҳаракат билан боғлиқ бўлган машқлар ташиқил этилди. Педагогик тажрибанинг йўналиши ва мазмуни қўйидаги услубий ҳолатни аниқлашга қаратилди: -машғулотда ҳаракат кўникмаси ва малакаларини ўзлаштиришига берилган машқлар ўртача 15-30% ни ташиқил қилди. Машғулотларнинг мазмуни, болаларнинг ёшига қараб ҳаракат кўникмаларини ўзлаштириши ва жисмоний сифатларни ўстиришига қаратилган ҳаракатли ўйинлардан ҳамда мусобақа услубларидан фойдаланилди. Материалларни режалаштиришида болаларнинг дастлабки жисмоний тайёргарлиги ҳисобга олинди ва уларга индивидуал ёндашиш ташиқил қилинди. Тажриба боғчасида жисмоний тарбия воситалари, ҳаракатли ва миллий ўйинлар, гимнастика, рақс элементлари, югуриш машқлари дастур талабидаги ҳаракат кўникмаси ва малакаларини эгаллашга қаратилган ҳолда танланди. Шунингдек, болалар жисмоний ривожланиши ва жисмоний тайёргарлик кўрсаткичларининг боғлиқлик хусусиятлари аниқлашга мувофиқ бўлди.

Калим сўзлар: жисмоний ривожланиши, жисмоний тайёргарлик, жисмоний сифатлар, жисмоний тарбия воситалари, ҳаракатли ўйинлар, миллий ўйинлар, ҳаракат кўникмаси, югуриш машқлари, тўлдирма тўпни, қумли ҳалтачани, ўпка тириклик сизими, панжа кучи, морфофункционал ҳолати, корреляцион боғлиқлик.

Мактабгача ёшдаги бола ҳамма нарсадан қўра кўпроқ муайян ҳаракатлар қилишни, ўзининг шахсий хусусиятлари ва сифатларини намоён этишни талаб қилади. Бундай ўйинларда бола ўз тенгдошлари билан ўзаро муносабатда бўлади.

Шу ёшдаги болалар ва қизларнинг жисмоний тайёргарлиги, жинси ва ривожланишига қараб жисмоний тарбия воситаларини аниқлаш мақсадида жисмоний ривожланиш, тайёргарлик ва жисмоний машқларнинг бир-бирига боғлиқлиги аниқланди [1,3].

5-7 ёшли болаларнинг морфофункционал ҳолати, яъни жисмоний кўрсаткичларнинг ўзаро корреляцион боғлиқлигини таҳлил қилиш кўкрак қафаси кенглиги тинч ва нафас олиш ҳолатлари бир-бирлари билан, бўй ва панжа кучи (ўнг, чап) билан катта боғлиқликда эканлиги аниқланди (1-жадвал).

5 ёшли ўғил ва қиз болаларда бундай боғланиш тана узунлиги, вазн, ўпка тириклик сизими ўнг ва чап панжа кучлари билан, кўкрак қафас кенглиги нафас чиқариш ҳолати билан 30 метрга югуриш билан тўлдирма тўпни отиш, қумли ҳалтачани (чап қўл) иргитиш билан мустаҳкам боғлиқликда экан.

1- жадвал

№	Жисмоний тайёргарлик ва жисмоний ривожланиш ТЕСТЛАРИ	Қизлар (ёши)	Ўғиллар (ёши)
---	--	--------------	---------------

		5	6	7	5	6	7
1	Турган жойдан узунликка сакраш-Вазни	0,87			0,71		
2	30 м га югуриш-Вазни	0,74					
3	Мокусимон югуриш 4x10 м-ўнг пан. куч	0,73					
4	Тўлдирма тўпни отиш-Вазни	0,71					
5	Қумли халтачани ирғитиш-ЎТС	0,70			0,60		
6	Тўлдирма тўпни ирғитиш-Бўйи		0,90				
7	Мокусимон югуриш 4x10 м-Бўйи						0,70
8	Гавдани букиш ва ёзиш-КҚК т.х.						0,72
9	Гавдани букиш ва ёзиш-КҚК н.ч. х.						0,70
10	Қумли халтачани ирғитиш (ўнг)-КҚК н.ч.				0,73		
11	Турган жойдан узунликка сакраш-КҚК т.х.	0,82	0,62				
12	Турган жойдан узунликка сакраш-КҚК н.о.х.	0,71	0,63				
13	Турган жойдан узунликка сакраш- КҚК н.ч.	0,82	0,74				
14	Мокусимон югуриш 4x10-КҚК н.о.х.		0,63			0,75	
15	Қумли халтачани ирғитиш (ўнг)-чап пан.куч.					0,73	
16	30 м га югуриш-КҚК н.ч.х.		0,70	0,60	0,63		
17	Гавдани букиш ва ёзиш-КҚК н.ч.х.		0,74				
18	Тўлдирма тўпни отиш-ўнг пан. кучи		0,65			0,64	0,71
19	Қумли халтачани ирғитиш (чап)-чап пан.куч.	0,60			0,62		
20	Мокусимон югуриш 4x10 м-Вазни				0,64		
21	Турган жойдан узун.ка сакраш-чап пан.куч.	0,60					
22	Турган жойдан узунликка сакраш-Бўйи	0,61					
23	Тўлдирма тўпни отиш-КҚК т. х.	0,64					
24	Тўлдирма тўпни отиш-КҚК н.о. х.	0,67					
25	Қумли халтачани ирғитиш (ўнг)-Бўйи	0,68					
26	Қумли халтачани ирғитиш (ўнг) -чап пан.куч.	0,69				0,63	
27	Тўлдирма тўпни отиш-Ўнг панжа кучи					0,64	
28	30 м га югуриш-ўнг панжа кучи						0,63
29	Олдинга энгашиш-Вазни						0,61
30	30 м га югуриш-ўнг панжа кучи			0,61			
31	Мокусимон югуриш 4x10 м-Бўйи	0,61		0,62			
32	Тўлдирма тўпни отиш -Вазни	0,60		0,63			
33	Қумли халтачани ирғитиш (ўнг)-КҚК т. х.			0,64			
34	Қумли халтачани ирғитиш - КҚК н.ч. х.			0,60			
35	Қумли халтачани ирғитиш - КҚК н.о. х.			0,61			
36	Мокусимон югуриш 4x10м. чап пан.кучи	0,63					
37	Олдинга энгашиш-Бўйи	0,62	0,63				

38	Гавдани букиш ва ёзиш-Вазни					0,68	
39	Қумли халтачани иргитиш ўнг - ўнг пан.куч.					0,67	
40	Моқисимон югуриш 4x10 м- КҚК т. ҳ.		0,62				0,64
41	Олдинга энгашиш- ЎТС						0,66
42	Моқисимон югуриш 4x10 м-КҚК н.о.ҳ.		0,61				
43	Гавдани букиш ва ёзиш - Бўйи						0,68
44	30 м га югуриш - КҚК т. ҳ.			0,63			
45	30 м га югуриш- КҚК н.о. ҳ.			0,63			
46	Қумли халтачани иргитиш (ўнг) -Вазни			0,64			

Шунингдек, тезкорлик ва координацион қобилиятлари (30 м га югуриш билан моқисимон югуриш (4x10 м) , гавдани букиш ва ёзиш (1 дақиқа оралиғида) қумли қалтачани иргитиш (ўнг қўл) билан кичик боғланишдалиги маълум бўлди. 6-7 ёшли қиз болаларда эса бу боғланиш нисбатан пастдир.

5-7 ёшли мактабгача тарбия муассасалари болаларининг жисмоний ривожланиш ва жисмоний тайёргарлик кўрсаткичларининг боғлиқлик хусусиятлари

6-7 ёшли ўғил болаларда ўнг ва чап қўл кучи, тана оғирлиги ҳамда кўкрак қафас кенглиги билан катта боғланишда эканлиги аниқланди. Тана оғирлиги ошиши билан кўкрак қафас кенглиги ҳам ошиб боради. Ўнг қўлни кучи ошиб бориши билан чап қўл кучи ҳам ошиб борапти [2].

Жисмоний ривожланиш ва жисмоний тайёргарлик кўрсаткичлариаро ўтказилган корреляцион таҳлилдан маълум бўлдики, 5 ёшли қиз болаларнинг узунликка сакраш ва 30 метрга югуриш, тўлдирма тўпни отиш тана оғирлиги билан кўкрак қафас кенглиги, нафас чиқариш ҳолати, чап панжа кучи ораларида катта боғланиш борлиги аниқланди.

7 ёшли қиз болаларда эса қумли халтачани иргитиш, кўкрак қафас кенглиги нафас чиқариш ҳолати, тана оғирлиги, турган жойдан узунликка сакраш билан кўкрак қафас кенглиги ораларида боғлиқлик аниқланди.

Болаларнинг жисмоний ривожланиши масалаларини аниқлаш учун антропометрик маълумотлар олинди (бўйи, вазни, кўкрак қафаси кенглиги, панжа кучи, ўпканинг тириклик сифими). Улар таҳлил қилиниб, шу нарса аниқландики, жисмоний ривожланиш бўйича тажриба ва назорат боғча болаларининг ҳамма кўрсаткичлари нисбатан бир-бирига яқин яъни фарқи жуда катта эмас.

Тажрибанинг бошида тажриба ва назорат гуруҳлари педагогик тажрибадан сўнг 5-6-7 ёшли ўғил ва қиз болаларда бўй кўрсаткичлари статистик фарқли ўсишга эриша олмадилар.

Тажриба сўнггида эса тажриба боғчанинг ўғил ва қиз болалари оғирлиги ўқув йилининг охирига келиб 5-6-7 ёшли болаларда статистик фарқли ўсишга эга бўлмасада назорат боғча болаларининг ўсиш тезлигидан юқорилиги кузатилди.

Кўкрак қафаси кенглиги кўрсаткичлари бўйича тажриба гуруҳининг ўғил ва қиз болалари натижалари ўқув йилининг бошидагига қараганда статистик фарқли равишда 6 ёшлиларда $t=2,43$; $P<0,05$; қиз болаларда $t=2,26$; $P<0,05$; га, 7 ёшли ўғил болаларда $t=2,05$; $P<0,05$; қиз болаларда $t=2,49$; $P<0,05$ га ўсди. Лекин 5 ёшли ўғил ва қиз болалар статистик фарқли ўсишга эриша олмадилар.

Тажриба боғчасида тарбияланувчилар ўпканининг тириклик сифими ўқув йилининг бошидагига қараганда 6 ёшли қиз болаларда $t=2,28$; $P<0,05$; 7 ёшли ўғил болаларда $t=2,07$, $P<0,05$; қиз болаларда $t=2,26$ га ўсди. Лекин 5 ёшли ўғил ва қиз болалар ҳамда 6 ёшли ўғил болалар кўрсаткичлари статистик фарқли ўсгани йўқ.

Болаларнинг дастлабки жисмоний ривожланиш кўрсаткичлари йилдан - йилга ўсиб бормоқда. Масалан, ўғил болаларнинг бўйи 1 йилда педагогик тажрибадан сўнг фарқи 4,2 см,

вазни 3,0 кг, кўкрак қафаси кенглиги 2 см. панжа кучи ўнг 0,6 кг ва чап 0,4 кг ни, ўпкасининг тириклик сифими 100 мл.л ни ташкил қилди. Лекин 6 ёш билан 7 ёшдаги кўрсаткичларнинг ўсиш тезлиги фарқи қуйидагича: бўйи 4,8 см, оғирлиги 1,4 кг, кўкрак қафаси кенглиги 2,1 см, панжасининг кучи - ўнг 3,1 кг ни ва чап 2,9 кг ни, ўпка тириклик сифими эса 178 мл.л ни кўрсатди. Кўриниб турибдики (6-жадвал), жисмоний ривожланиш кўрсаткичларининг ўсиш тезлиги нисбатан бир-бирига яқин. Фақатгина панжа кучи 6-7 ёшлиларда фарқлидир. 6-7 ёшда ўнг ва чап панжа кучлари 3,1 - 2,9 кг.ни ташкил қилди, яъни статистик фарқли ўсишга эришилди, $t=2,28$, $P<0,05$; $t=2,27$, $P<0,05$; $t=2,26$, $P<0,05$; $t=2,54$, $P<0,05$.

5-7 ёшли болаларнинг жисмоний тайёргарлигини такомиллаштириш бўйича қуйидаги услубий кўрсатмаларни тавсия этиб қоламиз.

5-7 ёшли болаларнинг жисмоний ривожланиши ва тайёргарлигини такомиллаштириш мақсадида жисмоний тарбия тизими, яъни шакллари, машғулот турлари аниқланди:

1.Ўқув ишларига (жисмоний тарбия бўйича машғулотлар) ҳафтада уч маҳал доимий ажратилган вақт мобайнида (5 ёшлиларда 20-25 дақиқа, 6 ёшлиларда 25-30 дақиқа, 7 ёшлиларда 30-35 дақиқа) ўтказилиб борилди ҳамда ҳамма болалар билан сайрлар ўтказилди. Сайрлар давомида турли машқлар, ҳаракатли ўйинлар ва бошқа ҳаракат билан боғлиқ бўлган машқлар ўтилди [5].

2.Кун тартибида жисмоний соғломлаштириш ишлари:

а)ҳар куни 5 ёшлилар 6-8 дақиқа, 6 ёшлилар 8-10 дақиқа, 7 ёшлилар билан 10-12 дақиқа давомийлигида эрталабки бадан тарбия ўтказилди;

б)ҳар куни икки марта эрталабки ва кечки сайр давомида

ҳаракатли ўйинлар ташкил қилиб борилди ҳамда 5 ёшли болаларда 20-25 дақиқа, 6 ёшлиларда 25-30 даққа, 7 ёшлиларда 30-40 дақиқа давомида очик ҳавода жисмоний машқлар билан шуғулланилди (жисмоний тарбия машғулоти жадвал орқали бор кунларида бу жисмоний машқларнинг бажарилиши икки баравар қисқартирилади);

в)ҳар куни мунтазам иш турлари ва мазмунига биноан 1 -3 дақиқа давомида қувноқ дақиқалар ўтказилди.

3. Ойда 1-2 марта фаол дам олиш;

4.Болалар ҳаракат фаолияти, мустақиллигининг давомийлиги болаларнинг талабига, қизиқишига, уларнинг тавсифига боғлиқ олда ва назорат остида ташкил қилинди (турли жисмоний машқлар, эрталабки бадан тарбия).

5.Оммавий спорт ишлари;

6. Тиббий - педагогик назорат йилида икки марта ўтказилди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Зациорский В.М. Основы спортивной метрологии. М., ФиС, 1979.-С. 17-31.
2. Матвеев Л.П. Жисмоний тарбия услубияти ва назарияси. Т.: Ўқитувчи, 1975, Б. 408
3. Спиридонова Л.Б. Физическая культура в дошкольных учреждениях / Л.Б. Спиридонова. Омск: СибГУФК, 2009. - 36 с.
4. Теория и методика физического воспитания и развития ребенка / под общ. ред. С.А. Козловой. М.: Владос, 2008. - 271 с.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-15-70-78
УДК 130.2

ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫСЫ МІРЖАҚЫП ДУЛАТОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ

АЗИ ЕСЕНТҮГЕЛ АМАНКЕЛДІҰЛЫ

Философия докторы (PhD), М.Бөкенбаев атындағы Ақтөбе заң институты,
Ақтөбе, Қазақстан

СӘРСЕМБИН ҮМБЕТХАН ҚУАНДЫҚҰЛЫ

Кафедра меңгерушісі, ф.ғ.к., Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан

САДУАҚАС НҰРБОЛ АБДУЛЛАУЛЫ

1 ф.ғ.к, доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан

Өткен ғасыр қазақ қоғамы үшін небір тума талант иелерін тарих сахынасына шығарған уақыттың бірі болғаны белгілі. Осындай талант иелерінің қатарында алаш зиялылары жаңа уақыт жағдайында елдің тарихымен бірге, мәдениеті мен философиясының қалыптасуына тікелей әсер етті. Тарихи тәжірибелерді игеруде әлемдік мәдениетте орын алған жаңа идеяларды да сол кездегі қазақ зиялылары зерттей бастаған. Соның нәтижесінде қазақ қоғамының ішкі құрылымын, халықтың өзіндік санасын күшейтуде жаңа туындыларды жарыққа шығарғанын ескеру қажет. Ұлттық идея бағытында қоғамына қызмет ететін газет, журналдарды жазу, әдебиет түрінде адам мен қоғамның болашағына қатысты кітаптарды шығару алаш зиялыларының философиясына тән құбылыстың бірі болып табылады. Автордың пайымдауында қоғам, мемлекет ісін жетілдіруде міндетті түрде алаш зиялыларының мұраларындағы идеялар жан-жақты зерттелуі керек.

Түйін сөздер: Ұлт, мемлекет, тұлға, даналық, ұлттық идея, мәдениет, ұлттық мүдде

НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕЯ В ТВОРЧЕСТВЕ КАЗАХСКОГО ИНТЕЛЛЕКТУАЛА МИРЖАКИПА ДУЛАТОВА

Аннотация. Известно, что прошлый век был одним из периодов, когда из казахского общества выделялись прирожденные таланты. Среди таких талантливых людей именно интеллигенция Алаш оказала непосредственное влияние на формирование истории, культуры и философии страны в новое время. Казахская интеллигенция того времени начала изучать новые идеи, имевшие место в мировой культуре, познавая исторический опыт. В результате необходимо учитывать, что новые творения выявлялись в укреплении внутренней структуры казахского общества и самосознания народа. Одним из явлений, характерных для философии интеллигенции Алаш являются издание газет и журналов, служащих обществу в направлении национальной идеи и донесение идей связанных с будущим человека и общества в форме литературы. По мнению автора, для улучшения общества и государства необходимо тщательно изучить идеи наследия интеллигенции Алаш.

Ключевые слова: Нация, государство, личность, мудрость, национальная идея, культура, национальный интерес.

NATIONAL IDEA IN THE WORK OF THE KAZAKH INTELLECTUAL MIRZHAKYP DULATOV

Abstract. *It is known that the last century was one of the periods when Kazakh society brought some local talents to the historical stage. Among such talented people, it was the intelligentsia of Alash that had a direct impact on the formation of the history, culture and philosophy of the country in modern times. The Kazakh intelligentsia of that time began to study new ideas that took place in world culture, learning from historical experience. As a result, it is necessary to take into account that new creations were revealed in strengthening the internal structure of the Kazakh society and the self-consciousness of the people. The publication of newspapers and magazines that were serving society in the direction of conveying national idea and the publication of books related to the future of human and society in the form of literature are one of the phenomena characteristics of the philosophy of the intelligentsia of Alash. According to the author, in order to improve the affairs of society and the state, it is necessary to carefully study the ideas of the heritage of the intelligentsia of Alash.*

Key words: *Nation, country, personality, wisdom, national idea, culture, national interest*

Кіріспе

Сол кездегі заманның, уақыттың қиындығына, патша үкіметінің, одан кейінгі кеңес билігінің жүргізіп отырған саясатына қарамастан қазақ зиялылары ел болашағына қызмет ету ісінде өздерінің таңдаған бағытынан таймағаны белгілі. Сырттан қазақ қоғамына қасақана жүргізіліп отырған саясаттың салдарынан әлсіреп бара жатқан халықтың рухын, көміліп бара жатқан сананы, жойылып бара жатқан жақсы қасиеттерін қайта калпына келтіруге ұмтылған. Сонымен қатар ұлттық құндылықтарды қоғамға кеңінен насихаттап ұрпақтың болашаққа деген өзіндік санасын дұрыс қалыптастыруда, алаш зиялыларының үлкен тәжірибе мен тағылымды қалдырып кетуді (кейінгі буынға) мақсат еткендігі біздің қолымызға түсіп отырған еңбектерінен анық байқалады. Алаш зиялылары өмір сүрген уақыт ұлт ісіне қызмет етуде, әрбір ұлт зиялысынан патша үкіметінің, большевиктердің құйтырқы саясатынан жеңілмейтін дейінгедей талап еткен уақыт. Бұны түсінген адам тарихындағы тәжірибемен қатар, өз жұртын алға жетелеген басқа елдердің философтарының шығармаларын да оқыған. Аз уақыттың ішінде халықтың еркі мен рухы бой түзейтін идеяларды ұсынудың өзі оңай іс емес екендігі анық. Осыған орай Мұхтар Әуезов 1923 жылы «Шолпан» журналында Ахмет Байтұрсынұлы жөнінде жазған мақаласында, осы ұлт ұстазының, басқа да қазақ зиялыларының тарихтағы рөліне қатысты былай деген: «Қазақ жұртының өткен күндеріне көз салғанда, оқыған азаматтарының артынан ерген күндері азда болса мағыналырақ, тәуір күндерінің бірі деп саналады. Сол оқыған азаматтың тұңғышы, алғашқы шыққан көсемі болған Ақаң арналған тұңғыш той ой ойлаған қазақ баласының жүрегіне жылы тиетін қуанышты істің бірі. Әркімнің қалғыған сезімін оятып өткен күндерін есіне түсіретін көп істің ішіндегі ірісі...»[1, 2 б.].

Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынұлы, Шәкәрім Құдайбердиев, Жүсіпбек Аймауытов, Міржақып Дулатов бастаған қазақ зиялыларының ел мәдениетінде алатын салмақты орнын, тағылымын, соның ішінде идеяларын тарих алдында атқарған істері тұрғысынан зерделейтін болсақ, аз уақыт ішінде, түрлі қиындықтарға қарамастан ұтымды істерді атқара алған нағыз тұлғалардың бейнесі елестейді. Олар ұлттың болашағына қызмет етуде үлкен кедергілерге төтеп бере алатын, жат саясаттың құрған жолынан халықты барынша алып шығатын төте жолды таба да, қалыптастыра да алған еді. Сол кездегі қазақ қоғамына не нәрсе қажет? Қоғамға қажет істерді тез арада қалай тындыру керек болса осының барлығын қазақ зиялыларының ақылға салып, барынша реттеп отырған. Әсіресе ұлттық мүддені қорғауда жер, тіл, дін, білім беру мен өнерді дамыту мәселесі қалай шешемін табуы тиіс? Осының барлығына сауатты әрі табынды түрде жауап берген. Алаш зиялыларының ұлт игіліктерін қорғау үшін отандық ғылымды дамытудағы еңбектерінің өзі бір төбе, арнайы зерттеуді қажет етеді.

Міржақып Дулатов жазғандай, «Қазіргі Европа соғысында жер жүзіндегі патшалықтар бірін бірі арбап, жауын жеңуге тобын көбейтіп, күшін арттыру үшін қалай саясат жүргізсе, біздің қазақ халқы да қалыспай бірін-бірі мұқатуға жүргізіп тұрған «саясаты», Құдайға шүкір,

олардікінен бірде кем емес. Европа соғысы да, қазақ таласы да – бақ күндестік. Бірақ қазақтың қуғаны бақ па, сор ма? Жалпы қазаққа осы жұмбақты шешу керек...»[2, 208 б.].

Алаш зиялыларының көздегені ең әуелі елдің рухын көтеру болды. Елдің рухы қоғамның саяси мәдениеті арқылы жетіледі. Саяси мәдениеттің негізінде тарихи сана, тарихи жады және жалпы қоғамдық деңгейде саясатты білу бар. Рух дегеніміздің өзі де осы сана, өзіндік сананың тереңдігі, ақыл-парасат пен білімінің тұтастай ел, халықтың бойында өмір сүруі болып табылады. Халықтың бойында өмір сүрген жақсы қасиеттер ұрпақтың танымына әсер етеді. Ал рух, мінез, халықтың психологиясы, көңіл-күйі дұрыс болғанда көтеріледі. Қоғам ішіндегі ұлттық бірегейлік, азаматтық сана мен көзқарастың түзулігінен күш алып отырғанда ғана рух биіктейді. Осы себептен алаш зиялылары патша саясатының шырмауынан елдің өзіндік санасын босатып алуға аянбай еңбек еткен. Ол үшін қоғамға терең ой тастайтын шығармалар жазылуы керек еді. Бұны сол кездегі қазақ зиялылары толығымен жүзеге асырған.

Патша билігінің қазақ қоғамын, соның ішінде халықты өзінің жүргізіп отырған саясатының шеңберінде ұстап отырғысы келгені белгілі. Сол кездегі сырттан жүргізіліп отырған саясат шеңберіндегі реформалар да осыған бағытталды. Бұлай тұра берсек ел көп нәрседен ұтыла береді. Ұтыла берсе барынан айырылып қалуы мүмкін. Дін әлсірейді, жер тарылады, тіл жойылады, Сол себептен қазақтың кез келген адамы, ел алдында жүрген кісісіне дейін ішкі есепке түгел болуы тиіс. Әріден ойлауы керек, әріден көре алатын болуы тиіс. Сократтың сөзімен айтсақ кісілік талғамды жоғалтып алмау керек. Сол кездегі ұлт зиялыларының барлығы осындай көзқараста болған. Байдың міндеті басына қонған дәулетті оңды, солды шашып, төгіп кету емес. Барынша үйлестіріп отыру, халықтың, елдің игілігіне дұрыс жаратып отыру қажет. Халықты айналасына біріктіріп отыруы да керек. Бұндай ойлау қоғамда қалыптасып, іске асып отыру үшін елдік түсінік, зиялылар тағылымы жетекшілік еткен әлеуметтік таным қажет. Әлеуметтік танымның ақиқаттылығы да, құндылығы да осында. Келтіріп отырған Міржақып Дулатовтың қоғамға қарата айтқан сөздерінің астарынан осы шындықты түсінеміз. Қиын қыстау кезеңде ұлттық идеяны қайта қалпына келтіру ісінде елдік сананы күшейтіп отырған осы қазақ зиялылары жазған шығармалар екендігін ескеру қажет. Соның бірі әрі бірегейі Міржақып Дулатовтың «Оян, қазақ!» шығармасы. Бұл ұлттық идеяны негіздейтін ұлттық мүдде бағытында жазылған өлеңдерден құралған шығарма болатын.

Әдіснама

Мақаланы жазу барысында тақырыптың ерекшелігі мен қарастырылып отырған мәселенің өзектілігіне орай, түрлі философиялық әдістер қолданылды. Соның ішінде алаш зиялыларының өзідері жиі қолданып отырған салыстырмалы талдау, тарихи негізде шолу, негіздеу, жекеден жалпыға қарай көшу әдістері негізге алынды. Сонымен қатар тарихи тұлға феноменін, тарихи мұралардағы ұғымдарды зерттеуде пайдаланылатын герменевтика, феноменология әдістері де қолданылды.

Негізгі бөлім

Ұлттық мүддені қорғауда, елдің тәуелсіздігін қайта қалпына келтіруде қоғамнан талап етілетін нәрсе бұл ақыл, парасатты әрекет. Ұлттық сананың өзі ұлттық зерденің өнімі болып табылады. Бұған қарап қоғамның өзіндік санасының да негіздерін бір-бірінен ажыратып көрумізге болады. Өзіндік сана, оның үлкен өнімі ұлттық сана да ұлттық идея, ұрпақтың парасатты әрекеті арқылы көрінеді, мәдениеттің феноменіне айналып отыратындығы анық. Грек философы Аристотель жазғандай адамзатқа ортақ ізгіліктің негізінде тұрған қайырымдылықтың өзі жанның тілеуінен шығады. Егер қоғамда интеллектуалдар болмаса, оның қалыптасуы үлгі етілмесе қоғамдық сана түрлері түгіл, өзіндік сананың өзі қалыптаспайды [3, 64 б.].

Ізгілік, мейірім, қанағат, әдеп пен төзім ұлтқа қызмет ету ісінде тұлғалар феноменін тарихта қалдырып отырған. Бірақ, өкінішке орай тарихында не заманында болсын көзі ашық, көкірегі ояу адамдар қоғамына қызмет етіп жатса да оны жұрт кеш біліп, айтқандарын кеш түсініп жатады. Бұған саясат кедергі болуы мүмкін немесе қоғам бір уақытта тегістей

зиялылар идеясын түсіне бермеуі мүмкін. Осы себептен интеллектуал адамдар өздерінің істерімен қатар, идеяларын да тарихта қалдырып отырған. Грек философтары мемлекет, қоғамды өркениетке жетелейтін құндылықтар туралы жазса, бұл дәстүр кейінгі уақыттарда да жалғасып отырды. Барлық ойшыл адамдардың көтергені танымға, ақылға қатысты дүниелер болған.

Қазақ ойшылдары да ақылға қатысты қара сөздерін тарихта аз қалдырмаған. Жырауларды, билерді айтпағанда ханнан да, батырдан да, байлардан да мағыналы сөз қалған. Бұның барлығын зерделей келе, тарихтағы қазақ қоғамының рухани өмірінде халықты біріктіретін идея, халықты елдікке бағыттауын ойдың жатқандығын көресің. Ой, көзқарас және идея бір уақытпен шектелмейді. Қолдан қолға беріліп отыратын ту сияқты ұрпақтан ұрпаққа табысталаып, оның бойындағы білім, уақыттың жаңа талаптары негізінде күшейтіліп отырады. «Оян, Қазақ!» идеясының мәдениетіміздегі тұлғасынан осы шындықты көре аламыз. Кебір адамдар ойлауы мүмкін, «философия тек қана отырықшы тұрмыстағы елдерде қана бар, ол том, том кітап түрінде жазылуы керек» - деп. Көшпелі тұрмыста өмір сүрген, үлкен территорияны сақтау үшін барлық тәжірибені соған қарата бағыттаған елдерде философия, тарих, тіл, дін, әсіресе діл мен мәдениетті жетілдіруге қатысты идея, даналар тағылымы ұлттың рухани дүниелерінде сақталған. Аристотель айтқандай, философия мен поэзияның егіз бала сияқты бейнесін осы жерден байқауға болады. Қазақ ойшылдарының поэзия арқылы философия, тарихқа қатысты білімді қоғамға насихаттауының екі себебі бар. Біріншісі халықтың болмысын терең, әрі тұтас күйінде сақтауға ықпал ету үшін. Екіншіден халықтың тарихи жадысын, сол арқылы өзіндік санасын күшейту мақсатында. Поэзия, қара сөз түрінде болсын оның бойындағы қажет нәрселерді игеру үшін де ақыл-парасат керек. Осыған орай Әл-Фараби, «Біз философияның арқасында бақытқа жетеміз, ал оны біз жақсы ақыл-парасат арқылы меңгереміз» - деп жазады [4, 232 б.].

Алаш зиялылары ұлттық мүддеге қызмет етуде алдыменен оның негізгі тұғырына айналған құндылықтарды зерделеп отырған. Қоғам үшін негізгі капитал адамның өзі. Бірінші кезекте адамның, халықтың бірлігі күшті болуы керек. Бірлік халықтың саны мен білімі қатар өссе қалыптасады. Бірлік санадан шығады. Адамы күшті болса қалған құндылықтарды (жер, тіл, дін, өнер және т.б.) сақтай алады. Осы себептен сол кездегі қазақ зиялылары қоғамның саяси мәдениетін жетілдіруге көп көңіл бөлген. Ол кезде саяси мәдениет әрине әрбір жеке адамның кісілік талғамға берік болуы болып есептелген. Міржақып Дулатұлының «Оян, Қазақ!» кітабындағы өлеңдерді оқысаң әлсіреп бара жатқан қоғамның өзіндік санасы елестейді. Бұны қоғамына жеткізуде олардың құр сөзбен емес, іспен жол көрсетіп, үлгі бола білгендігін көресің:

Ем таба алмай дертіңе мен ертеден,
Сол бір қайғы өзегімді өртеген.
Тырп етпейсің бас көтеріп көрпеден,
Еңсең неге түсті мұнша, елім-ай?

Өткен ағым келер алдың бір мұнар,
Қызылшылсың қызарғанға тым құмар.
Сақтан деген сөзді жан жоқ шын ұғар,
Жемге шапқан, қармақ құрса, елім-ай!

Қандай едің, қара кейін қайырылып,
Қандай едің, тұрсың одан айрылып.
Мүгедек боп қос қанатың майрылып,

Өксіп жылап өгей ұлша елім-ай! [5, 9 б.]. Патшаның, одан кейінгі кеңес билігінің қазақ қоғамына жүргізіп отырған саясатының астарында не жатқаны о бастан ақ белгілі болған еді. Әуелі ұлттың еркін жою көзделді. Ақыл, білім, ерік, еркіндік бұлар бір-бірімен тығыз байланысты дүниелер. Еркінен қол үзген халықты өзгерту, қоғамын басқару оңай. Егер

халықтың еркі өзінде қалса, еркіндігі қанша шектелгенімен саясатқа толықтай көндіру қиын, мүмкін емес. Қоғамның шынайы түрде қалыптасқан өзіндік санасы қайта қалпына келе береді.

Ұлттың еркін жою саясаты түрлі бағытта жүргізіліп отырды. Дін мен ділді қатар әлсіретумен бірге халықты жалған нәрселерге қызықтырып, көндіру әрекеттері де орын алған. Түкке тұрмайтын нәрселерді сылтау етіп «марапат», «сияпат», «сыйлық жасау» сынды құйтырқы әдістер халықтың ұлттық еркін әлсірете бастағаны белгілі. Бұған еретін рухы, ерік-жігері әлсіз адамдар. Алаш зиялысы «Елім-ай» өлеңінде бұны ұрпаққа ескертеді. Әлсіз, әлсіздіктен құбыла кететін адамдарға ие бол, бір-біріңе ие бол деген мағынада халыққа арнаған. Бұндай мәселелер барлық кезде де болған, тәуелсіздігінен қол үзген елдерде көптеп орын алып отырған. Бұны халықтың өмір сүруіне, болашаққа қатысы бар мәселе деп айтсақ қателеспейміз. Өткен ғасырда батыс ғалымдары да осы ерік пен еркіндік мәселесін философиялық деңгейде тегіннен тегін көтермесе керек. Сол заманның өзінде еркіндік, ерік мәселелері философия шеңберінде талқыланса, бұл мәселе бүгін түбегейлі жойылды деп айту қиын. Қазір де өзекті, адамзат қоғамының алдында қазіргі күні де тұр. Қазіргі адамзат қоғамында, әсіресе біз сияқты тәуелсіздігін алып аяғынан жаңа тұрып келе жатқан ел, қоғам үшін ерік, осы ерікпен байланысты кісілікке қатысты нәрселер тегістей зерделеніп, дұрыс шешімін таба алмаса қоғамдық сананы үлкен дағдарысқа әкеліп тіреуі мүмкін.

Экзистенциалист философтар жиі қозғайтын өмірдің өзі таңдаудан тұрады. Осы таңдаудың арғы жағында еркіндік, ақылға бағынған ерік болуы шарт. Ал бұны Міржақып Дулатұлы шығармаларында былайша түйіндейді.

Жас орнына көзімізден қан кетіп,
Қолымыздан ата мирас заң кетіп.
Хүкім шариғаттың емес қолда,
Ғаділдікпен халық билеген хан кетіп.

Аяқ асты болып қазақ қалды ғой,
Құр әншейін рухы қалып жан кетіп.
Шаһбаздар басшы болып миләтке,
Аяғына қан түстіғой мән кетіп.

Кім жазалы өзімізден көрмесең,
Төбемізге шығардыққой дәндетіп.
Сүлік болып қазақ қанын шаққан соң,

Ауызына салмай қайтсін аңдатып! [5, 27 б.]. Бәрімізге белгілі ұлттың идеясы қоғамға халықтың санасын, соның ішінде тарихи сананы ояту үшін ұсынылады. Ұлттық идеяның бастауы, рухани тамыры тарих. Тарихтағы ұлттың өмір сүру идеясы. Мәселен «Қазақ», «Алаш» идеясы қазақтың ұлт, дербес ел ретіндегі өмір сүру идеясы атанса, алаш зиялыларының ұлттық мүдде тұрғысында ұсынған идеялары да осы ұлттың негізгі идеясының негізінде қалыптасқан. Алаш зиялыларының көздегені де осы, яғни бірінші кезекте халықтың өзін патша саясатының шырмауынан босатып, еркін күшейту болған. Сонымен қатар әлемдік мәдениеттегі жаңа дүниелерді де насихаттаған. Ел ұлттық мүддесіне ие болып, білімнің жаңа түріне қол жеткізуі керек. Сонымен бірге тарихта ел, ұлт ретінде өзін-өзі сақтап қалу үшін қоғамдағы әр адамның ерік-жігері күшті болуы керек деген ой жатыр алаш зиялыларының идеяларында.

Патша заманындағы қазақ қоғамында хандардың тұсындағы дәстүр жоғалып, кісілік әлсіреді. Қара басын ойлайтындар шыға бастады, патша билігі оларды қолдады. Халықтың барлығы қиын жағдайға түсті. Шындық пен жалған ажыратылмай, патша билігі не айтса сол орындалды. Ұлттық мүдде, елдің талабы көп нәрседен шет қалып отырды. Оның үстіне патша билігінің де жағдайы мәз емес күйге түсе бастады. Большевиктер шықты, олармен де күрес басталды. Өткен ғасыр басында қазақ даласы түрлі құйтырқы саясаттың алаңына айналды. Осындай аумалы төкпелі қиын кездерде қазақ барын қалай қорғап қалмақ? Бүгін барды сақтап

қалмаса, ұрпақ ертең жоғын түгелдейтін күйге де жете алмай қалады. Бұны қазақтың кез келген адамы білуі тиіс. Міржақып Дулатұлының халыққа, келер ұрпаққа арнап жазған өлеңдер жинағын «Оян, қазақ!» деп атауы да сол. Бұл шығарма негізінен рухани сергектікті, келешекке жан-жақты, әрі байыппен қарап ақылмен әрекет етуді насихаттаған.

Алаш зиялыларының рухани мұраларының ерекшелігі, бұнда экзистенциалдық мәселелер жеке адамның емес ұлттың мүддесі тұрғысында қозғалған. Ұлттың тарихындағы, сол уақыттағы барлық проблемалар кеңінен саралана отырып, өмір сүруге қатысты мәселелер жалпыға ортақ деңгейде көрсетілген. Ұлт мықты болуы үшін оның адамы күшті болуы керек. күштілік мінезден, білімнен шығуы, көрініп отыруы тиіс. Бірақ ұлттың тағдырына тірелген мәселені ел, халық болып ұғынбаса жеке адамның күшті болып ұлт қамын толыққанды іске асыруы екі талай. Қазақ философиясында әуелден ақ белгілі болған нәрсенің бірі бұл жеке адамды күшті қылатын қоғам деген түсінік болса керек.

Ұлт пен жеке адамның, тұлғаның арасындағы байланыс қандай және қалай болуы тиіс. Мәселен алаш зиялылары ұлтты өздерінен жоғары қойған. Ұлтқа қызмет ету ісін парыз деп қабылдаған. Қоғамға бос жүрмей, жастарға бос жатпай, алдамшы, өзгермелі және өткінші нәрселерге сеніп қалмай зиялылары, тарихтағы тұлғалары көрсеткен нәрселерді ескеріп мықты болу керектігін үйретеді. Міржақып Дулатұлының шығармаларында дұрыс таңдау ұлттық мүддеге қызмет ету деп түсіндірілген:

Мен біткен ойпаң жерге аласа ағаш,
Емеспін жемісі көп тамаша ағаш.
Қалғанша жарты жаңқам мен сенікі –

Пайдалан шаруаңа жараса алаш! [5, 23 б.]. Тұлға ұлт, әсіресе оның болашағы үшін мүмкіндік. Барлық игіліктер осындай талант иелерінің қабілеті, рухы, білімі мен еркі-жігері арқылы өрісін кеңейтіп отырады. Мүмкіндіксіз шындықты тану, оның білімін игеру мүмкін емес. Тұлғаның білімімен қоса идеялары шындықты көрсетіп отырады. Шындық дегеніміз болашағына ізгілік әкелетін нәрселерді күні бұрын біліп отыру, соған қол жеткізу. Тұлғалар сол үшін қалыптасады, оларды ұлттың жағдайы қоғамның алдына шығарып отырған. Бұның мәнін түсінбеген, тарихындағы, өз заманындағы болсын зиялыларының соңына ермеген жұрт ұтылады.

Тұлға мен халық бүтін мен бөлік іспеттес. Екеуі де бір-бірімен байланысты. Зиялыларды қоғамнан жеке дара бөліп шығаратынәлеуметтік жағдай болса, бұның арғы жағында жаңа айтып отырған күрделі проблемалар тұрады. Неміс философы Гегель жазғандай, тұлға мен халықортақ қасиеттері арқылы байланысты, бір-бірімен тең[6. 155 б.]. Ұлтқа қызмет ету ісі оңай нәрсе емес, зиялылар бәріне жауапты болғандықтан алдыменен халықтың, елдің сеніміне ие болуы керек. Елдің сенімінен шығу бұл қоғамның ойынан шығу деген сөз. Халық өзінің ойынан шыққан адамына қана ереді. Ойдан шықпаса, сөзі мен ісі бір-біріне сәйкес келмесе жұрт оған ермейді. Ермек түгіл сөзін де тыңдамайды. Тарихтағы тұлғаларымыздың бір ерекшелігі хан, батырда, зиялы адамдардың барлығы қиындыққа қарамастан елдің алдында өздері жүрген. Жаумен күесуде тәуекелге өздерінің басын тіккен. Осы себептен халық Абылай, Кенесары сынды хандарын ардақтайды.

Алаш зиялыларының арасында ақылдан, кемел мінезден шығып, сол арқылы көрініп отырған рухани жақындық бар. Ең үлкен нәтиже деп олардың сауаттылығын айтар едік. Олар шығарған газет, жазған мақалалар, ғылыми еңбектері, оқу құралдарының өзі ұлт үшін үлкен пайда.

Ахмет Байтұрсынов жазғандай:
Рахатсыз өтсе де өмір-жасым,
Бұл жөнімнен құдайым айырмасын.
Ұзақ жолға ниет қып біз шыққан соң,
Жарым жолдан қайтпасын қарындасым!

Су да болар ол жолда, тау да болар,

Жаудың оғы – жайған тор, ау да болар.

Мынау пайда мынауы зиян демек,

Ол ерліктің ісі емес, сауда болар?! [7, 19 б.]. Алаш зиялыларында осындай терең түсінік болған. Бұндай деңгей оларға тарихтағы қазақ тұлғаларының дәстүрімен, діни адамдардың берген білімі арқылы келсе керек.

Ұлт зиялылары ұлттың тағыдырына, мүддесіне жауапты адамдар болғандықтан, бұндай адамдарды ел тәуелсіздігінен айырылған уақытта халықтың өзі шығармаса сыртан келіп ешкім көмектеспес еді. Ұлт болашағы үшін халықтың рухтағы күрестің мәдениетіміздегі үлкен құбылысты негіздейтін үлкен бір өнімін, осы алаш зиялыларымен байланыстырумызға болады. Өздеріне тарихтан жүктеліп отырған міндетті терең түсінетін, соған барлық жан-тәнімен жауап бере алған, қоғамына адал адамдарды зиялы деп айтамыз. Зиялы адамның интеллигент адамнан өзгешелігі осында. Интеллигенция білімді, ақылды, ой еңбегімен шұғылданатын адам болуы мүмкін. Ал зиялылар өмір, уақыт, қоғам талап етіп жатса, ел шетіне жау келіп тұрса атқа мініп онымен соғысуға да даяр болған. Осы себептен Мұстафа Шоқай ұлт зиялысына қатысты бөлек анықтама береді. Оның айтуынша, халықты ұлт деңгейіне көтеру, яғни оны жат үстемдіктің тепкісінен құтқарып...елді тәуелсіз бір жеке тұлғаға айналдыру сынды негізгі мақсатқа жету үшін, ұлттық зиялы қауым мен ол өзі тән болып отырған халық бұқарасы арасында бір ортақ сана болуға тиіс. Міне, осы сананы айқындау, яғни халық тілегін дұрыс және анық бір формаға келтіру, аталған мақсатқа жету үшін іс пен әрекет бағдарламасын жасау зиялылардың міндеті [8, 176 б.].

Алаш зиялылары заманның озық дүниелерін жетік білген адамдар болды. Олар ұсынған идеялардың сол кездегі патша саясаткерлерінен артық болмаса кем түспегенін көруге болады. Өркениетті елдердің ғылымында қандай жаңалықтар орын алып жатыр? Ғылым елдің тұрмысын қалай өзгертеді? Әлем ғылым мен техниканың көмегімен нені игере алады? Біз нені ескеруіміз керек? «Оян, қазақ!» шығармасында негізінен осы мәселелер сөз болған. Олар өздері ел, кейінгі уақыт алдында атқарып отырған істердің рақатын көре алмайтынын білді. Егерде бұндай істер сол кезде істелмесе кейінгі буынға ештеме қалмас еді. Бүгін біз бұны түсіне алып жүрмізбе? Алаш зиялыларына уақыттың жүктеген нәрсесі санадан бастап қоғамның бар саласына қажет тәжірибені жасау болған, олар бұны жасап кетті. Мағжан Жұмабаев алаш зиялыларының, соның ішінде Міржақып Дулатұлының рухы биік ерік-жігерін былай сомдаған:

Дамыл көрмей ерте-кеш,
Жұрттың қамын көп жедің.
Байладың белді салып күш,
Тыныштық жүзін көрмедің.

Жағаластың жауменен,
«Бермеймін жұртым, жаным» - деп.
Алыспақ болдың тауменен,
«Жұрт үшін төгем қаным» - деп.

«Оян! – дедің жұртыңа –
Бас көтеріп, тірлік қыл!»
Ақыл айттың ұлтыңа
«Таста, талас, тірлік қыл!»[9, 60 б.].

Міржақып Дулатұлының рухани мұраларындағы ұлттық идея қоғамнан бәсекеге қабілетті болуды талап етеді. Бәсекеге қабілеттілік дегеніміз бұл әр адамның мемлекет азаматы ретінде кісілік талғамға берік, өз ісіне жауапты әрі адал болуы. Барлық жақсы нәрсе осы кісілік талғам арқылы келеді. Осы кісіліктің негізінде жеке адамды тарихымен, төл болмысымен, болашақпен біріктіріп отыратын қасиеттер, танымдық қабілет тағы бар. Алаш зиялыларының рухани мұраларындағы идеяларға қарап кемел адамдары көп өркениетті

қоғамды қалыптастыру үшін аянбай, көп ізденгендігін байқасың. Патша билігі, одан кейін большевиктер жүргізген саясаттың уақытша екенін, түбі шындық, әділдік, тарихтан келе жатқан туралықтың жеңетінін бұлар жақсы білді. Сол кезде ұрпақ өзінің жоғалтып алғанын түгендеуге дайын болуы керек деген ой, шындық жатыр алаш зиялыларының мұраларында.

Болашаққа ақыл, сын көзімен қарау дәстүрі қазақ мәдениетінде де интеллектуалдар философиясының басты белгілерінің біріне айналған. Өкінішке орай бұдан біз отаршылдық заманда қол үзе бастадық. Ал сол кездің өзінде батыс ғылымы қоғамның болашағын жаңа уақыттың жағдайында орын алып отырған мәселенің негізінде зерделеуде, өзге мәдениеттердің де бойындағы тәжірибені игере бастаған. Бұған қарап қоғамдағы тұтастық, азаматтық бірегейлікті сананың құрылымы тұрғысында зеттеу идеясының соңғы ғасырдағы батыс әлемі үшін, қоғамды рухани тығырықтан шығарудың жолы болғандығын байқаймыз.

Атамекен жағдайына байланысты әлемдік кеңістікте жаңа уақыттың өркениетіне бейімделу ұзақ уақытты қажет етеді. Барлық кезде де негізгі мәселе елдің болмысын, атамекен жердің тұтастығын сақтап қалу болған. Ол үшін халықтың тұрмысы, барлық құндылықтар жаңа уақыттың талабының негізінде алдыменен атамекен (табиғаттың) жағдайына бағынуы тиіс. Бұндай уақыт жағдайында ұлтты сақтап қалатын ұлттық сана, біріктіретін ұлттық идея. Ұлттық сананың қалыптасуы тарихи санаға, халықтың тарихи жадысына, өзіндік санаға, ұлттық идеяға байланысты. Сырттан қасақана жүргізіліп отыратын саясаттың ықпалына түсіп кете бермейтін, халықтың өзіндік санасымен ұлттық бірегейліктің нығаюына ықпал етіп отыратын тарихи сананың өрісі қашанда қоғамның рухани деңгейіне тәуелді келетінін көрсетеді.

Қорытынды

Міржақып Дулатұлының шығармаларын, әсіресе оның ел болашағына ұсынылған идеяларын, ұлттық мүдде жолында атқарған істерін, түрлі бағыттағы қызметтерін бір мақала көлемінде толығымен зерттеп, қамтып шығу мүмкін емес. Адамды тәрбиелеуде, соның ішінде қоғамның өзіндік санасын қалыптастырудан бастап, ұлттық мүддені қорғауда орын алып отырған, яғни алаш зиялыларының бойынан көрінетін үлкен қасиет олардың кемел адам болғандығы. Әл-Фараби сомдаған он екі қасиетті тұлғаларымыз толық иеленді. Соның нәтижесінде өз ұлты түгіл, адамзат болашағына қажет, пайда әкелетін мұраларды қалдырып кетті. Олардың шығармаларын әлем ғалымдары зерттеуде. Большевиктер алаш зиялыларын қуғындап, жазған еңбектерін қасақана жолғалтқанымен ел ішінде сақталып қалғандарының, қолымызға түсіп отырғандарының өзі үлкен тәжірибе беруде.

Өркениет жолына ерте түсіп, жаңа әрі тың өзгерістерге қол жеткізіп отырған елдердің философиясына қарайтын болсақ, ойшыл, зиялы адамдардың қоғамды дамыту ісін қолға алуда мынадай екі нәрседен бастағандығын көруге болады. Бұның біріншісі адам, адамның танымдық қабілеті мен қасиетін зерттеу, күшейту ісі. Екіншісі қоғамның мәдениетін, соның ішінде өзіндік санасын жетілдіру жолы. Осы бағытта тарихи сана, тарих философиясын зерттеу қолға алынған. Бүгінгі уақыт жағдайында ұлттық мүдде мәселесін зерттеуде осы алаш зиялыларының рухани мұраларын негізге алу қажет деп есептейміз. Қазақ қоғамында ғылымды қалай дамыту керектігін, тәрбие, білім, дін мен мәдени игіліктерді сақтауда мемлекеттің алдында тұрған міндеттерді көрсетіп, жазып кеткен де солар болды. Сондықтанда зиялыларымыздың мұралары мемлекеттің тұтастығын, ұлттық бірегейлікті, басқа да қоғамға қажет дүниелерді, елдің болмысын күшейтетін нәрселерді зерделейтін тұжырымдармен құнды, ерекшеленіп отырады. Олардың шығармаларынан бұдан да бөлек, адам мен қоғам проблемасын зерттеуде елдің келешегіне тікелей қатысты айтылған әлеуметтік философиялық идеяларды да көруге болады.

Қоғамның рухани деңгейі бұл ұрпақтың ой өрісін кеңейтіп отыратын, яғни кез келген адамды ұлттық мүддемен біріктіретін дәстүрдің негізінде халықтың ортақ өмір сүру идеясы жатыр. Идеяның негізіндегі сана өзінің тазалығымен ерекше. Ұлттық тәрбие, ұлттық ойын түрлері, үлкендердің өнегесінің өзі рухани өмірде сананың түзу, әрі дұрыс өріс алып отыруына ықпал етіп отырған.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Байтұрсынов А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публицистикалық мақалалар және әдеби зерттеу. Алматы: Жалын, 1991. - 464 бет.
2. «Қазақ» газеті / Бас редактор Ә.Нысанбаев. -Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. - 560 бет.
3. Аристотель. Сочинение В 4-х т. Т. 4. Москва: Мысль, 1984. – 830 с.
4. Әбу Насыр әл-Фараби. «Қайырымды қала» - Алматы, RS: Халықаралық Абай клубы, 2015. – 284 б.
5. Дулатұлы М. Алашым, ардағым! – Алматы: «Олжас кітапханасы» баспа үйі, 2012. – 183 б.
6. Гегель. Наука логика. В 3 х.т. Т.2. М., «Мысль» 1971- 248 с.
7. Байтұрсынұлы А. Жан сөзімді кім түсінер? Алматы: «Қазақстан», 1994-110 б.
8. Шоқай М. Таңдамалы. Алматы: Қайнар. – Т. 1. – 1998 – 517 б.
9. Жұмабаев М. Шығармалары: Өлеңдер, поэмалар, қара сөздер. - Алматы: Жазушы, 1989. – 448 б.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-15-79-84
ӘОЖ 347

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АЗАМАТТЫҚ ЗАҢНАМАСЫ БОЙЫНША АВТОРЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҢ СУБЪЕКТІЛЕРІ

ШАЙМУХАНОВА ЖАЙНА ТЛЕУКЕНОВНА

заң ғылымдарының магистрі, оқытушы-дәріскер

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан

Аннотация: Мақалада авторлық құқықтың субъектілерінің ерекшеліктері және олардың құқықтық негіздері, зерттеліп жазылған. Сонымен қатар авторлық құқықтың субъектісі болып заң немесе келісім шарт бойынша авторлық құқыққа ие, ғылыми, әдеби және өнер туындыларының шығарушылары, олардың құқық иеленушілері немесе жұмыс берушілер мен басқа да тұлғалар табылатындығы қарастырылған. Авторлық құқық субъектісі ретінде жеке тұлға, заңды тұлға, әкімшілік – аумақтық бөліністер және мемлекет бола алады.

Кілт сөздер: Авторлық құқық, сабақтас құқық, жеке тұлға, заңды тұлға, субъективтік құқық, субъективтік міндет, жеке мүлктік емес игіліктер, әдебиет, ғылым, өнер туындылары.

Қалыптасқан дәстүрлі тәсілге сәйкес кез келген, оның ішінде келісім – шарттық құқықтық қатынастардың құрылымында субъект сияқты элемент орын алады. Азаматтық құқықтық қатынастардың субъектілері жеке тұлға, заңды тұлға, әкімшілік – аумақтық бөліністер және мемлекет болып танылады.

Азаматтық құқықтың барлық субъектілері тиісінше зияткерлік меншік құқығының субъектілері бола алады.

Авторлық құқық субъектісі ретінде мемлекет авторлық құқықты сатып алу және туындыны өзінің игілігі деп жариялау нәтижесінде белгілі бір құқықтарды жүзеге асырады. Бұл мемлекет айрықша құқықтардың субъектісі ретінде әрекет ете алатын классикалық жағдай.

Егер авторлық құқықты қарайтын болсақ, онда бұл салада субъектілердің екі тобын ажырату керек:

1. Бастапқы авторлық құқық субъектілері;
2. Туынды авторлық құқық субъектілері.

Бірінші топқа ғылым, әдебиет және өнер туындыларын жасаушы авторлар (азаматтар) жатады, ал екінші топқа – туындыға құқығы авторға қатысты екінші сипатқа ие тұлғалар. Бұл мұрагерлер, туындыны жарыққа шығаратын ұйымдар, мемлекет.

Авторлық құқық - санаткерлік меншік саласында ғылым, әдебиет және өнер туындыларын (авторлық құқық), қойылымдарды, орындаушылықты, фонограммаларды, эфирлік және кабельдік хабар тарату ұйымдарының хабарларын (сабақтас құқық) жасауға және пайдалануға байланысты туындайтын қатынастарды реттейді.

Автор - шығармашылық еңбегімен туынды жасаған жеке тұлға.

Авторлық құқық - автордың мүлктік және мүлктік емес жеке құқықтары. «Авторлық және сабақтас құқықты қорғаудың» түсінігі азаматтық құқықтың негізгі бір түрі болғандықтан өз тарапынан нені ұсынатындығын анықтайық, яғни бұған байланысты тандап алған мәелені одан әрі зерттеудің көлеміне байланысты болады

Сонымен авторлық және сабақтас құқықтар азаматтық құқықтың бір бөлігі болып танылады, яғни бұл анықтама оларға таратылады. Осындай жағдайлармен, авторлық және сабақтас құқықтарды қорғау - бұл заң жүйесімен қарастырылған, құқыққа қол сұғушылықты қанағаттандыруға бағытталған, оны іске асыру, бұзылған жағдайда қалпына келтіру және бұзушылықтың залалын тарату шарасы. Мұндай авторлық және сабақтас құқықтарды

қорғаудың түсініктемесі 1996 жылғы 10 маусымдағы «Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы» Заңның сұраныстарына жауап береді және заң әдебиеттеріндегі әр түрлі авторлардың көзқарастары мен айтқандарымен келістіріледі [1].

Өз деңгейінде аяғына тұрған жүйені тек қана мына жағдайларда ғана айтуға болады, яғни өз бетімен өзін-өзі басқара алатындығы, азаматтық айналымдағы тұлғалардың өз іс әрекеттерімен өз заңды құқықтарын мұқият білуі арқылы авторлық және сабақтас құқықтарды нарыққа байланысты тәртіппен талап етіп, тиісті жағдайларда қорғана білуі, тіпті қиын жағдайларда мемлекет тарапынан оның күштеу шарасы арқылы қорғана алу құқығына ие болу (бірінші кезекте сот органдары арқылы қорғану).

Авторлық құқық-азаматтық құқықтың институттарының бірі болып табылады. Онымен реттелетін мүліктік және жеке мүліктік емес қатынастар әдебиет, ғылым және өнер туындыларын шығарумен және пайдаланумен байланысты. Дербес жеке институт ретінде, авторлық құқық нақты міндеттерді атқарады. Бұл міндеттерге автордың мүліктік, жеке мүліктік емес құқықтары мен заңды мүдделерін жан-жақты қорғау, ғылыми және көркем туындыларын шығару үшін анағұрлым қолайлы жағдайларды құқықтық әдіс-тәсілдер арқылы қамтамасыз ету, оларды қоғамның кеңінен пайдалану жатады.

Объективтік мағынада авторлық құқық, ғылым, әдебиет және өнер туындыларын бұл шығару және пайдалану бойынша қатынастарды реттейтін құқтық нормалардың жиынтығы.

Субъективтік мағынадағы авторлық құқық - бұл әдебиет, ғылым және өнер туындыларын шығарған тұлғаларға тиесілі жеке мүліктік емес және мүліктік құқықтар.

Авторлық құқықтың қағидаларына сүйенсем: біздің авторлық құқыққа нақты бір жалпы қағидалар тән. Шығармашылық еркіндігі қағидасы, авторға шығаратын туындының, өзіне қызықты тақырыбын, нысанын, оны шығару әдісін тандап алуға; өзінің туындысын барлық заңмен рұқсат етілген әдіс-тәсілдер бойынша пайдалануға мүмкіндік береді. Конституциялық заңнама ғылыми техникалық және көркем шығармашылық еркіндігін, ғылыми, зерттеу, ойлап құрастыру және рационализаторлық қызметтің анағұрлым кең ауқымда қолдану, әдебиет пен өнерді дамыту жолы арқылы кепілдік береді.

Автордың жеке мүддесін барлық қоғамның мүддесімен сәйкес келу қағидасы, автордың туындыларын жеке мұқтаждықты қанағаттандыру мақсатында пайдалануға жол береді. Яғни, Азаматтық кодексте көзделіп отырғандай, автордың келісімінсіз және оған авторлық сыйақыны төлемей шығарылған туындыны жаңа, шығармашылық жеке туындыны шығару үшін пайдалануға болады.

Туындыны шығаруға және пайдалануға автордың моральдық және материалдық қызығушылығы қағидасы тәжірибеде моральдық көтермелеудің әртүрлі нысандары бар: құрметті атақ беру (еңбек сіңірген артист және т.б.), халықтың марапаттауына ие болған туындыны қайта шығару. Моральдық және материалдық көтермелеу болып ғылыми, әдебиет және өнер туындыларының авторларына әртүрлі мемлекеттік және атаулық сыйақы беру табылады.

Авторлық құқықтың субъектісі болып заң немесе келісім шарт бойынша авторлық құқыққа ие, ғылыми, әдеби және өнер туындыларының шығарушылары, олардың құқық иеленушілері немесе жұмыс берушілер мен басқа да тұлғалар табылады.

Авторлық құқық субъектісі ретінде және тұлғалар секілді заңды тұлғалар да бола алады. Соңғысына әдетте газет, журналдар баспасы және басқа да кейбір құрамды шығармалар, аудиовизуалды шығарманы дайындаушылар және қызметтік шығарманың авторына жұмыс берушілер жатады.

ҚР «Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы» Заңының 9-бабына сәйкес, ғылым, әдебиет және өнер туындысына авторлық құқық оның жасалу фактісіне қарай туындайды. Авторлық құқықтың пайда болуы мен жүзеге асырылуы үшін туындыны тіркеу, туындыны өзге де арнайы ресімдеу немесе қандай да болсын шарттылықты сақтау талап етілмейді.

Өздерінің айрықша мүліктік құқықтары туралы хабарлау үшін автор және (немесе) құқық иеленуші авторлық құқықты қорғау белгісін пайдалануға құқылы, ол белгі туындының әр данасына қойылады және міндетті түрде мынадай үш элементтен тұрады:

- қоршауға алынған латынша «С» әрпі;
- айрықша авторлық құқықтар иесінің есімі (атауы);
- туындының алғаш жарияланған жылы [2].

Жарияланбаған туындыға жеке мүліктік емес құқықтарын куәландыру үшін автор, сондай-ақ құқық иеленуші туындыға айрықша мүліктік құқықтарды иеленетінін растау үшін авторлық құқықтың қорғалатын не тиісті шарттардың қолданылатын мерзімі ішінде кез келген уақытта оларды ресми тізілімдерде тіркеуге құқылы. Тіркеуді Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес уәкілетті орган жүзеге асырады.

Бір жеке немесе заңды тұлғалардың тауарларын (қызметтерін) басқа жеке немесе заңды тұлғалардың біртекті тауарларынан (қызметтерінен) ажырату үшін қолданылатын (соған арналған) туындылар авторлық құқық объектісі ретінде тіркелмейді.

Өзге дәлелдер болмаған жағдайда туындының түпнұсқасында немесе данасында автор ретінде көрсетілген адам туындының авторы деп саналады.

Туынды жасырын немесе бүркеншік атпен жарияланған жағдайда (автордың бүркеншік аты оның өзі екеніне күмән туғызбайтын жағдайды қоспағанда), туындыда есімі немесе атауы көрсетілген баспагер өзге дәлелдер болмаған кезде осы Заңға сәйкес автордың өкілі болып табылады және оның өкіл ретінде автордың құқығын қорғауға, оның жүзеге асырылуын қамтамасыз етуге құқығы бар. Бұл ереже сондай туындының авторы өзінің кім екенін ашқанша және өзінің авторлығын мәлімдегенше қолданыла береді.

Егер өзін жарияланбаған туынды қолжазбасының авторымын деп санайтын жеке тұлға оны басқалардың заңсыз пайдалануына немесе иемденіп кетуіне жол бермеу үшін сақтауға өткізуді қажет деп тапқан жағдайларда уәкілдік берілген орган қолжазбаны қабылдап алуға міндетті, ол туралы қолжазбаны өткізген адамға оның түскен мерзімі туралы анықтама беріледі.

Қолжазбаларды тапсыру, қабылдау және сақтау тәртібін уәкілетті орган айқындайды.

Сонымен, авторлық құқықтың пайда болуы мен авторлықтың ақиқаттылығына келер болсақ, шығармаға авторлық құқық оның шығарушысында туындының күшіне еңген сәтінен бастап туындайды. Авторлық құқықтың патенттік құқық пен және басқа да өндіріс меншіктерінің объектісімен салыстырғандағы да басты ерекшелігі осында. Авторлық құқықтың пайда болуына және қолданысқа енуіне тіркелудің, басқа да шығарманы арнайы рәсімдеудің және қандай да бір формальдық сақтаулар қажет.

Авторлық құқықтың иегері өзінің құқықтарын хабарлау үшін, шығарманың әрбір данасында болатын және үш элементтен тұратын авторлық құқықтың қорғау белгілерін пайдалана алады: қоршауға алынған латынша "С" әрпі; айрықша авторлық құқықтар иесінің есімі (атауы); туындының алғаш жарияланған жылы.

Авторлық құқықты қорғау белгісі ақпараттық мақсатқа қазмет ететіндіктен және оның орны факультативті мазмұнға ие болғандықтан, әр шығармаға міндетті түрде қорғау белгісінің болуы туралы ведомстволық нұсқауларға жол беретін 1952 жылғы Авторлық құқық туралы әлемдік конвенциясына қарама-қайшы келеді.

«С» әрпі «copyright» («авторлық құқық») деген ағылшынсөзінің алғашқы әрпі. Басып шығарылған туындының данасындағы авторлық құқықты қорғау белгісінің орны тәжірибеде осы шығарманың авторлық құқығын пайдаланудан туындайтын санкцияланбаған жағдайлардың болмауын қамтамасыз ету үшін қолданылады. Қорғау белгісінің көмегімен қызметтер, бюро және қоғам, авторлық құқықтары бұзылғандар, шығармаларын заңсыз пайдаланушылармен эффективті түрде күресе алады. Мысалы, кедендік органдар елдегі туындылардың шығарылымының тізімдерін ала отырып, импортталатын өнімдегі қорғау белгісі мөрінің болуын қадағалап отырады. Қорғау белгісінің болмауы, сот органдарымен

оның заңсыз орнын тасымалдауға тиым салумен, өнімді алып қою және басқа да санкциялармен бірдей болып есептеледі.

Авторлықтың презумпциясы да бар: дәлелдер болмаған жағдайда шығарманың авторы болып, түпнұсқа немесе көшірмеде көрсетілген тұлға автор болып есептеледі. Бұл презумпция бір шығарманың бірнеше авторлары болған жағдайда, яғни, тең авторлық кезінде таралады.

Келесі кезекте тең авторлар жайлы айтар болсақ, екі немесе одан да көп адамның (тең авторлардың) бірлескен шығармашылық еңбегімен жасалған туындының авторлық құқығы, мұндай туындының бөлінбес біртұтас болуына немесе әрқайсысы өз алдына жеке мәнге ие бөлімдерден тұратындығына қарамастан, тең авторларға тиесілі болады.

Егер туындының бір бөлігін осы туындының басқа бөліктеріне қарамастан пайдалану мүмкін болса, бұл бөлігі дербес мәні бар туынды деп танылады.

Егер тең авторлар арасындағы келісімде өзгеше көзделмесе, олардың әрқайсысы туындының дербес мәні бар өзі жасаған бөлігін өз қалауы бойынша пайдалануға құқылы.

Тұтас алғанда туындыны пайдалану құқығы тең авторларға ортақ. Тең авторлардың өзара қатынастары олардың арасында жасалған келісім арқылы белгіленуі мүмкін. Егер тең авторлардың туындысы бөлінбейтін біртұтас дүние болса, тең авторлардың бір де бірінің туындыны пайдалануға жеткілікті негіздері болмайынша тыйым салуға құқығы жоқ.

Тең авторлардың әрқайсысы өз атынан, соның ішінде, басқа тең авторлардың рұқсатын алмастан, егер олардың арасында келісіммен өзгеше көзделмесе, өз құқықтарын қорғауға байланысты Заңда және Қазақстан Республикасының өзге де заң актілерінде көзделген шараларды қолдануға құқылы.

Тең авторлық, екі немесе одан да көп тұлғалардың біріккен шығармашылық еңбегімен туындыны шығару фактісін қамтиды. Тең авторлық бойынша шығармаға авторлық құқық бәріне бірдей, бөлінбес тұтастық ретінде және жеке бөліктерден тұратын, бір-біріне тәуелсіз қолданылады. Бірінші тең авторлық бөлінбейтін, ал екіншісі-бөлінетін деп аталады. Тең авторлықтың бұл екі түрі, шығарманы пайдалану режимімен ерекшеленеді [3, 87].

Жинақтың және басқа да құрама туындылардың авторына (құрастырушысына) шығармашылық (құрастырушылық) еңбек нәтижесі болып табылатын материалдарды іріктеуді және (немесе) орналастыруды жүзеге асырғандығы үшін авторлық құқық беріледі. Құрастырушының өзі құрама туындыға енгізілген әрбір туынды авторларының құқықтарын сақтаған жағдайда авторлық құқықты пайдаланады. Егер авторлық шартта өзгеше көзделмесе, құрама туындыға енгізілген туындылардың авторлары өз туындыларын құрама туындыға қарамастан пайдалана беруге құқылы. Құрастырушысының авторлық құқығы басқа адамдардың сол материалдарды басқа құрама туындылар жасау үшін дербес іріктеуіне және (немесе) орналастыруына кедергі жасамайды.

Энциклопедияларды, энциклопедиялық сөздіктерді, мерзімді және шығуы жалғаса беретін ғылыми еңбектер жинақтарын, газеттерді, журналдарды және басқа да мерзімді басылымдарды жарыққа шығаратын баспагерге мұндай басымдарды тұтас пайдалануға айрықша құқық беріледі. Баспагер мұндай басылымдарды кез-келген жағдайда пайдаланса да өзінің атауын көрсетуге немесе оны көрсетуді талап етуге құқылы. Мұндай басылымдарға енгізілген туындылардың авторлары жалпы басылымға қарамастан өз туындыларын пайдалануға айрықша құқықтарын сақтап қалады.

Туынды шығармалардың авторы. Аудармашыларға және басқа да туынды шығармалардың авторларына өздерінің жасаған аудармасына, қайта жасағанына, музыкалық әуендерден немесе басқа да өңдеуден өткізгеніне авторлық құқық беріледі.

Аудармашы және басқа да туынды шығарма авторы өзі аударатын, қайта жасайтын, музыкалық әуендейтін немесе басқа да өңдеуден өткізетін туынды авторының авторлық құқығын сақтаған жағдайда өзі жасаған туындыға авторлық құқықты пайдаланады.

Аудармашылардың және басқа да туынды шығарма авторларының авторлық құқығы сол туындыларды өзге адамдардың аударуына және өңдеуіне кедергі болмайды.

Дыбыс-бейнежазу туындысының авторлары. Дыбыс-бейнежазу туындысының

авторлары (тең авторлары):

- 1) сценарий авторы;
- 2) дыбыс-бейнежазу туындысына арнайы жасалған музыкалық туындының (мәтіні немесе мәтінсіз) авторы (сазгер);
- 3) қоюшы-режиссер;
- 4) қоюшы-оператор;
- 5) қоюшы суретші болып табылады.

Бұрын шығарылған, қайта өңделген немесе дыбыс-бейнежазу туындысының құрамдас бөлігі ретінде енгізілген туынды авторы да дыбыс-бейнежазу туындысының тең авторы болып саналады.

Дыбыс-бейнежазу туындысын жасауға немесе бұрын жасалған туындыға құқық беруге авторлық шарттың жасалуы, осы баптың 3-тармағында көзделген жағдайды қоспағанда, осы туынды авторларының (немесе бұрын жасалған туынды авторларының және өзге де авторлық құқықтар иелерінің) дыбыс-бейнежазу туындысын жасаушыға, егер авторлық шартта өзгеше көзделмесе, дыбыс-бейнежазу туындысын пайдалануға айрықша құқық беруіне әкеп соғады.

Дыбыс-бейнежазу туындысын жасаушы бұл туынды кез келген жағдайда пайдаланылса да өз есімін немесе атауын көрсетуге, не солай көрсетілуін талап етуге құқылы [4, 17].

Дыбыс-бейнежазу туындысына арнайы шығарылған музыкалық туындының (мәтінмен немесе мәтінсіз) авторы осы музыкалық туындының дыбыс-бейнежазу туындысы ретінде көпшілік алдында әрбір орындалуы жағдайында оның көпшілікке хабарланғаны, сондай-ақ дыбыс-бейнежазу туындысы данасының прокатқа (жалға) берілгені үшін сыйақы алу құқығын сақтап қалады.

Дыбыс-бейнежазу туындысына құрамдас бөлік ретінде енген, бұрыннан бар (сценарий негізіне алынған роман авторы және басқалар), сондай-ақ жұмыс процесінде туған (қоюшы-оператор, қоюшы-суретші және басқалар) туындылар авторларының әрқайсысы өз туындысына авторлық құқықты пайдаланады.

Қызметтік туындыларының авторлық құқық субъектілері. Қызмет бабында міндеттерді немесе жұмыс берушінің қызметтік тапсырмасын орындау тәртібі бойынша жасалған туынды авторының мүлдіктік емес жеке құқығын қызметтік туынды авторы иеленеді.

Егер жұмыс беруші мен автор арасындағы шартта көзделсе және өзгеше көзделмесе, қызметтік туындыны пайдалануға мүлдіктік құқықты жұмыс беруші иеленді.

Қызметтік туынды кез келген жағдайда пайдаланылса, жұмыс беруші өз атауын көрсетуге немесе солай көрсетілуін талап етуге құқылы.

Туынды табыс етілген кезден бастап он жыл өткеннен кейін, ал жұмыс беруші келіскен жағдайда - одан да ертерек, жұмыс берушімен жасасқан шартқа қарамастан, оның туындыны пайдалануға және авторлық сыйақыны алуға толық көлемде авторлық құқығы болады.

Қызмет бабындағы міндеттерді немесе жұмыс берушінің қызметтік тапсырмаларын орындау тәртібімен энциклопедияларды, энциклопедиялық сөздіктерді, ғылыми еңбектердің мерзімді және жалғастырыла беретін жинақтарын, газеттерді, журналдарды және басқа да мерзімді басылымдарды жасауға жоғарыда аталған ережелер қолданылмайды.

Қазақстан Республикасының Конституциясы барлық шығармашылықтың түрлеріне кепілдік береді, яғни «Сөз бостандығына және шығармашылыққа кепілдік беріледі» [5].

Авторлық құқықтың қағидаларына сүйенсем: біздің авторлық құқыққа нақты бір жалпы қағидалар тән. Шығармашылық еркіндігі қағидасы, авторға шығаратын туындының, өзіне қызықты тақырыбын, нысанын, оны шығару әдісін тандап алуға; өзінің туындысын барлық заңмен рұқсат етілген әдіс-тәсілдер бойынша пайдалануға мүмкіндік береді.

Қорытындылар болсам, авторлық құқықтың субъектісі болып заң немесе келісім шарт бойынша авторлық құқыққа ие, ғылыми, әдеби және өнер туындыларының шығарушылары, олардың құқық иеленушілері немесе жұмыс берушілер мен басқа да тұлғалар табылады. Авторлық құқық субъектісі ретінде жеке тұлғалар секілді заңды тұлғалар да бола алады.

Соңғысына әдетте газет, журналдар баспасы және басқа да кейбір құрамды шығармалар, аудиовизуалды шығарманы дайындаушылар және қызметтік шығарманың авторына жұмыс берушілер жатады.

Жалпы авторлық құқықты қарайтын болсақ, онда бұл салада субъектілердің екі тобын ажыратуымыз керек:

- бастапқы авторлық құқық субъектілері;
- туынды авторлық құқық субъектілері.

Бірінші топқа ғылым, әдебиет және өнер туындыларын жасаушы авторлар (азаматтар) жатады, ал екінші топқа – туындыға құқығы авторға қатысты екінші сипатқа ие тұлғалар. Бұл мұрагерлер, туындыны жарыққа шығаратын ұйымдар, мемлекет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының «Авторлық және сабақтас құқықтар туралы» Заңы.10.06.1996. // «Әділет» ақпараттық – құқықтық жүйесі
2. Қазақстан Республикасының азаматтық кодексі (Ерекше бөлім). 01.07.1999. // «Әділет» ақпараттық – құқықтық жүйесі
3. Каудыров Т.Е. Право интеллектуальной собственности в Республике Казахстан: вопросы и ответы. Учебное пособие. – Алматы: «Жеті Жарғы», 2015. -168 с.
4. Сахипова Н. Нормирование авторского вознаграждения: ошибка или необходимость? // Мир закона. -2014. - №2. - С. 5-17
5. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 30.08.1995.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-15-85-87
УДК:34.01(575.3)

ВИДЫ СОСТОЯНИЯ ПРАВОСОЗНАНИЯ

САРКОРОВА ШАКИНА САБЗАЕВНА

Начальник кафедры ПВР и ПП Высшего пограничного института
ГКНБ Республики Таджикистан

Аннотация. В данной статье автор рассматривает гармонию человека, которая под воздействием определенных обстоятельств (недовольств, неоправданности в ожиданиях) переходя в состояние дисгармонии, формирует в индивиде не только выбор и тактику поведения, но и последующие его цели. Вместе с тем, автор раскрывает составные элементы правовой жизни человека связанные с правосознанием регулирующим его отношение к действующему праву и правовой действительности, обосновывает видоизменения в состоянии правосознания указывающих на его деформацию.

Ключевые слова: правосознание, деформация правосознания, состояние, норма, правомерное поведение, правонарушение, преступление, правовая жизнь, субъективный фактор.

Гармония человека с окружающим миром, либо самим собой способна изменяться под воздействием определенных обстоятельств (недовольства, неоправданность каких либо ожиданий) переходя в состояние дисгармонии, которая выступая отражением внутреннего разлада, формирует не только выбор и тактику поведения индивида, выбора его целей, но и принятия конкретных решений.

Процесс формирования гражданского общества не мыслим без надлежащего уровня правосознания, высокого статуса правовых ценностей. Именно отношение к добросовестному и качественному подходу к исполнению своих обязанностей регулируется правосознанием, которое в случаях незнания конкретных правовых предписаний способствует выбору одного из вариантов законопослушного поведения.

Одним из составных элементов правовой жизни человека выступает необходимое и обязательное знание законов своего государства, так как отсутствие способности качественно-правильного анализа выступает предпосылкой не только к неправильному восприятию различных установок, но и к их осознанию, противоправности деяний (действий, бездействий). Во избежание и недопущение противоправности деяний в процессе своей сознательной жизнедеятельности человеку необходимо постоянно стремиться к совершенствованию своих знаний, осмыслению и запоминанию, а равно точности и строгости их применения.

Правосознание представляет собой совокупность эмоционально-чувственных, мысленно-идеальных ориентаций, посредством которых человек способен не только осмыслить, воспринять, оценить сущность права, но и соотнести их с равенством, справедливостью, защищенностью и прочим. Оно также дает субъекту возможность выбора, призвано регулировать законность либо противозаконность деяний, гарантировать строгое соблюдение всех предписаний, исполнять веления правовых норм и многое другое [6, с. 15]. В формировании правосознания немаловажное значение имеет не только состояние мировоззрения, но и социальная позиция конкретной личности. Все изменения, связанные с переоценкой устаревших взглядов, идей, реформ в различных сферах (политической, экономической, правовой и т.д.) произошедшие в жизни общества, могут окончательно закрепиться лишь в том случае, если они будут осмысленно и адекватно восприняты и спроецированы в сознании членов общества [5, с.56].

Сложившаяся на сегодняшний день нестабильная обстановка в различных уголках земного шара сопряженная с произволом, уличными беспорядками, дискриминацией,

ОФ "Международный научно-исследовательский центр "Endless Light in Science"

применением насилия и прочим дают основание полагать, что правосознание людей подверглось искажению.

Таким образом, правосознанию, с присущим ему отличительным характером по отношению к действующему праву и правовой действительности, свойственны следующие виды его состояния:

1. Положительное состояние правосознания.
2. Деформированное состояние правосознания.

1. Положительному состоянию правосознания присущи развитость, зрелость, способность определять уже сформированные правовые знания. Оно находит свое отражение в законопослушном, законодобрющем поведении, где человек осознает необходимость соблюдения правовых норм, значимость ценности права как регулятора социальных взаимоотношений.

Наличие закона одобряющего правосознания личности, свидетельствует о полном осознании, восприятии и безукоризненной реализации требования действующего права [4, с.28].

Социально-психологическим процессом, призванным закрепить, а также активизировать процесс правовой деятельности человека, выступает правовая мотивация личности. Вместе с тем, ей также свойственна активизация и системы социально-правовых факторов (цель, мотив, потребность и т.д.), воздействующих на сознательность последующего (правомерного) поведения человека [1, с.84].

Правовое (правомерное) поведение связано и с взаимоотношениями людей, которые столь разнообразны, что люди зачастую сами подбирают и устанавливают различные правила поведения, которые в последующем и составляют общественные отношения, регулируемые как социальными, так и правовыми нормами. Исходя из этого, лишь добровольный порядок восприятия законов, воспитания и преобразования правосознания выступает гарантом регулирования дальнейшего поведения соответствующего праву в целом.

Вместе с тем, не стоит забывать о том, что в зависимости от интересов членов общества возникают ситуации, когда правосознание одних людей не совпадает с мнениями других, провоцируют порождение производственных, общественных, духовных и иных кризисов порождающих противоречия, разногласия, конфликты. В такой ситуации сознание будь то, индивидуальное или общественное подвергшись стрессу, способно видоизмениться в противоправное, принимается сознательное решение к игнорированию норм и требований закона.

2. Деформированному правосознанию человека свойственно затрагивать разнообразные сферы жизнедеятельности общества, порождать упадки его развития различного рода кризисы, негативно влиять на правомерное поведение других членов общества и т.д.

Сущность *противоправного поведения* заключается в том, что оно не только противоречит установленным и принятым общественным отношениям, но и обладает способностью причинить вред не только отдельной личности, но и коллективам, обществу в целом [3, с.191].

Человеку не нашедшего предметной основы жизни, предопределено оставаться в постоянном неведении, а человек нашедший, но утратившего ее, жизнь наполнится сплошными заблуждениями, слабостями, пороками и прочим. Человек это существо социальное, следовательно, его действия выступают в виде первоисточника развития общества, а его способности основой всех изменений происходящих в данном обществе. Вместе с тем, индивиду присуще личное видение мира, которого он и придерживается. Жизненный мир человека – это мир, в котором он выступает частью субъективированной реальности установленной извне [7, с.83], где непрерывность следующих друг за другом элементов (стабильных, не стабильных) взаимодействует с его целенаправленной

деятельностью по реализации интересов и потребностей. Так, человек, обладая зрелым духовным самосознанием, сам в состоянии осмыслить и осветить все элементы своего субъективно-правового статуса: полномочия, обязанности и запретности [2, с.154].

Деформация правосознания как социально-негативное явление представляет собой противоречащее внутреннему содержанию ущербное состояние правосознания, характеризующееся наличием противоправных воззрений, сформированных под воздействием объективных и субъективных факторов. При этом, объективные факторы выступают отражением правовой действительности не соответствующей ожиданиям людей, субъективные же факторы формируя на индивидуальном уровне противоправные воззрения, противоправную направленность находят отражение в совершении правонарушений, либо преступлений [6, с. 23].

Итак, в процессе отклонения от социальных, моральных, правовых и иных норм следует выделить правонарушения (проступки), которые в зависимости от *результатов* (т.е. наступивших опасных последствий) перерастают в преступные деяния.

Итак, *правонарушение (проступок)* представляет собой совершение антиправового поступка, свидетельствующего о виновности лица (физического либо юридического), проявившийся в нарушении общеустановленных правовыми актами правил, влечет негативные последствия. Оно, по своей сущности хоть и нарушает общественный порядок, но не является столь опасным и не влечет уголовной ответственности, однако предусматривает иные меры правового воздействия (штраф, предупреждение, возмещение ущерба, выговор и т.д.).

Преступлением признается совершение виновного общественно-опасного деяния (действия, бездействия) запрещенного под угрозой применения наказания [8, с.329].

Относительно немотивированного поведения, в частности поступков индивида, С. Ятимов отмечает, что «именно причинность выступает основой и природой его сознания» [9, с.124]. Из сказанного следует, что именно связанность социальных и правовых явлений выступает факторами деформации правосознания населения.

В заключении отметим, что именно повышение уровня правосознания, жизнеобеспечения и жизнедеятельности населения послужит побудительным основанием благотворных изменений не только в социальной, правовой, экономической, но и иных сферах, а равно позволит искоренить антиправовые воззрения и укрепить авторитет Закона.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Байниязов Р.С. Проблемы правосознания в современном российском обществе: Дисс. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Байниязов Рустам Сулейманович. - Саратов, 1999. – 163 с.
2. Ильин И. А. О сущности правосознания. /Подготовка текста и вступительная статья И. Н. Смирнова. — М.: «Рарогъ», 1993. — 235 с.
3. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология. // (Монография) М: 1982. – 287 с.
4. Муслумов Р.Р. Правовое сознание личности: Учебное пособие. / Р.Р. Муслумов – Екатеринбург, 2013. – 84 с.
5. Нусратов Л.М. Проблемы формирования правосознания в современном Таджикистане (теоретико-методологические аспекты). / (Монография) Душанбе: ИРФОН, 2012. – 144 с.
6. Саркорова Ш.С. Деформация правосознания: теоретические и практические аспекты / Ш.С. Саркорова // Автореферат диссертации ... канд. юрид. наук. Душанбе, 2023. – 29 с.
7. Скрипкина Т.П. Психология доверия: Учеб. пособие. – М.: Академия», 2000. – 264 с.
8. Уголовный Кодекс Республики Таджикистан. Душанбе, 2018. – 679 с.
9. Ятимов С.С. Унсур-ал-Меамоли Кей-Кавус о разуме. – Душанбе: Истеъдод, 2015. – 144 с.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-15-88-94

УДК 323.2

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ УЧАСТИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В ГОСУДАРСТВЕННОМ УПРАВЛЕНИИ

ДАСТАН ДУЛАТ

Аннотация. В статье рассматривается роль и значение гражданского общества в процессе государственного управления на международном уровне. Анализируются различные модели взаимодействия между государственными институтами и гражданскими организациями, а также примеры успешного участия гражданского общества в формировании и реализации государственной политики. Особое внимание уделяется механизмам, способствующим эффективному сотрудничеству, таким как консультации, партнёрство и совместные инициативы. Исследуются преимущества и вызовы, с которыми сталкиваются гражданские организации в разных странах, а также влияние культурных и политических контекстов на их деятельность. В заключение, статья предлагает рекомендации по улучшению взаимодействия между государством и гражданским обществом, что может способствовать более эффективному и прозрачному управлению.

Ключевые слова: гражданское общество, участие граждан, управление регионами, гражданские инициативы, государственное управление, международный опыт

АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУҒА ҚАТЫСУЫНЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕСІ

Аннотация. Мақалада азаматтық қоғамның халықаралық деңгейдегі мемлекеттік басқару процесіндегі рөлі мен маңызы қарастырылады. Мемлекеттік институттар мен азаматтық қоғам ұйымдарының өзара іс-қимылының әртүрлі үлгілері талданады, сондай-ақ азаматтық қоғамның мемлекеттік саясатты қалыптастыру мен жүзеге асыруға табысты қатысуының мысалдары талданады. Консультациялар, серіктестіктер және бірлескен бастамалар сияқты тиімді ынтымақтастыққа ықпал ететін тетіктерге ерекше назар аударылады. Ол әртүрлі елдердегі азаматтық қоғам ұйымдары кездесетін артықшылықтар мен қиындықтарды, сондай-ақ олардың қызметіне мәдени және саяси контексттердің әсерін зерттейді. Қорытындылай келе, мақалада мемлекет пен азаматтық қоғам арасындағы өзара іс-қимылды жақсарту бойынша ұсыныстар берілген, бұл тиімдірек және ашық басқаруға ықпал етеді.

Негізгі сөздер: азаматтық қоғам, азаматтардың қатысуы, аймақтық басқару, азаматтық бастамалар, мемлекеттік басқару, халықаралық тәжірибе

INTERNATIONAL EXPERIENCE OF CIVIL SOCIETY PARTICIPATION IN PUBLIC ADMINISTRATION

Annotation. The article examines the role and importance of civil society in the process of public administration at the international level. The article analyzes various models of interaction between government institutions and civil society organizations, as well as examples of successful civil society participation in the formation and implementation of public policy. Special attention is paid to mechanisms that facilitate effective cooperation, such as consultations, partnerships and joint initiatives. The advantages and challenges faced by civil society organizations in different countries, as well as the influence of cultural and political contexts on their activities, are explored. In conclusion, the article offers recommendations for improving the interaction between the state and civil society, which can contribute to more effective and transparent governance.

Keywords: *civil society, citizen participation, regional governance, civic initiatives, public administration, international experience*

Введение

Гражданское общество играет ключевую роль в демократическом управлении и развитии регионов. В условиях современных вызовов участие гражданского общества в управлении регионами становится особенно актуальным.

Гражданское общество включает в себя разнообразные организации и движения, которые действуют независимо от государства и бизнеса. Это могут быть НПО, профсоюзы, ассоциации, фонды и другие структуры, которые представляют интересы граждан и способствуют их участию в общественной жизни.

Участие гражданского общества в государственном управлении может проявляться в различных формах:

- неправительственные организации могут предоставлять экспертные оценки и рекомендации по вопросам государственной политики;
- гражданское общество активно участвует в мониторинге выполнения государственных программ и контроля за действиями властей;
- в некоторых странах гражданские организации имеют возможность участвовать в процессах принятия решений на различных уровнях власти;
- гражданское общество способствует повышению осведомлённости граждан о своих правах и возможностях участия в управлении.

В Швеции и Норвегии гражданское общество активно вовлечено в процесс принятия решений. Например, в Норвегии существует система консультаций с НПО при разработке новых законопроектов, что позволяет учитывать мнения различных групп населения.

В Соединённых Штатах Америки гражданские организации играют важную роль в лоббировании интересов различных групп. Они активно участвуют в разработке законодательства и могут влиять на политические решения через кампании и общественные движения.

В Канаде существует множество программ, направленных на поддержку участия гражданского общества в управлении. Например, правительство проводит регулярные консультации с НПО по вопросам социальной политики и экологии.

После окончания апартеида в Южной Африке гражданское общество стало важным игроком в процессе демократизации. Неправительственные организации активно участвуют в мониторинге выборов и защите прав человека [1].

Несмотря на положительный опыт, участие гражданского общества в государственном управлении сталкивается с рядом проблем: многие НПО испытывают нехватку финансирования и кадров, что ограничивает их возможности; в некоторых странах власти пытаются ограничить деятельность гражданских организаций, что затрудняет их участие в управлении; часто интересы определённых групп населения могут быть недостаточно представлены, что приводит к неравенству в доступе к власти.

Основная часть

Если рассмотреть американский опыт участия гражданского общества в государственном управлении, то стоит выделить следующие основные моменты.

Гражданское общество играет ключевую роль в формировании и функционировании демократических институтов. В США участие гражданского общества в государственном управлении проявляется через различные механизмы, включая волонтерство, участие в общественных организациях, а также через активное взаимодействие с государственными структурами. Этот опыт можно рассмотреть через несколько ключевых аспектов.

С момента своего основания США были страной, где гражданское общество играло важную роль в политической жизни. Четвёртый президент США, один из ключевых авторов Конституции США и Билля о правах Джеймс Мэдисон [2] и видный деятель Первой

американской буржуазной революции, идеолог и руководитель Партии федералистов, а также автор программы ускоренного торгово-промышленного развития, первый министр финансов США - Александр Гамильтон, подчёркивали важность участия граждан в управлении. В XIX веке, с развитием различных общественных движений, таких как аболиционизм и феминизм, гражданское общество стало важным инструментом для продвижения социальных изменений [3].

В США существует множество механизмов, через которые гражданское общество может участвовать в государственном управлении:

Неправительственные организации (НПО) играют важную роль в представлении интересов различных групп населения. Они занимаются адвокацией, исследовательской деятельностью и предоставлением услуг, что позволяет им влиять на политику и принимать участие в разработке законов.

В некоторых штатах граждане могут инициировать законопроекты или изменения в существующих законах через сбор подписей. Это позволяет гражданам напрямую влиять на законодательный процесс.

Граждане имеют возможность участвовать в выборах на всех уровнях - от местных до федеральных. Этот процесс включает в себя не только голосование, но и участие в предвыборных кампаниях, что способствует формированию общественного мнения и политической повестки.

Существует множество примеров успешного участия гражданского общества в государственном управлении в США. Одним из таких примеров является движение за гражданские права в 1960-х годах [4], которое привело к значительным изменениям в законодательстве, включая принятие Закона о гражданских правах 1964 года. Это движение продемонстрировало, как организованные усилия граждан могут привести к значительным изменениям в политике [5].

Другим примером является движение за охрану окружающей среды, которое в 1970-х годах привело к созданию Агентства по охране окружающей среды (ЕРА) и принятию ряда экологических законов. Гражданские организации сыграли ключевую роль в повышении осведомлённости и мобилизации общественности вокруг экологических проблем [6].

Несмотря на успешные примеры, участие гражданского общества в государственном управлении сталкивается с рядом проблем. Одной из них является недостаток финансирования для НПО, что ограничивает их возможности. Кроме того, существует проблема политической поляризации, которая может затруднять сотрудничество между различными группами и организациями.

Американский опыт участия гражданского общества в государственном управлении демонстрирует, что активное вовлечение граждан в политические процессы является важным элементом демократии. Несмотря на существующие вызовы, гражданское общество продолжает оставаться мощным инструментом для продвижения социальных изменений и улучшения качества государственного управления. Успешные примеры участия граждан в политике служат вдохновением для других стран, стремящихся к укреплению демократических институтов и активному вовлечению граждан в процесс принятия решений.

Далее рассмотрим российский опыт участия гражданского общества в государственном управлении

В России участие гражданского общества в государственном управлении имеет свои особенности, обусловленные историческими, культурными и политическими факторами.

Российское гражданское общество начало формироваться в XIX веке, однако его развитие было прервано революциями и тоталитарными режимами XX века. С распадом Советского Союза в 1991 году в стране начался процесс демократизации, который способствовал активизации гражданских инициатив и созданию некоммерческих организаций (НКО). В последние десятилетия наблюдается рост интереса к вопросам участия граждан в

управлении, что связано с необходимостью повышения эффективности государственного управления и улучшения качества жизни населения.

В России существует несколько форм участия гражданского общества в государственном управлении: в различных министерствах и ведомствах созданы консультативные органы, в которые входят представители НКО, эксперты и активисты. Эти структуры позволяют гражданскому обществу влиять на принятие решений и высказывать свои мнения по важным вопросам. Общественная палата Российской Федерации и региональные палаты создаются для содействия взаимодействию между государством и гражданским обществом. Они занимаются мониторингом социальных процессов, выработкой рекомендаций и предложений по улучшению государственной политики [7].

В последние годы наблюдается рост числа инициатив, направленных на решение социальных проблем. Граждане активно участвуют в разработке и реализации проектов, касающихся экологии, образования, здравоохранения и других сфер.

Несмотря на положительные изменения, участие гражданского общества в государственном управлении в России сталкивается с рядом проблем. В последние годы наблюдается ужесточение законодательства в отношении НКО, что затрудняет их деятельность. Некоторые организации подвергаются давлению со стороны властей, что негативно сказывается на их способности влиять на принятие решений. Многие граждане не доверяют государственным институтам и не видят смысла в участии в управлении, что приводит к низкой активности населения в вопросах, касающихся общественной жизни. Участие гражданского общества в управлении различается в зависимости от региона. В крупных городах, таких как Москва и Санкт-Петербург, активность выше, чем в отдалённых районах.

Российский опыт участия гражданского общества в государственном управлении демонстрирует как достижения, так и серьёзные вызовы. Для дальнейшего развития демократических процессов в стране необходимо укрепление позиций гражданского общества, создание условий для его активного участия в управлении и повышение доверия между государством и гражданами.

Если рассматривать европейский опыт участия гражданского общества в государственном управлении, то здесь необходимо отметить, что в Европе существует несколько моделей участия гражданского общества в государственном управлении:

Многие государства проводят регулярные консультации с представителями гражданского общества при разработке новых законопроектов и политик, что позволяет учитывать мнения и интересы различных групп населения.

В некоторых странах, таких как Швеция и Нидерланды, гражданское общество активно вовлечено в реализацию государственных программ, что включает совместные проекты, финансируемые как государством, так и НПО.

В некоторых случаях гражданские организации имеют право участвовать в принятии решений на уровне местного и регионального управления. Например, в Германии существуют советы, в которые входят представители НПО и граждан, что позволяет учитывать их мнение при разработке местных инициатив [8].

В Швеции существует традиция активного участия гражданского общества в процессе принятия решений [9]. Шведское правительство регулярно проводит консультации с НПО, что позволяет учитывать их мнение при разработке социальной политики. Управление Швецией основано на демократических принципах, которые действуют в стране уже около 100 лет [10].

В Нидерландах гражданские организации играют ключевую роль в области здравоохранения и социальной защиты. Государство активно сотрудничает с НПО, что позволяет улучшать качество предоставляемых услуг и учитывать потребности населения [11].

Во Франции в последние годы наблюдается рост числа инициатив, направленных на вовлечение граждан в процесс государственного управления. Примеры включают создание местных советов, где граждане могут высказывать свои идеи и предложения [12].

Здесь также многие НПО испытывают нехватку финансирования и человеческих ресурсов, что ограничивает их возможности для активного участия. Существует недоверие к НПО со стороны государственных структур, что может препятствовать эффективному сотрудничеству. Для французов важно, чтобы в процессе участия были представлены все группы населения, включая маргинализированные и уязвимые слои. Однако на практике это часто не происходит.

Таким образом, европейский опыт участия гражданского общества в государственном управлении демонстрирует, что активное вовлечение граждан и НПО может значительно улучшить качество принимаемых решений и повысить доверие к государственным институтам. Однако для достижения устойчивых результатов необходимо преодолевать существующие вызовы и развивать механизмы сотрудничества между государством и гражданским обществом.

Также рассмотрим и китайский опыт участия гражданского общества в государственном управлении.

Китай, как одна из крупнейших и наиболее динамично развивающихся стран мира, представляет собой уникальный пример взаимодействия гражданского общества и государственного управления. В последние десятилетия в Китае наблюдается рост интереса к вопросам участия граждан в управлении, что связано с экономическими реформами, социальными изменениями и глобализацией.

Гражданское общество в Китае включает в себя различные некоммерческие организации, инициативные группы, профсоюзы и другие формы коллективного действия, которые стремятся представлять интересы граждан и влиять на государственную политику. Однако, в отличие от западных стран, где гражданское общество часто рассматривается как независимый от государства сектор, в Китае оно функционирует в рамках жёсткой государственной системы, где контроль и регулирование со стороны властей остаются значительными [13].

В Китае существует несколько форм участия гражданского общества в государственном управлении:

В некоторых регионах созданы консультативные советы, в которые входят представители гражданского общества. Эти советы помогают власти в разработке и реализации местных программ, а также в оценке общественного мнения.

Гражданские организации активно участвуют в реализации социальных программ, таких как охрана окружающей среды, здравоохранение и образование. Они могут выступать как посредники между государством и населением, обеспечивая обратную связь и информируя власти о потребностях граждан.

В последние годы наблюдается тенденция к формированию партнёрств между государственными органами и НПО. Это позволяет более эффективно решать социальные проблемы и повышать уровень доверия между гражданами и государством.

Одним из ярких примеров успешного участия гражданского общества в государственном управлении является программа по охране окружающей среды, реализуемая в сотрудничестве с экологическими НПО. Эти организации не только проводят образовательные кампании, но и участвуют в мониторинге экологической ситуации, что позволяет властям принимать более обоснованные решения [14].

Другим примером является участие НПО в области здравоохранения, где они помогают в распространении информации о здоровье и профилактике заболеваний, а также в организации медицинских услуг для уязвимых групп населения [15].

Несмотря на положительные примеры, участие гражданского общества в государственном управлении в Китае сталкивается с рядом проблем. Одной из главных является ограничение свободы слова и собраний, что затрудняет деятельность НПО и их способность эффективно представлять интересы граждан. Кроме того, существует риск, что государственные органы могут использовать гражданское общество для легитимации своих действий, не предоставляя реальных возможностей для влияния на политику.

Таким образом, китайский опыт участия гражданского общества в государственном управлении демонстрирует сложные и многогранные отношения между государством и обществом. Несмотря на существующие ограничения, гражданское общество в Китае продолжает развиваться и искать новые формы взаимодействия с государственными структурами. Этот процесс требует внимательного изучения и анализа, так как он может стать важным фактором в формировании более открытого и ответственного управления в стране.

Вывод

Как видим на примере разных стран, участие гражданского общества в государственном управлении является важным аспектом демократического процесса. Международный опыт показывает, что активное вовлечение НПО и граждан в принятие решений способствует более эффективному и прозрачному управлению. Однако для достижения устойчивых результатов необходимо преодолевать существующие вызовы и создавать условия для полноценного участия граждан в управлении.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Несмотря на конец апартеида, Южная Африка продолжает бороться с его наследием. <https://www.ohchr.org/ru/stories/2024/04/30-years-south-africa-still-dismantling-racism-and-apartheids-legacy>
2. Джеймс Мэдисон. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D1%8D%D0%B4%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BD,%D0%94%D0%B6%D0%B5%D0%B9%D0%BC%D1%81>
3. Александр Гамильтон. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%B0%D0%BC%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D1%82%D0%BE%D0%BD,%D0%90%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80>
4. Шалай О. А. СОБЫТИЯ БОРЬБЫ ЗА ГРАЖДАНСКИЕ ПРАВА В США В ЭССЕИСТИКЕ ДЖ. БОЛДУИНА // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки. 2018. №10. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sobytiya-borby-za-grazhdanskije-prava-v-ssha-v-esseistike-dzh-bolduina>
5. Закон о гражданских правах США 1964 года <http://www.agitclub.ru/front/amer/america06.htm>
6. Ермолина М. А., Родина Е. Ю. Роль гражданского общества США в решении экологических проблем // Общество. Среда. Развитие (Terra Humana). 2020. №3 (56). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-grazhdanskogo-obschestva-ssha-v-reshenii-ekologicheskikh-problem>
7. Ерыгин А.А. О ВЗАИМОДЕЙСТВИИ ОБЩЕСТВЕННЫХ ПАЛАТ СУБЪЕКТОВ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ С РЕГИОНАЛЬНЫМИ ОРГАНАМИ ВЛАСТИ. Гражданин. Выборы. Власть. № 4(30)/2023 <https://www.rcoit.ru>
8. Яжук Д. В. Неправительственные организации Германии: Формирование гражданского общества // АПЕ. 2005. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nepravitelstvennye-organizatsii-germanii-formirovanie-grazhdanskogo-obschestva>
9. Вологина Н. В., Погодин С. Н. Причины межкультурных конфликтов и адаптация иммигрантов в Швеции // Россия в глобальном мире. 2023. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/prichiny-mezhkulturnyh-konfliktov-i-adaptatsiya-immigrantov-v-shvetsii>
10. Государственное управление в Швеции https://www.work5.ru/spravochnik/gosudarstvennoe_i_municipal_noe_upravlenie/gosudarstvennoe_upravlenie_v_shvecii
11. Гражданское общество в интересах развития https://www.unodc.org/res/ngos/corruption_html/RU_Civil_Society_Guide.pdf
12. Семеко Г. В. Территориальные реформы во Франции: от децентрализации к рецентрализации государственного управления // Ars Administrandi. 2017. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/territorialnye-reformy-vo-frantsii-ot-detsentralizatsii-k-retsentralizatsii-gosudarstvennogo-upravleniya>
13. Ганчеренок И. И., Шумовская Н. Е., Корчагин А. А., Харченко О. А. НАУЧНАЯ СИСТЕМА ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ КАК КОНЦЕПЦИЯ НАУЧНОГО РАЗВИТИЯ КИТАЯ // РЭиУ. 2021. №4 (68). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nauchnaya-sistema-gosudarstvennogo-upravleniya-kak-kontseptsiya-nauchnogo-razvitiya-kitaya>
14. Охрана окружающей среды в Китае (Белая книга). https://www.fmprc.gov.cn/rus/zl/ce_ceml_chn/zfbps/199606/t19960625_878936.html
15. Семёнов А. А. Негосударственные организации КНР на современном этапе // Общество и государство в Китае. 2014. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/negosudarstvennye-organizatsii-chnr-na-sovremennom-etape>

DOI 10.24412/3007-8946-2025-15-95-99
УДК 342.9

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ АДМИНИСТРАТИВНЫХ ПРОЦЕДУР И АДМИНИСТРАТИВНОГО СУДОПРОИЗВОДСТВА

САРТАЕВА НАТАЛЬЯ АБАЕВНА

Главный научный сотрудник
Отдела конституционного, административного законодательства
и государственного управления
Институт законодательства и правовой информации
Республики Казахстан,
доктор юридических наук, доцент
г.Астана, Республика Казахстан

Аннотация. Миссией Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан (далее – Институт) является «содействие в совершенствовании законодательства Республики Казахстан посредством научных правовых исследований на основе эффективных научных методов по актуальным направлениям стратегического развития государства и права» [1].

Примером такого исследования является фундаментальное и прикладное научное исследование: «Законодательство об административных процедурах и административном судопроизводстве: основные положения, особенности и правоприменительный процесс» (данное исследование проводится в текущем году Отделом конституционного, административного законодательства и государственного управления Института).

В статье рассматриваются вопросы административных процедур и административного судопроизводства, их принципы, такие как: законность, справедливость, защита прав, свобод и законных интересов, соразмерность, пределы осуществления административного усмотрения, приоритет прав, охрана права на доверие, запрет злоупотребления формальными требованиями, презумпции достоверности, активная роль суда, разумный срок административного судопроизводства, обязательность судебных актов.

Ключевые слова: административные процедуры, административное судопроизводство, законность, справедливость.

В настоящее время административная юстиция, как самостоятельная форма судопроизводства, существует в большинстве стран. Примечательно также, что практически все страны бывшего СССР приняли нормативные процессуальные акты, регулирующие правовые основы становления и развития административного судопроизводства как элемента административной реформы. [1]. Так, в Законе Азербайджанской Республики «Об административном производстве» предусматриваются такие принципы как: законность, равенство, охрана права на доверие, порядка осуществления дискреционных полномочий, запрещение злоупотребления формальными требованиями, запрещение отказа в применении права, соразмерность, охват большим меньшего, надежность [3, с. 27-10]

Закон Республики Армении «Об основах административной деятельности и административном производстве» к основополагающим принципам административной деятельности относит: законность, запрет злоупотребления формальными требованиями, ограничение дискреционных полномочий, запрет произвола, соразмерность административной деятельности, большее включает меньшее, презумпция достоверности, экономичность [3, с. 51-53].

Закон Кыргызской Республики «Об основах административной деятельности и административных процедурах» также предусматривает принципы административной

деятельности - это законность, запрет злоупотребления формальными требованиями, ограничение дискреционных полномочий, единообразное применение права, соразмерность административной деятельности (мер), «большее включает в себя меньшее», экономичность [3, с. 268-270].

Административно-процессуальный закон Латвии устанавливает общие принципы административного процесса – это соблюдение прав лица, равноправие, законность, разумное применение норм права, запрещение произвола, правовое доверие, оговорки закона, принцип демократического строя, соразмерность, приоритет закона, процессуальная справедливость [3, с. 318].

Закон Эстонской Республики «Об административном производстве» определяет принципы административного производства – защита прав, дискреционные права, свобода формы и соответствие целям, следственный принцип, публичность и защита данных [3, с. 386-388].

Что касается административной юстиции Казахстана, то ее становлению способствовало и «изменение характера отношений между государством и гражданином, которые все больше переходят в электронный формат, лишая граждан возможности представлять свои объяснения, участвовать в процедурах и т. д. Эти и некоторые другие причины влияют на качество государственного управления, которое страдает от ненадлежащего уровня законности действий и актов органов государственного управления» [4, с. 46-47]. Стоит согласиться, что «электронное взаимодействие» органов власти и общества, получив интенсивное развитие, вместе с тем нуждается в оценке с точки зрения обеспечения прав человека в области информационной безопасности, в том числе в рамках административных процедур.

Также предпосылкой формирования независимой административной юстиции являются и нормы Конституции Республики Казахстан, содержащие основополагающие принципы правового статуса личности, регулирующие правовые основы взаимоотношений индивида и государства, а также нормы о взаимной ответственности власти и общества.

Таким образом, вышеуказанные обстоятельства и иные политико-правовые процессы, происходящие в Казахстане, определили программу формирования административной юстиции.

После активных осуждений с широким привлечением государственных органов, научного сообщества и общественности, при учете рекомендаций международных организаций в июне 2020 года был принят Административный процедурно-процессуальный кодекс Республики Казахстан (далее – АППП РК). Кстати, данный Кодекс стал наиболее обсуждаемым правовым актом в Республике Казахстан за последние годы.

В АППП РК принципами административных процедур и административного судопроизводства определены: законность, справедливость, защита прав, свобод и законных интересов, соразмерность; пределы усмотрения административного усмотрения; приоритет прав; охрана права на доверие; запрет злоупотребления формальными требованиями; презумпция достоверности; активная роль суда; разумный срок административного судопроизводства; обязательность судебных актов. К примеру, принцип законности является принципом правового государства, на нем основываются нормы и фундаментальные положения права. Подчинённость деятельности органов власти стабильным законам или судебным решениям является отличительным признаком конституционных политических режимов. Принцип соблюдения предписаний права всеми его субъектами, в том числе, обладающими властью лицами или органами, называется «законностью».

Принцип законности является так называемым межотраслевым принципом процессуального права, характерным для всех видов судебного процесса. Межотраслевой характер принципа законности в судопроизводстве объясняется тем, что он является: единым для всех видов судопроизводства, которые основываются на конституционно-правовых нормах о судебной власти в стране и об обязанности государства создавать надлежащие правовые формы охраны и защиты прав, свобод, законных интересов граждан и организаций.

Он общий для нескольких отраслей права.

Принцип законности проявляется в верховенстве закона (обеспечивает иерархическую стройность системы нормативных актов, когда подзаконный правовой акт не противоречит закону), единстве законности (предполагает её действие на всей территории государства); всеобщности законности (подразумевает её действие на всех лиц); целесообразности законности (ценность права как выразителя свободы и критерия справедливости, способствует достижению целей государства и общества, которые выражаются в праве, в законе); равенстве перед законом (предоставление одинаковых прав и предъявление единых требований ко всем гражданам); гарантированности основных прав и свобод граждан (всеобщая защита индивида); неотвратимости наказания за совершённое правонарушение (характеристика юридической природы законности); взаимосвязи законности и культурности (характеризует нравственную природу законности; достижения определенного уровня правовой культуры).

Принцип законности заключается в точном соблюдении законов всеми государственными органами, должностными лицами и гражданами в целях охраны прав и законных интересов граждан и человека, государственного строя, общественного порядка.

Исполнение требований законов является конституционным долгом каждого. Принцип законности закреплён в ряде статей Конституции Республики Казахстан. Так: статья 78 - не подлежат применению законы и другие нормативные акты, ущемляющие закреплённые Конституцией права и свободы человека и гражданина; статья 83 – прокуратура осуществляет надзорную деятельность за соблюдением законности всеми участниками правоотношений. Названные и иные нормы Конституции Республики Казахстан в той или иной степени содержат идею о незыблемости законов, действующих на территории Республики Казахстан, об обязательном соблюдении законных предписаний всеми участниками правоотношений.

Предусматривая законность как принцип в системе административного процедурно-процессуального законодательства, законодатель тем самым гарантирует надлежащий уровень соблюдения всеми участниками административно-правовых отношений всех ранее указанных составляющих законности. Его соблюдение – важнейшая задача как административных, так и судебных органов.

Справедливость представляет собой одновременно и универсальный принцип, и конечную цель правового регулирования. Справедливость – это своего рода мера соизмерения оптимального сочетания интересов отдельных индивидов, групп и общества (государства) в целом, а также степень защищенности их интересов.

В каждой отрасли права эта мера является целью и предметом поиска, воплощенным в нормах конкретной отрасли права (трудового, гражданского, уголовного и др.). Поэтому в разных отраслях права (и материальных, и процессуальных) мера справедливости, несмотря на общие, универсальные черты, будет дифференцироваться. К примеру, в отраслях права, где в большей степени урегулированы отношения, связанные с ответственностью субъектов правоотношений (уголовное, административное право и др.), в основном будет наблюдаться при правовом регулировании отношений соизмерение проступка (преступления) и наказания. В трудовом праве соразмерность необходима при определении: – меры труда и меры оплаты (вознаграждения за труд); – неблагоприятных условий труда (подземные, горячие цеха, сложные климатические условия) и льгот, компенсаций, предусмотренных государством в данном случае.

В процедурно-процессуальной отрасли справедливость проявляется в том, что при рассмотрении административного дела административный орган, должностное лицо и суд обязаны, сохраняя объективность и беспристрастность, обеспечить каждому из участников административного дела равные возможность и условия для реализации их прав на всестороннее и полное исследование обстоятельств административного дела.

Конституционное право на защиту получило свое логическое развитие в принципе защиты прав, свобод и законных интересов, он выражается в том, что каждый вправе в порядке, установленном АППК РК, обратиться в административный орган, к должностному

лицу или в суд за защитой нарушенных или оспариваемых прав, свобод или законных интересов. Отказ от права на обращение в административный орган, к должностному лицу или в суд недействителен.

Если законом установлен досудебный порядок урегулирования спора, обращение в суд может быть подано после соблюдения этого порядка. Никому не может быть без его согласия изменена подсудность, предусмотренная для него законом. Принуждение к отказу от права на обращение в административный орган, к должностному лицу или в суд является незаконным и влечет ответственность, установленную законами Республики Казахстан.

Государственные органы в пределах своей компетенции, физические и юридические лица в порядке, установленном АППК, вправе обратиться в суд с иском о защите нарушенных или оспариваемых законных интересов других лиц или неопределенного круга лиц. Прокурор вправе обратиться в суд с иском в целях осуществления возложенных на него обязанностей в порядке, установленном АППК РК.

При осуществлении административного усмотрения административный орган, должностное лицо обеспечивают справедливый баланс интересов участника административной процедуры и общества – в это выражается принцип соразмерности. Он является обязательным условием применения или введения должностным лицом какого-либо ограничения на права или отступления от прав или изменения интереса лица. Должностное лицо вначале обязано четко определить разрешённые законом цели, а затем установить правовые связи между выбранными ограничительными мерами и законными целями.

Принцип соразмерности означает, что административный орган не должен мешать правам, интересам и свободам заинтересованных лиц сверх того, что необходимо для достижения цели соответствующего административного воздействия. Административные меры могут ограничить индивидуальные права, но только если мера подходит для достижения цели, предусмотренной законом, и строго необходима для обеспечения цели.

Как показывает анализ судебной практики, в Казахстане «за три года в суды в порядке административного судопроизводства поступило почти девяносто тысяч исков. Эта цифра ежегодно стабильно увеличивается до семи процентов. До трети поступивших исков были окончены с вынесением решения, из них 55% в пользу истца. Примирением окончено 11 тысяч споров. Еще 20 тысяч дел завершены отзывом иска, что в большинстве случаев является фактическим урегулированием спора без официального утверждения судом примирения» [5, с.5].

Анализируя судебную практику можно констатировать, что институт административной юстиции выполняет важную роль в построении правового государства, регулируя административные процедуры и защищая права участников публично-правовых отношений. Его функционирование направлено на разрешение споров публично-правового характера и восстановление нарушенных субъективных прав, свобод граждан, законных интересов юридических лиц, соблюдение законности, прозрачности, эффективности деятельности государственных органов, что в целом способствует дальнейшему развитию правового государства, основанного на идеи справедливости.

Подытоживая отметим, что международная практика показывает, что в тех странах, где существует система административной юстиции, право административного управления более развито. Причиной этому является судебная практика, разработанная административными судами и основанная на принципах общего права [6, с.9]. Как показал анализ законодательств об административных процедурах и административном судопроизводстве Республики Казахстан и зарубежных стран, в них предусматриваются как общие принципы права (законность, равенство, справедливость), так и характерные только для этой сферы правоотношений (разумный срок административного судопроизводства, запрет злоупотребления формальными требованиями и другие). Также для применения в законодательстве Республики Казахстан интерес представляют такие принципы как «большее включает в себя меньшее», экономичность.

ЛИТЕРАТУРА

1. <https://www.zqai.kz/ru/node/4969>. Дата обращения 8 января 2025 года.
2. Обзор законодательства об административной юстиции в странах бывшего СССР. URL: <http://www.zakon.kz>.
3. Сборников законов об административных процедурах. - М.- Инфортропик Медиа, 2016. - 444 с.
4. Подопригора Р. А. Административная юстиция в Казахстане: история, состояние, перспективы // Право и государство. 2014. № 4. С. 46—47.
5. Тукиев А. Три года административного судопроизводства Республики Казахстан // ZANGER. 2024 № 8. С. 5-9.
6. Мехтиев Ф. С. Административное право: учеб. пособие. Баку, 2010. 236 с.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-15-100-105

УДК 347.9

ПРАКТИКА ПРИМЕНЕНИЯ СУДАМИ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА, СВЯЗАННОГО С СУДЕБНЫМИ РАСХОДАМИ ПО ГРАЖДАНСКИМ ДЕЛАМ

БЕЙСЕКЕНОВ ТОЛЕУБЕК ТАСБОЛАТОВИЧ

Магистрант Академии Правосудия при Высшем Судебном Совете Республики
Казахстан
Астана, Казахстан

Аннотация. В статье рассматривается практика применения судами Республики Казахстан законодательства, касающегося судебных расходов по гражданским делам. Особое внимание уделяется анализу норм Гражданского процессуального кодекса, регулирующих порядок возмещения судебных расходов, а также их интерпретации в судебной практике. Исследуются основные проблемы, с которыми сталкиваются суды и участники гражданского процесса при определении и распределении судебных расходов, включая вопросы, связанные с разумностью и необходимостью понесённых затрат.

Автор приводит рекомендации по совершенствованию правового регулирования судебных расходов, направленные на повышение правовой определённости и защиту интересов сторон в гражданском процессе.

Статья будет полезна юристам, судьям, а также исследователям, интересующимся вопросами гражданского процессуального права и практикой его применения в Казахстане.

Ключевые слова: судебные расходы, порядок возмещения, гражданский процесс

СОТТАРДЫҢ АЗАМАТТЫҚ ІСТЕР БОЙЫНША СОТ ШЫҒЫСТАРЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ЗАҢНАМАНЫ ҚОЛДАНУ ПРАКТИКАСЫ

Аннотация. Мақалада Қазақстан Республикасы соттарының азаматтық істер бойынша сот шығыстарына қатысты заңнаманы қолдану тәжірибесі қарастырылады. Сот шығындарын өтеу тәртібін реттейтін азаматтық іс жүргізу кодексінің нормаларын талдауға, сондай-ақ оларды сот практикасында түсіндіруге ерекше назар аударылады. Сот шығындарын анықтау және бөлу кезінде соттар мен азаматтық процеске қатысушылардың алдында тұрған негізгі мәселелер, соның ішінде шығындардың ақылға қонымдылығы мен қажеттілігіне қатысты мәселелер зерттеледі.

Автор азаматтық процеске құқықтық сенімділікті арттыруға және тараптардың мүдделерін қорғауға бағытталған сот шығындарын құқықтық реттеуді жетілдіру бойынша ұсыныстар береді.

Мақала заңгерлерге, судьяларға, сондай-ақ азаматтық іс жүргізу құқығы мәселелеріне және оны Қазақстанда қолдану практикасына қызығушылық танытқан зерттеушілерге пайдалы болады.

Түйінді сөздер: сот шығындары, өтеу тәртібі, азаматтық процесс

THE PRACTICE OF COURTS APPLYING LEGISLATION RELATED TO COURT COSTS IN CIVIL CASES

Annotation. The article examines the practice of application by the courts of the Republic of Kazakhstan of legislation relating to court costs in civil cases. Special attention is paid to the analysis of the norms of the Code of Civil Procedure governing the procedure for reimbursement of court costs, as well as their interpretation in judicial practice. The article examines the main problems faced by courts and participants in civil proceedings in determining and allocating court costs, including issues related to the reasonableness and necessity of the costs incurred.

ОФ "Международный научно-исследовательский центр "Endless Light in Science"

The author provides recommendations for improving the legal regulation of court costs aimed at increasing legal certainty and protecting the interests of the parties in civil proceedings.

The article will be useful for lawyers, judges, as well as researchers interested in issues of civil procedure law and the practice of its application in Kazakhstan.

Keywords: court costs, compensation procedure, civil procedure

Введение

Судебные расходы играют важную роль в гражданском процессе, так как они могут существенно влиять на доступность правосудия и защиту прав граждан. В Республике Казахстан законодательство, регулирующее судебные расходы, включает в себя нормы Гражданского процессуального кодекса (ГПК) и другие нормативные акты. В данной статье рассматривается практика применения судами Казахстана законодательства, связанного с судебными расходами по гражданским делам.

Основная часть

На наш взгляд, нормативно смысл категории «судебные расходы» не раскрыт. Данная дефиниция является комплексной и включает на данный момент две составляющих: государственная пошлина и издержки, связанные с рассмотрением дела. Представленные элементы неоднородны по содержанию и преследуемым целям. Государственная пошлина носит превентивный и фискальный характер, взыскивается в бюджет для покрытия расходов суда на осуществление судопроизводства. Издержки связаны с активностью участников в процессе и необходимостью совершения действий, требующих материальных затрат, возмещение которых происходит за счёт проигравшей стороны в пользу противоположной.

Представленное целеполагание судебных расходов определено исторически сформировавшимся делением права на публичное и частное [1; 130.]. Такой подход определяется интересом, подлежащем защите, т.е. публичным или частным. Защита публичных интересов предполагает, что государство само оплатит издержки. Материальные затраты на защиту частных отношений ложатся полностью на заинтересованных лиц.

На ранних этапах формирования общества разрешение споров осуществлялось не профессионалами, а лицами, имеющими авторитет. Предполагалось, что им приносят различные подати для компенсации затраченного времени и из благодарности [2].

Современное понимание смысла судебных расходов пришло из римского права, где «было зафиксировано ключевое положение о распределении судебных издержек, которое в современной интерпретации звучит как: «за спор платит проигравший»» [3].

Итак, издревле лицо, требующее в своих частных интересах сопряжённого с издержками труда от должностных лиц судебного ведомства и от частных лиц, обязано было покрывать эти издержки из своих собственных средств и, кроме того, участвовать в известной мере в общих расходах государства на содержание судебных учреждений. Уже в римском и каноническом праве существовало положение, что побеждённый присуждается к возмещению победителю судебных издержек.

Концепция судебных расходов, существующая в настоящее время, принципиально поменялась с советских времён и не только приблизилась к пониманию издержек производства, как они трактовались в дореволюционном праве, и порядку их возмещения, но стала в большей мере соответствовать потребностям хозяйственного оборота и принципам существующей судебной системы. Так, судебные расходы включают намного более широкий круг расходов, связанных с ведением дела. Нормы современного гражданского процессуального права позволяют относить к судебным расходам не только расходы государственного характера, но и все частные расходы, понесённые участниками гражданского процесса и необходимые в связи с рассмотрением дела в суде [4].

Согласно Гражданскому процессуальному кодексу Республики Казахстан [5], судебные расходы включают в себя государственную пошлину, расходы на оплату услуг адвокатов, экспертов, свидетелей и другие затраты, связанные с рассмотрением дела в суде. Важно

отметить, что законодательство устанавливает принцип, согласно которому судебные расходы несёт сторона, проигравшая дело, если иное не предусмотрено соглашением сторон или решением суда.

Суды Казахстана в своей практике часто сталкиваются с вопросом определения размера судебных расходов. В большинстве случаев суды руководствуются принципом разумности и обоснованности заявленных расходов. Например, если истец требует возмещения расходов на услуги адвоката, суд может запросить документы, подтверждающие эти расходы.

Государственная пошлина является одной из основных составляющих судебных расходов. В практике судов наблюдается, что многие истцы не всегда правильно рассчитывают размер пошлины, что может привести к отказу в принятии иска. Судебная практика показывает, что суды активно разъясняют сторонам порядок расчёта государственной пошлины и последствия её неуплаты.

Суды также рассматривают вопросы о возмещении судебных расходов. В случае, если одна из сторон подаёт встречный иск или заявляет о своих требованиях, суды часто принимают решение о распределении судебных расходов пропорционально удовлетворенным требованиям. Это позволяет избежать ситуации, когда одна сторона несёт все расходы, несмотря на частичное удовлетворение её требований.

В практике судов также встречаются случаи, когда стороны оспаривают размер судебных расходов. Судебная практика показывает, что в таких случаях суды проводят анализ представленных документов и могут назначить экспертизу для определения разумности заявленных расходов.

Анализ норм Гражданского процессуального кодекса (ГПК) Республики Казахстан [5], касающихся возмещения судебных расходов, представляет собой важный аспект правоприменительной практики. В ГПК предусмотрены основные положения, регулирующие порядок возмещения судебных расходов, которые включают в себя как судебные издержки, так и расходы на юридическую помощь [5].

Судебная практика в Казахстане показывает, что применение норм о возмещении судебных расходов может варьироваться в зависимости от конкретных обстоятельств дела.

Нормы Гражданского процессуального кодекса Республики Казахстан, регулирующие порядок возмещения судебных расходов, направлены на защиту прав сторон и обеспечение справедливости в судебном процессе. Однако их применение в судебной практике требует внимательного анализа и учёта конкретных обстоятельств дела. Судебная практика демонстрирует, что суды стремятся к балансу между защитой прав сторон и предотвращением злоупотреблений в процессе.

Сравнительный анализ судебных актов в части возмещения судебных расходов позволяет выявить ключевые тенденции и особенности применения законодательства в различных судебных инстанциях. В зависимости от уровня суда (районный, апелляционный) могут наблюдаться различия в подходах к оценке разумности и обоснованности судебных расходов. Например, апелляционные инстанции могут более критично оценивать обоснованность заявленных расходов.

Судья Верховного суда РК Улбосын Сулейменова [6] уточняет: «Ст. 109 ГПК РК. Распределение судебных расходов между сторонами»:

«Стороне, в пользу которой состоялось решение, суд присуждает с другой стороны все понесённые по делу судебные расходы. Если иск удовлетворён частично, то расходы присуждаются истцу пропорционально размеру удовлетворённых судом исковых требований, а ответчику – пропорционально той части исковых требований, в которой истцу отказано» [6].

«Если спор возник вследствие нарушения лицом, участвующим в деле, претензионного или иного досудебного порядка урегулирования спора, предусмотренного законом или договором, в том числе нарушения срока представления ответа на претензию, оставления претензии без ответа, а также нарушения внесудебного порядка урегулирования спора,

установленного законом, суд относит на это лицо судебные расходы независимо от результатов рассмотрения дела» [6].

Приведем пример из судебной практики:

- МФО подало иск о взыскании долга по займу
- Обязанность по досудебке не выполнена
- Суд признал вину обеих сторон
- МФО не занималось поиском должника
- Суд взыскал долг и часть судебных расходов за счёт МФО

О применении судами Республики Казахстан законодательства о судебных расходах по гражданским делам покажем в Таблице 1.

Таблица 1 - О применении судами Республики Казахстан законодательства о судебных расходах по гражданским делам [7]

Основные положения	Распределение судебных расходов	Возврат госпошлины
Суды разрешают вопросы судебных расходов по ГПК и Налоговому кодексу	Судебные расходы состоят из госпошлины и издержек	Возврат госпошлины возможен в течение трех лет
Государственная пошлина взимается за юридически значимые действия	Суд распределяет расходы между сторонами в соответствии с ГПК	Возврат производится на основании заявления в орган государственных доходов
Плательщики госпошлины включают истцов, ответчиков, третьих лиц и правопреемников	Другие расходы взыскиваются по мотивированному решению суда	Возврат излишне уплаченной госпошлины возможен по решению суда
Ставки госпошлины установлены статьёй 610 Налогового кодекса	Убытки за потерю времени взыскиваются с недобросовестных сторон	
Освобождение от уплаты госпошлины предусмотрено статьёй 616 Налогового кодекса	Расходы по оплате помощи представителя возмещаются по статьям 109 и 113 ГПК	
Неуплата госпошлины влечёт возврат иска		

Вопросы применения норм ГПК по судебным расходам по делам упрощённого производства покажем в Таблице 2.

Таблица 2 - Применение норм ГПК по судебным расходам по делам упрощённого производства [8]

Основные положения	Государственная пошлина	Упрощённое производство	Возмещение судебных расходов	Представительские расходы
Правосудие требует материального обеспечения	Размер госпошлины в приказном производстве ниже	Категории дел, рассматриваемых в упрощённом порядке	Расходы присуждаются пропорционально удовлетворен	Вопрос о разумности расходов на представителей

Основные положения	Государственная пошлина	Упрощённое производство	Возмещение судебных расходов	Представительские расходы
			ым требованиям	
Судебные расходы включают госпошлину и издержки	В упрощённом производстве госпошлина равна исковому	Трудности с определением размера госпошлины по делам упрощённого производства	В упрощённом производстве возмещаются только затраты на исковую работу	Необходимость законодательного урегулирования критериев разумности расходов
Упрощённое производство экономит средства и время				

Совершенствование правового регулирования судебных расходов в гражданском процессе является важной задачей для повышения правовой определённости и защиты интересов сторон.

Так, в 2022 году внесены изменения в нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 25 декабря 2006 года № 9. Изменения касаются применения судами законодательства о судебных расходах по гражданским делам [9]. В новой редакции НП указывается, что сумма возмещения судебных расходов по оплате помощи представителя по делам имущественного характера не должна превышать пределы, установленные статьёй 113 ГПК, и не может быть снижена по ходатайству сторон или усмотрению суда [10].

Нами также разработаны несколько рекомендаций, которые, на наш взгляд, смогут помочь в этом направлении:

- Ввести чёткие определения различных видов судебных расходов (государственная пошлина, расходы на оплату услуг адвокатов, экспертов и т.д.) в законодательство, чтобы избежать неоднозначностей и споров.
- Разработать и утвердить методические рекомендации по расчёту судебных расходов, чтобы стороны могли заранее оценить возможные затраты.
- Ввести обязательное информирование сторон о размере судебных расходов на всех этапах процесса.
- Установить более простые и доступные механизмы для подачи заявлений о возмещении судебных расходов.
- Ввести нормы, которые бы предусматривали возможность уменьшения судебных расходов для сторон, которые действуют добросовестно и не затягивают процесс.
- Установить предельные размеры вознаграждений адвокатов в зависимости от сложности дела и его значимости, чтобы избежать чрезмерных затрат для сторон.
- Рассмотреть возможность введения системы государственной помощи для граждан с низким доходом, чтобы они могли покрывать судебные расходы.
- Организовать регулярные семинары и тренинги для судей и адвокатов по вопросам судебных расходов, чтобы повысить уровень их осведомлённости и профессионализма.
- Создать систему мониторинга судебной практики по делам о судебных расходах, чтобы выявлять и анализировать проблемы, возникающие в этой области, и вносить необходимые изменения в законодательство.

- Проводить регулярные консультации с представителями юридического сообщества, судьями и другими заинтересованными сторонами для обсуждения актуальных проблем и выработки совместных решений.

- Поощрять использование медиации и других альтернативных способов разрешения споров, которые могут снизить судебные расходы и ускорить процесс.

На наш взгляд, данные рекомендации могут способствовать созданию более справедливой и эффективной системы правового регулирования судебных расходов, что, в свою очередь, повысит доверие граждан к судебной системе и обеспечит защиту их интересов.

Заключение

Практика применения судами Республики Казахстан законодательства, связанного с судебными расходами по гражданским делам, демонстрирует стремление к обеспечению справедливости и разумности в распределении расходов. Судебные органы активно разъясняют сторонам их права и обязанности, что способствует более эффективному и прозрачному процессу. Однако, несмотря на положительные аспекты, существует необходимость в дальнейшей правовой помощи и разъяснении норм законодательства для повышения правовой грамотности граждан и уменьшения числа споров по вопросам судебных расходов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Викут, М. А. Судебные расходы / М. А. Викут, И. М. Зайцев. – Саратов, 1998.
2. Вицын, А. И. Третейский суд по русскому праву, историко-догматическое рассуждение А. Вицына / А. И. Вицын. – М.: тип. В. Готье, 1856.
3. Шмотин, К. С. Судебные расходы в гражданском судопроизводстве: диссер. на соиск. канд. юрид. наук / К. С. Шмотин. – М., 2018. – 216 с.
4. Бакуменко, А. А. Развитие института судебных расходов / А. А. Бакуменко // Научный форум : Сборник статей X Международной научно-практической конференции, Пенза, 25 октября 2024 года. – Пенза: Наука и Просвещение (ИП Гуляев Г.Ю.), 2024. – С. 125-126. – EDN IVOSIU.
5. Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V «Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 11.01.2025 г.). https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34329053
6. Улбосын Сулейменова: О судебных расходах и досудебном урегулировании спора. <https://prosud.kz/news/ulbosyn-suleimenova-o-sudebnykh-raskhodakh-i-dosudebno-m-uregulirovanii-spora/>
7. О применении судами Республики Казахстан законодательства о судебных расходах по гражданским делам. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P06000009S>
8. Возмещение судебных расходов по гражданским делам https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37443609
9. О внесении изменений и дополнений в нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 25 декабря 2006 года № 9. Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 10 февраля 2022 года № 1. <https://bestprofi.com/document/471672368>
10. Верховный суд учел предложение Республиканской коллегии адвокатов о судебных расходах в гражданском процессе. <https://advokatura.kz/ru/news/verhovnyj-sud-ucel-predlozenie-respublikanskoj-kollegii-advokatov-o-sudebnyh-rashodah-v-grazdanskom-processe>

СОДЕРЖАНИЕ CONTENT

ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ ART HISTORY

МЕЙРБЕКОВА ФАТИМА ЛЯСБЕКОВНА, ҚОНЫС МАЛИКА АСҚАРҚЫЗЫ, ҚАЛҒАПБАР ЛЕЙЛА ЖЕҢІСБЕКҚЫЗЫ [ШЫМКЕНТ, ҚАЗАҚСТАН] ЗАМАНАУИ ИНТЕРЬЕРДЕГІ СӘНДІ КЕСКІНДЕМЕЛІК СТИЛЬДІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ.....3

ИГІЛІК БАЯН ҚАЛДЫБЕКҚЫЗЫ, ЖҰМАҒАЛИ ҚУАНЫШ ІЗІМҰЛЫ [АЛМАТЫ, КАЗАХСТАН] ШЫҢЖАҢ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ МУЗЫКАСЫ ҚЫТАЙ ҒАЛЫМДАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕ.....6

АРХИТЕКТУРА И СТРОИТЕЛЬСТВО ARCHITECTURE and CONSTRUCTION

ZHAKANOV ALIBEK NURZHANOVICH, ARUOVA L.B. [ASTANA, KAZAKHSTAN] GEOPOLYMER BINDERS: REVIEW.....10

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ HISTORICAL SCIENCES

БЕГЗАДА ЕРМЕК [АЛМАТЫ, ҚАЗАҚСТАН] АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ЖАЗБА ДЕРЕКТЕРДЕГІ ЕЖЕЛГІ ТҮРКІЛЕРДІҢ СЫРТ КЕЛБЕТІНІҢ СИПАТТАЛУЫ.....16

БЕКТАЕВА И.Б. [АСТАНА, КАЗАХСТАН] СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ КОЛОНИАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ В КАЗАХСТАНЕ В XIX ВЕКЕ.....22

КАСЫМОВА НАЗЫМ БИЗОЛДАКЫЗЫ [ТАЛДЫҚОРҒАН, ҚАЗАҚСТАН] ТАРИХТЫ ЗЕРТТЕУДЕГІ ЖОБАЛЫҚ ҚЫЗМЕТ: ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕР ЖӘНЕ ТАРИХИ ЖОБАЛАР.....30

ШЕКЕ БАҚДАУЛЕТ, АБУГАЛИЕВ ЕРАСЫЛ, ЕРМАГАМБЕТОВА АЙНУР НУРЛАНОВНА [АЛМАТЫ, КАЗАХСТАН] АНАЛИТИЧЕСКИЙ ОБЗОР ТРУДА КАРЛА МАРКСА «КАПИТАЛ».....35

ПОЛИТОЛОГИЯ POLITICAL SCIENCES

TATSIANA SIDAROVICH [VILNIUS, LITHUANIA] THE BEHAVIORAL PATTERNS AND INTERACTIONS OF AUTHORITARIAN REGIMES IN 21ST CENTURY.....38

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ PSYCHOLOGICAL SCIENCES

НИЯЗОВ НУРДАУЛЕТ АБИЛДАЕВИЧ [ТҮРКІСТАН, ҚАЗАҚСТАН] ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ӨЗІНЕ ӨЗІ ҚОЛ САЛУ МӘСЕЛЕСІ.....45

ЖАНУЗАКОВА АЛИЯ ТОКТАРХАНОВНА [СЕМЕЙ, КАЗАХСТАН] «АНИМЕ И АУТИЗМ: МОСТ К ПОНИМАНИЮ» - КАК РИСОВАНИЕ АНИМЕ ПОМОГАЕТ ДЕТЯМ С АУТИЗМОМ ЛУЧШЕ ПОНИМАТЬ И ВЗАИМОДЕЙСТВОВАТЬ С ОКРУЖАЮЩИМ МИРОМ ЭФФЕКТИВНОСТЬ КЛИНИЧЕСКИХ НАСТАВНИКОВ В РЕЗИДЕНТУРЕ.....48

ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И СПОРТ **PHYSICAL EDUCATION AND SPORT**

ЖҮНІСБЕК Д.Н., ЕСҚАЛИЕВ М.З., СӘРСЕНХАН Т.С., ЕЙЛБАЕВА А.Б., АБІЛХАСЫМ Е.А.
[АЛМАТЫ, ҚАЗАҚСТАН] БАСКЕТБОЛ СЕКЦИЯСЫНДАҒЫ САБАҚТАРДА СТУДЕНТТЕРДІҢ
ЖЫЛДАМДЫҚ-КҮШ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУЫ.....52

БАЙГАШЕВА АЙНУР СУЛТАНБЕКОВНА [АСТАНА, КАЗАХСТАН] ДЗЮДОЧИ ҚИЗЛАРИ ҲАР
ТОМОНЛАМА ТАЙЁРЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МУАММОЛАРИ.....58

BATIROV FAHRIDIN ABDUJAPAROVISH., TUHMETOV ARMAN KAIRJANOVISH [OSTONA,
QOZOG'ISTON] YENIL ATLETIKA DARSLARIGA STUDENTLARNI JISMONIY TAYYORLASH
MASALALARI.....62

ТУЛЕНОВА ХОЛИДИН БЕКТУРГАНОВНА [АСТАНА, КАЗАХСТАН] ЖИСМОНИЙ РИВОЖЛАНИШ
ВА ЖИСМОНИЙ ТАЙЁРГАРЛИК КЎРСАТКИЧЛАРИНИНГ БОҒЛИҚЛИК ХУСУСИЯТЛАРИ.....66

ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ **PHILOSOPHICAL SCIENCES**

**АЗИ ЕСЕНТҮГЕЛ АМАНКЕЛДІҰЛЫ, СӘРСЕМБИН ҰМБЕТХАН ҚУАНДЫҚҰЛЫ, САДУАҚАС
НҰРБОЛ АБДУЛЛАУЛЫ** [АҚТӨБЕ, ҚАЗАҚСТАН] ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫСЫ МІРЖАҚЫП ДУЛАТОВ
ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ.....70

ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ **LEGAL SCIENCES**

ШАЙМУХАНОВА ЖАЙНА ТЛЕУКЕНОВНА [ТАЛДЫҚОРҒАН, ҚАЗАҚСТАН] ҚАЗАҚСТАН
РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АЗАМАТТЫҚ ЗАҢНАМАСЫ БОЙЫНША АВТОРЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҢ
СУБЪЕКТІЛЕРІ.....79

САРКОРОВА ШАКИНА САБЗАЕВНА [ТАДЖИКИСТАН] ВИДЫ СОСТОЯНИЯ
ПРАВОСОЗНАНИЯ.....85

ДАСТАН ДУЛАТ МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ УЧАСТИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В
ГОСУДАРСТВЕННОМ УПРАВЛЕНИИ.....88

САРТАЕВА НАТАЛЬЯ АБАЕВНА [АСТАНА, КАЗАХСТАН] ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ
АДМИНИСТРАТИВНЫХ ПРОЦЕДУР И АДМИНИСТРАТИВНОГО СУДОПРОИЗВОДСТВА.....95

БЕЙСЕКЕНОВ ТОЛЕУБЕК ТАСБОЛАТОВИЧ [АСТАНА, КАЗАХСТАН] ПРАКТИКА ПРИМЕНЕНИЯ
СУДАМИ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА, СВЯЗАННОГО С СУДЕБНЫМИ РАСХОДАМИ ПО ГРАЖДАНСКИМ
ДЕЛАМ.....100

"IN THE WORLD OF SCIENCE AND EDUCATION"

Контакт

els.education23@mail.ru

Наш сайт

irc-els.com